

**ΓΕΩΠΟΝΙΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΦΥΤΙΚΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΑΝΘΟΚΟΜΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΤΟΠΙΟΥ**

**ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΠΙΟΥ**

Μεταπτυχιακή διατριβή

**«Ξερολιθιά και αγροτικό τοπίο στην Κύπρο: ο δρόμος
της ξερολιθιάς στην περιοχή Λεμεσού»**

Σταύρος Α. Αριστείδης

Επιβλέπουσα καθηγήτρια:

Ακουμιανάκη-Ιωαννίδου Αναστασία, Καθηγήτρια Γ.Π.Α.

ΑΘΗΝΑ

2020

Μεταπτυχιακή διατριβή

«Ξερολιθιά και αγροτικό τοπίο στην Κύπρο: ο δρόμος της
ξερολιθιάς στην περιοχή Λεμεσού»

"Dry stone and rural landscape in Cyprus: the dry stone
road in the Limassol area"

Σταύρος Α. Αριστείδης

Εξεταστική επιτροπή:

Ακουμιανάκη-Ιωαννίδου Αναστασία, Καθηγήτρια Γ.Π.Α. (επιβλέπουσα)

Παπαφωτίου Μαρία, Καθηγήτρια Γ.Π.Α.

Παρασκευοπούλου Αγγελική, Επίκουρη Καθηγήτρια Γ.Π.Α.

Ξερολιθιά και αγροτικό τοπίο στην Κύπρο: ο δρόμος της ξερολιθιάς στην περιοχή Λεμεσού

Τμήμα Επιστήμης Φυτικής Παραγωγής
Εργαστήριο Ανθοκομίας και Αρχιτεκτονικής Τοπίου

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η τέχνη της **ξερολιθιάς** είναι γνωστή ανά το παγκόσμιο και εμφανίζεται στην ύπαιθρο από τους προϊστορικούς χρόνους. Η διάδοσή της οφείλεται στο ότι η πέτρα αποτελούσε από παλιά την πιο οικονομική και εύκολα συγκεντρώσιμη πρώτη ύλη στο περιβάλλον. Για το λόγο αυτό τη συναντάμε σε όλο τον κόσμο, με ιδιαίτερη έμφαση στις Μεσογειακές περιοχές. Στην Κύπρο οι ξερολιθιές αποτελούν χαρακτηριστικό στοιχείο του αγροτικού τοπίου και είναι περισσότερο γνωστές στους ντόπιους με την ονομασία «δόμες». Επιπρόσθετα, στην Κύπρο παρατηρούνται διάφορα είδη και πολλές χρήσεις της ξερολιθιάς, όπως και ένας πολύ ιδιαίτερος χαρακτηριστικός τρόπος κατασκευής τους. Στο νησί της Κύπρου υπάρχουν πολλές **πολιτιστικές διαδρομές**, κάποιες εκ των οποίων έχουν αναγνωριστεί από το Συμβούλιο της Ευρώπης. Οι πολιτιστικές διαδρομές αποτελούν πόλο έλξης για χιλιάδες τουρίστες κάθε χρόνο: ο επονομαζόμενος «πολιτιστικός τουρισμός». Ωστόσο, παρά την παρουσία αρκετών ξερολιθιών στο κυπριακό τοπίο, απουσιάζει μια οργανωμένη πολιτιστική διαδρομή της ξερολιθιάς.

Με σκοπό την αξιοποίηση και ανάδειξη της ιδιαίτερης μορφολογίας αλλά και των χαρακτηριστικών (ξερολιθικές κατασκευές, παραδοσιακές καλλιέργειες, φυτικό υλικό) του αγροτικού τοπίου της ορεινής και ημιορεινής περιοχής της Λεμεσού, επιχειρήθηκε η σύνθεση δύο (2) θεματικών διαδρομών: της «**διαδρομής της ξερολιθιάς**» και της «**βοτανικής διαδρομής**». Για τη σύνθεση της πρότασης και της σχεδιαστικής μελέτης που ακολούθησε, συγκεντρώθηκαν αρκετά και χρήσιμα στοιχεία και πληροφορίες με επιτόπιες επισκέψεις, λήψη φωτογραφιών, μελέτη βιβλιογραφικών πηγών και διενέργεια επιτόπιας έρευνας με συνεντεύξεις μέσω ερωτηματολογίου.

Η προτεινόμενη «**διαδρομή της ξερολιθιάς**», αναπτύσσεται σε μήκος 85.7 km στον ορεινό και ημιορεινό όγκο της Λεμεσού. Ένα δε τμήμα αυτής συνδέεται με την υπάρχουσα στην περιοχή «**διαδρομή του κρασιού**» και έχει σαν στόχο την ανάδειξη, ανάπλαση και προστασία των υπάρχοντων ξερολιθιών καθώς επίσης την ανάδειξη παραδοσιακών καλλιεργειών, τοπικών παραδόσεων και άλλων αρχιτεκτονικών στοιχείων και μνημείων του τόπου. Η δεύτερη προτεινόμενη διαδρομή, η «**βοτανική διαδρομή**» βρίσκεται στο βορειότερο κομμάτι της διαδρομής της ξερολιθιάς το οποίο χαρακτηρίζεται από την επικρατούσα δασική κυρίως βλάστηση. Αυτή αναπτύσσεται σε μήκος 2.40 km, συνδέοντας τα χωριά Μαντριά και Κάτω Πλάτρες με στόχο την ανάδειξη της ιδιαίτερης βλάστησης και δασικού τοπίου της περιοχής, την προστασία και ανάδειξη διαφόρων ενδημικών ειδών καθώς επίσης μέσω διαφόρων εκδηλώσεων και δράσεων στις τοπικές

κοινωνίες, την ανάδειξη και αναβίωση διαφόρων παραδόσεων και την προσέλκυση διεποχικού τουρισμού με ταυτόχρονη διατήρηση του φυσικού και πολιτισμικού χαρακτήρα της περιοχής.

Επιστημονική περιοχή: Αγροτικό τοπίο

Λέξεις κλειδιά: ξερολιθιά, αγροτικό τοπίο, πολιτιστική διαδρομή, παράδοση, χλωρίδα, πολιτιστικός τουρισμός, αγροτουρισμός

Dry stone and rural landscape in Cyprus: the dry stone road in the Limassol area

Department of Plant Production Science
Floriculture and Landscape Architecture Workshop

ABSTRACT

The art of **dry stone** is known all over the world and has appeared in the countryside since prehistoric times. Its spread is due to the fact that stone was the most economical and easily concentrated raw material in the environment. For this reason we find it all over the world, with special emphasis on the Mediterranean regions. In Cyprus, dry stones are a characteristic element of the rural landscape and better known to the locals as "structures". In addition, in Cyprus there are various types and many uses of dry stone, as well as a very special characteristic way of their construction. There are many **cultural routes** on the island of Cyprus, some of which have been recognized by the Council of Europe.

Cultural routes are an attraction for thousands of tourists every year: the so-called "cultural tourism". However, despite the presence of several dry stones in the Cypriot landscape, there is no organized cultural route of the dry stone.

In order to utilize and highlight the special morphology but also the characteristics (dry stone structures, traditional crops, plant material) of the rural landscape of the mountainous and semi-mountainous area of Limassol, an attempt was made to compose two (2) thematic routes: the "**dry stone route**" and the "**botanical route**". For the synthesis of the proposal and the design study that followed, a lot of useful data and information were gathered through on-site visits, taking photos, studying bibliographic sources and conducting on-site research with interviews through a questionnaire.

The proposed "**dry stone route**" is developed in a length of 85.7 km in the mountainous and semi-mountainous volume of Limassol. A part of it is connected with the existing in the area "wine route" and aims to highlight, regenerate and protect the existing dry stones as well as the promotion of traditional crops, local traditions and other architectural elements and monuments of the place. The second proposed route, the "**botanical route**" is located in the northern part of the dry stone route which is characterized by the predominant forest vegetation. It is developed in a length of 2.40 km, connecting the villages of Mantria and Kato Platres with the aim of highlighting the special vegetation and forest landscape of the area as well as the protection and promotion of various endemic species as well as through various events and actions in local communities, highlighting and reviving various traditions and the attraction of seasonal tourism while preserving the natural and cultural character of the area.

Scientific area: Rural landscape

Keywords: dry stone, rural landscape, cultural route, tradition, flora, cultural tourism, agritourism

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά όλους όσους συνέβαλαν στην ολοκλήρωση αυτής της μελέτης και ειδικότερα:

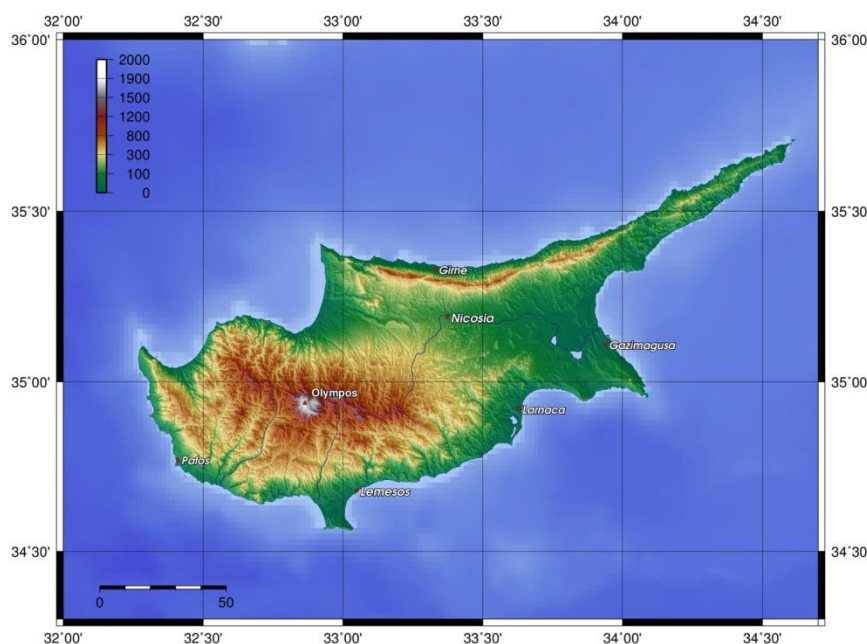
- Την καθηγήτριά μου Αναστασία Ακουμιανάκη - Ιωαννίδου για την συμπαράσταση, την καθοδήγηση και τις εποικοδομητικές συμβουλές και διορθώσεις της κατά την διάρκεια της εκπόνησης της μελέτης μου.
- Τα δύο άλλα μέλη της εξεταστικής επιτροπής, την Καθηγήτρια Παπαφωτίου Μαρία και την Επίκουρη Καθηγήτρια Παρασκευοπούλου Αγγελική για τον πολύτιμο χρόνο που διέθεσαν όσον αφορά την ανάγνωση και αξιολόγηση της διατριβής μου
- Τον πατέρα μου Άριστο για τη σημαντική βοήθειά του στην περιδιάβαση της διαδρομής των κρασοχωρίων στην ορεινή Λεμεσό και τη λήψη φωτογραφικού υλικού από την περιοχή
- Την αρχιτέκτονα Αναστασία Πήττα για την παροχή πληροφοριών σχετικά με τις ξερολιθιές στο συνέδριο που πραγματοποιήθηκε στο Όμοδος για τη Διεθνής Ημέρα Μνημείων και Χώρων τον Απρίλιο του 2019
- Τον παππού μου Σταύρο καθώς και τους φίλους μου Νίκο Σπύρου και Στέλιο Ελισσαίου για την πολύτιμη βοήθειά τους στην εύρεση ερωτηθέντων για την πραγματοποίηση των συνεντεύξεών μου
- Όλους τους εθελοντές που συμμετείχαν στην έρευνά μου μέσω συνεντεύξεων, τόσο για τις πολύ χρήσιμες πληροφορίες που μου παρείχαν όσο και για τη συγκατάθεσή τους σχετικά με την ηχογράφηση των συνεντεύξεων.
- Τον κύριο Χάρη Αθηνοδώρου από το οινοποιείο Γερολέμο στο Όμοδος για όλες τις πληροφορίες και το φωτογραφικό υλικό που μου παρείχε
- Το Κτηματολόγιο Λεμεσού για τη δωρεάν παροχή του πολεοδομικού χάρτη για την περιοχή του υψώματος Ροτσιά στα Μανδριά
- Τους γονείς μου για τη τεράστια βοήθεια και στήριξη που μου παρείχαν μέχρι και την ολοκλήρωση του μεταπτυχιακού μου
- Τους καθηγητές μου για την παροχή γνώσεων, οι οποίες με βοήθησαν στην ολοκλήρωση της διατριβής μου
- Τους φίλους μου για την πολύτιμη στήριξή τους κατά τη διάρκεια των σπουδών μου

Περιεχόμενα

ΠΕΡΙΛΗΨΗ	3
ABSTRACT	5
Ευχαριστίες.....	6
Μέρος I: Εισαγωγή	9
1. Αγροτικό τοπίο στην Κύπρο	9
1.1 Γενικά χαρακτηριστικά του νησιού:	9
1.2 Η βλάστηση της Κύπρου:.....	10
1.3 Οι καλλιέργειες της Κύπρου:.....	16
1.4 Παραδοσιακές μέθοδοι καλλιέργειας και επεξεργασίας προϊόντων: Άυλη πολιτιστική κληρονομιά της Κύπρου	22
2. Η ξερολιθιά.....	29
2.1 Ορισμός ξερολιθιάς:.....	29
2.2 Ιστορικά στοιχεία:	30
2.3 Είδη ξερολιθιάς:	30
3. Η ξερολιθιά στην Κύπρο.....	31
3.1 Ιστορική εξέλιξη της ξερολιθιάς στην Κύπρο:.....	31
3.2 Οι ξερολιθιές στην Κύπρο (γενικά):	32
3.2.1 Είδη ξερολιθιάς:	33
3.2.2 Χρήσεις της ξερολιθιάς στην Κύπρο:	34
3.2.3 Κατασκευαστικές τεχνικές:	37
3.3 Εγγραφή της ξερολιθιάς στην UNESCO:.....	43
3.4 Σημερινή πραγματικότητα:	43
4. Πολιτιστικές διαδρομές και τοπίο στην Κύπρο.....	44
4.1 Πολιτιστικές Διαδρομές:	44
4.2 Υλικά και άυλα στοιχεία του τοπίου:	46
4.3 Πολιτιστικές διαδρομές που υπάρχουν στην Κύπρο:	47
4.4 Οι 7 διαδρομές του κρασιού στο νησί:	50
4.5 Παραδόσεις και εν γένει λαογραφικά στοιχεία του τόπου:	59
5. Σκοπός της μελέτης	67
Μέρος II: Μεθοδολογία	69
1. Περιοχή μελέτης – Στάδια μεθοδολογίας.....	69
2. Ανάλυση τοπίου περιοχής μελέτης.....	69
2.1 Διαδρομή «Κρασοχώρια της Λεμεσού» - Γενικά χαρακτηριστικά:.....	69

2.2	Σημεία ενδιαφέροντος στη διαδρομή:	70
2.3	Χρήσεις γης:.....	84
2.4	Φυτικό υλικό:	87
2.5	Βιοποικιλότητα:.....	90
2.6	Προστατευόμενα – Ενδημικά είδη:.....	91
2.7	SWOT ανάλυση:	92
3.	Συνεντεύξεις – Ερωτηματολόγια.....	94
3.1	Σκοπός / Μεθοδολογία:	94
3.2	Ανακεφαλαίωση / Συμπεράσματα ερωτηματολογίων:.....	95
Μέρος III: Πρόταση		100
1.	Διαδρομή ξερολιθιάς	102
1.1	Λογότυπο διαδρομής	102
1.2	Περιγραφή και σημεία ενδιαφέροντος διαδρομής	103
2.	Βοτανική Διαδρομή Μανδριά – Κάτω Πλάτρες:	122
2.1	Χαρακτηριστικά - περιγραφή διαδρομής:	122
2.2	Διαγραμματική απεικόνιση του φυτικού υλικού στη Βοτανική Διαδρομή	138
2.3	Αξιολόγηση υπάρχουσας κατάστασης στο Ύψωμα Ροτσιά και πρόταση	139
2.4	Φυτοτεχνικό σχέδιο	142
2.5	Τομές	144
3.	Ανακεφαλαίωση.....	145
Βιβλιογραφία		147
ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ:.....		149
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι – Δείγμα ερωτηματολογίου:		152
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ.....		160
Απαντήσεις ερωτηματολογίων		160
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙΙ – Κατάλογος Εικόνων:.....		191

Το ανάγλυφο του νησιού είναι αρκετά ορεινό, καθώς περιλαμβάνει 2 οροσειρές: του Πενταδακτύλου στη βόρεια πλευρά του νησιού με μέγιστο ύψος τα 1.032 m και την οροσειρά του Τροόδου στην κεντροδυτική πλευρά με υψηλότερη κορυφή τον Όλυμπο (1.951 m). Μεταξύ των πιο πάνω οροσειρών εκτείνονται οι πεδιάδες της Κύπρου, της Μόρφου και της Μεσαορίας. Όσον αφορά την ακτογραμμή του νησιού, οι ακτές στη βόρεια πλευρά χαρακτηρίζονται απότομες και βραχώδεις σε αντίθεση με τις υπόλοιπες, οι οποίες είναι ομαλές με λίγους κόλπους. Επίσης, στα νότια παράλια υπάρχουν και ορισμένες μικρές εύφορες πεδιάδες (Εικόνα 2).

Εικόνα 2: Γεωγραφική θέση και ανάγλυφο της Κύπρου (Πηγή: Δ19)

1.2 Η βλάστηση της Κύπρου:

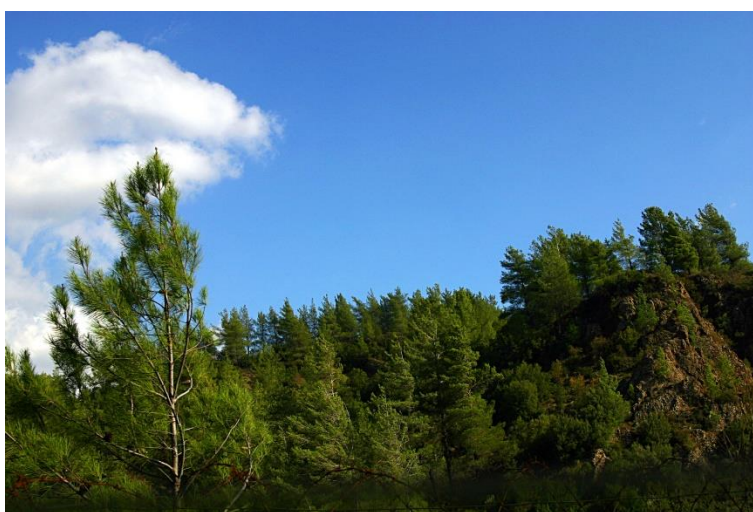
Το Υπουργείο Γεωργίας, Φυσικών Πόρων και Περιβάλλοντος σε συνεργασία με το Τμήμα Δασών της Κύπρου έχει εκδόσει έντυπο σχετικά με τη βλάστηση και τη χλωρίδα της Κύπρου. Το έντυπό αυτό περιγράφει τους κύριους τύπους βλάστησης που υπάρχουν στην Κύπρο καθώς και τα σημαντικότερα φυτικά είδη. Το έντυπο αρχίζει με την αναφορά των ονομάτων του νησιού στην αρχαιότητα. Η Κύπρος αναφερόταν ως το «Πράσινο Νησί» ή «Δασόεσσα Νήσος». Όπως είναι προφανές, οι ονομασίες αυτές προκύπτουν γιατί η μεγαλύτερη έκταση της Κύπρου ήταν καλυμμένη με πυκνή, δασώδη βλάστηση. Δυστυχώς όμως, η κατάσταση αυτή έχει αλλάξει δραματικά στις μέρες μας και η φυσική βλάστηση έχει μειωθεί σημαντικά τόσο σε έκταση όσο και σε ποιότητα. Οι κυριότεροι παράγοντες που προκάλεσαν τη μείωση αυτή είναι η επέκταση της γεωργίας και των οικιστικών περιοχών, η υπερεκμετάλλευση, οι δεκάδες πυρκαγιές που ξεσπούν κάθε χρόνο (ιδίως τους

καλοκαιρινούς μήνες), η υπερβόσκηση αλλά και η κλιματική αλλαγή. Η συνεργιστική δράση όλων αυτών των παραγόντων έχει οδηγήσει στην υποβάθμιση των δασικών περιοχών του νησιού (Υπουργείο Γεωργίας, 2007). Παρόλα αυτά, τα δάση της Κύπρου συνεχίζουν να κυριαρχούν στις οροσειρές του Τροόδους και του Πενταδακτύλου αλλά και σε μερικές παραλιακές περιοχές όπως π.χ. ο Ακάμας, η περιοχή του Ακρωτηρίου στη Λεμεσό, το Κάβο Γκρέκο και η Καρπασία. Οι κύριοι δασικοί τύποι βλάστησης που υπάρχουν στο νησί είναι πέντε και κατατάσσονται με βάση τα είδη και τη δομή τους στις εξής κατηγορίες:

1. Πευκοδάση
2. Παραποτάμια δάση
3. Δάση αείφυλλων σκληρόφυλλων
4. Χαμηλά δάση αείφυλλων σκληρόφυλλων και φρύγανα
5. Άλλα ψηλά δάση

Το 42.3% της έκτασης της Κύπρου καταλαμβάνεται από δάση, με το 18.5% να είναι ψηλά δάση και τα υπόλοιπα να είναι θαμνώνες και φρύγανα, σύμφωνα με την τελευταία δημοσιευμένη καταμέτρηση από το Υπουργείο Γεωργίας το 2007 (Υπουργείο Γεωργίας, 2007).

Το κυρίαρχο είδος στα πευκοδάση της Κύπρου είναι η τραχεία πεύκη (*Pinus brutia*) (Εικόνα 3). Το είδος αυτό πλαισιώνεται στα χαμηλότερα υψόμετρα από άλλα ξηροανθεκτικά είδη όπως ο αόρατος (*Juniperus phoenicea*), η αγριελιά (*Olea europaea*), η χαρουπιά (*Ceratonia siliqua*), η σχοινιά (*Pistacia lentiscus*), το θυμαρι (*Thymus capitatus*) κ.ά. και στα ψηλότερα υψόμετρα από είδη όπως η λατζιά (*Quercus alnifolia*), η αγριοτρεμιθιά (*Pistacia terebinthus*), η αντρουκλιά (*Arbutus andrachne*), η μυρτιά (*Myrtus communis*), διάφορα είδη από λαδανιές (*Cistus* sp.) και πολλά άλλα είδη. Ένα ακόμη σημαντικό είδος πεύκου στην Κύπρο είναι η μαύρη πεύκη (*Pinus nigra*) την οποία συναντάς σε υψόμετρα μεγαλύτερα από 1.200 m στην οροσειρά του Τροόδους μαζί με είδη όπως ο αόρατος (*Juniperus foetidissima*), η αγριομηλιά (*Sorbus aria*), η αγριοτριανταφυλλιά (*Rosa canina*) και άλλα.

Εικόνα 3: Δάση τραχείας πεύκης στην Κύπρο (Πηγή: Mamchenkov, 2008)

Τα παραποτάμια δάση εμφανίζονται κυρίως στις κοίτες μεγάλων χειμάρρων, με ήπια κλίση και σε υψόμετρα 300 – 1.600 m. Τα κύρια είδη φυτών που συναντάς σε αυτά τα δάση είναι ο πλάτανος (*Platanus orientalis*), ο σκλέδρος (*Alnus orientalis*), η πικροδάφνη (*Nerium oleander*), ο κισσός (*Hedera helix*), ο βάτος (*Rubus sanctus*), το καλάμι (*Arundo donax*), η μυρτιά (*Myrtus communis*), η μένθα (*Mentha longifolia*), η ιτιά (*Salix alba*) και η δάφνη (*Laurus nobilis*). Στους θαμνώνες αείφυλλων σκληρόφυλλων περιλαμβάνονται είδη με μέγιστο ύψος 2 – 3 m και πολλά σκληρόφυλλα είδη θάμνων, με τα αντιπροσωπευτικότερα είδη να είναι ο αόρατος (*Juniperus phoenicea*), η αγριελιά (*Olea europaea*), η αγριοχαρουπιά (*Ceratonia siliqua*), η σχοινιά (*Pistacia lentiscus*), ο βάτος (*Smilax aspera*), η λατζιά (*Quercus alnifolia*), η περνια (*Quercus coccifera* ssp. *calliprinos*), η αντρουκλιά (*Arbutus andrachne*) και πολλά άλλα είδη.

Οι χαμηλοί θαμνώνες έχουν χαμηλότερο ύψος που δεν ξεπερνά το 1 m και αποτελούνται κυρίως από ημιθάμνους αλλά και χαμηλότερους θάμνους, ενώ στα φρύγανα κυριαρχούν οι ημίθαμνοι και οι πόες. Τα είδη αυτά συναντώνται σε περιοχές οι οποίες έχουν καεί πρόσφατα ή υπάρχει σε αυτές υπερβόσκηση, με συνέπεια να υποβαθμίζονται οι φυτοκοινωνίες της περιοχής. Η σημασία τους είναι εξέχουσα για το κυπριακό τοπίο, αφού σύμφωνα με το έντυπο του τμήματος δασών, αποτελούν ενδιαιτήματα σπάνιων και ενδημικών ειδών πανίδας και χλωρίδας. Αντιπροσωπευτικά είδη αυτής της κατηγορίας είναι το μαζίν (*Sarcopoterium spinosum*), το θυμάρι (*Thymus capitatus*), η ψυλλίνα (*Helichrysum conglobatum*), το ρασιήν (*Calycotome villosa*), οι λαδανιές (*Cistus* spp.), η φλόμις (*Phlomis* spp.), η σπατζιά (*Salvia fruticosa*), ο ασφόδελος (*Asphodelus aestivus*) και πολλά άλλα είδη ορχιδέων και ποωδών φυτών.

Δάση όμως σχηματίζουν και άλλα είδη εκτός από τα πεύκα, τα οποία μπορεί να είναι μικρότερης έκτασης αλλά μεγάλης οικολογικής σημασίας. Ένα παράδειγμα αυτών είναι τα δάση του ενδημικού κέδρου (*Cedrus brevifolia*) στο δάσος της Πάφου (Εικόνα 4). Η σημασία της περιοχής αυτής είναι τεράστια, αν αναλογιστεί κανείς ότι έχει κηρυχθεί προστατευόμενη και συμπεριλαμβάνεται στους οικότοπους προτεραιότητας της Ευρώπης. Αυτό και μόνο δείχνει την εξέχουσα σημασία που έχει το δάσος των κέδρων όχι μόνο για την Πάφο αλλά και ολόκληρη την Κύπρο. Στις ορεινές περιοχές των επαρχιών Πάφου και Λεμεσού υπάρχουν δάση δρυός (*Quercus infectoria* ssp. *veneris*), τα οποία αποτελούν υπολείμματα αρχαίων δασών και βρίσκονται σε μικρές συστάδες στο νησί. Τέλος, υπάρχουν και ορισμένα δάση μεσογειακού κυπαρισσιού (*Cupressus sempervirens*) κυρίως στην κατεχόμενη οροσειρά του Πενταδακτύλου αλλά και σε ορισμένα δάση της επαρχίας Λεμεσού και Πάφου, σε υψόμετρο 100 – 1.200 m.

Εικόνα 4: Φωτογραφία από την κοιλάδα των κέδρων στην Πάφο (Πηγή: *Cyprus*, 2014)

Στο έντυπο του Τμήματος Δασών (Η Βλάστηση και η Χλωρίδα της Κύπρου) γίνεται επίσης αναφορά σε άλλες φυσικές φυτοκοινωνίες που έχουν ιδιαίτερη οικολογική αξία και απαντούν σε αλυκές, παραλίες, βράχους, λιβαδότοπους και γεωργικές καλλιέργειες. Παρόλο που βρίσκονται σε μικρές εκτάσεις στο νησί, έχουν ξεχωριστή οικολογική αξία, καθώς φιλοξενούν μοναδικά και σπάνια είδη φυτών. Οι αλοφυτικές κοινωνίες που υπάρχουν ως επί το πλείστον στις αλυκές της Λάρνακας και του Ακρωτηρίου φιλοξενούν πολλά είδη φυτών, γνωστά ως αλμυρίδια (*Salicornia* spp., *Arthrocnemum microstachyum*, *Suaeda vera*, *Juncus* spp., *Halimione portulacoides*, *Inula crithmoides* κτλ) (Εικόνα 5). Υπάρχουν επίσης και οι φυτοκοινωνίες της παραλιακής ζώνης, οι οποίες είναι αρκετά υποβαθμισμένες ελέω της τουριστικής ανάπτυξης και φιλοξενούν είδη όπως *Limonium* spp., *Mesebryanthemum* spp., *Euphorbia paralias*, *Pancratium maritimum*, *Eryngium maritimum*, *Medicago marina*, *Taraxacum aphrogenes*, *Otanthus maritimus* και *Cakile maritima*. Τέλος έχουμε και τη χασμοφυτική βλάστηση, δηλαδή αυτή που αποτελείται από είδη που ζουν σε σχισμές ή κοιλότητες βράχων. Τυπικά είδη είναι το *Arabis purpurea*, *Umbilicus* spp., *Micromeria* spp., *Cyclamen* spp., *Sedum* spp., *Rosularia cypria*, *Ptilostemon chamaepeuce* var. *cyprius* κ.ά.

Εικόνα 5: Αλοφυτική βλάστηση στην Κύπρο (Πηγή: ΚΥΚΠΕΕ, 2007)

Εκτός από τα ενδημικά φυτικά είδη, υπάρχουν και αρκετά **ξενικά είδη τα οποία έχουν εισαχθεί στην Κύπρο**. Μερικά γνωστά είδη είναι η ακακία (*Acacia* spp.), ο ευκάλυπτος (*Eucalyptus* spp.), διάφορα είδη πεύκων (*Pinus* spp.), οι καζουαρίνες (*Casuarina* spp.), η δωδώνεια (*Dodonea viscosa*), η κερκίς (*Cercis siliquastrum*) και οι φύκοι (*Ficus* spp.). Κάποια από αυτά τα είδη χαρακτηρίζονται ως εισβάλλοντα είδη π.χ. οι ακακίες (*Acacia* spp.), καθώς πολλαπλασιάζονται με αρκετά γρήγορο ρυθμό και αποτελούν απειλή για άλλα ενδημικά είδη. Όσον αφορά τα κυριότερα καλλιεργούμενα είδη του νησιού σε χαμηλότερα υψόμετρα, συμπεριλαμβάνονται τα δημητριακά και τα αρδευόμενα λαχανικά, ενώ τα εσπεριδοειδή και οι μπανανιές συναντώνται πιο κοντά στην παραλιακή ζώνη. Υπάρχουν επίσης ξηρικές καλλιέργειες χαμηλών περιοχών (χαρουπιά και αμυγδαλιά), η ελιά που καλλιεργείται περίπου μέχρι τα 600 m, τα αμπέλια στα μεσαία υψόμετρα και στα ψηλότερα υψόμετρα διάφορα φυλλοβόλα οπωροφόρα όπως μηλιές, κερασιές, ροδακινιές, αχλαδιές κ.ά. Γενικότερα, η Κύπρος διαθέτει πλούσια χλωρίδα με καταγεγραμμένα περισσότερα από 1.900 διαφορετικά είδη, η κατανομή των οποίων ανά κατηγορία βλάστησης δίνεται στον ακόλουθο πίνακα:

Πίνακας 1: Ο αριθμός φυτικών ειδών ανά κατηγορία βλάστησης στην Κύπρο σύμφωνα με στοιχεία του Τμήματος Δασών (Υπουργείο Γεωργίας, 2007)

Δέντρα	52
Θάμνοι	131
Ημιθάμνοι	88
Πόες	1637
Σύνολο	1908

Ένα ακόμη χαρακτηριστικό της κυπριακής χλωρίδας είναι η παρουσία πολλών ενδημικών ειδών, με τον αριθμό τους να φτάνει τα 140, που αντιστοιχεί σε ποσοστό 7.34% του συνόλου των ιθαγενών φυτών (Υπουργείο Γεωργίας, 2007). Ορισμένα παραδείγματα ενδημικών φυτών της Κύπρου είναι η μπόζα η κυπριακή ή ζουλατζιά (*Bosea cypria*), ο κυπριακός κέδρος (*Cedrus brevifolia*), η κυπριακή τουλίπα (*Tulipa cypria*), οι ενδημικοί κρόκοι (*Crocus cyprius*, *Crocus hartmannianus*) (Εικόνα 6) και η λατζιά (*Quercus alnifolia*). Η Κύπρος φιλοξενεί επίσης και ένα σημαντικό αριθμό ημιενδημικών φυτών (near endemics), **δηλαδή φυτών που είναι χαρακτηριστικά της Ανατολικής Μεσογείου και απαντούν μόνο σε 2-3 χώρες του κόσμου**, όπως τα *Pinguicula crystallina*, *Cyprinia gracilis*, *Colchicum troodi*, *Glaucosciadium cordifolium*, *Euphorbia thompsonii* κτλ (Υπουργείο Γεωργίας, 2007). Δεν είναι τυχαία η συμπερίληψη των κύριων ενδιαιτημάτων των φυτών της Κύπρου στο δίκτυο προστατευόμενων περιοχών Natura 2000 με σκοπό την προστασία της πλούσιας χλωρίδας που υπάρχει στο νησί. Κάποιες από τις περιοχές αυτές είναι η Αλυκή Λάρνακας, το Κάβο Γκρέκο, το Εθνικό Δασικό Πάρκο Τροόδους, ο Ακάμας, το Δάσος Πάφου, η Κουλάδα Διαρίζου, τα Δάση Αδελφοί, Λεμεσού και Μαχαιρά.

Εικόνα 6: Κρόκος ο κυπριακός (Πηγή: Hand R., 2011)

Κλείνοντας, γίνεται αναφορά στην απειλή της κυπριακής χλωρίδας από παράγοντες όπως η καταστροφή βιοτόπων, η οικιστική ανάπτυξη, η έντονη τουριστική ανάπτυξη στις παραλίες, η εκχέρσωση, η εγκατάλειψη της υπαίθρου, οι πυρκαγιές, η αποξήρανση υγροβιοτόπων, η αλλαγή των υδρολογικών συνθηκών και οι κλιματικές αλλαγές. Αποτέλεσμα όλου αυτού είναι αρκετά φυτά (ανάμεσά τους και πολλά ενδημικά) να απειλούνται με εξαφάνιση, με αυτό να έχει αρνητικές συνέπειες στην χλωρίδα του νησιού.

1.3 Οι καλλιέργειες της Κύπρου:

Εκτός από την πλούσια χλωρίδα ιθαγενών και ενδημικών ειδών της νήσου, μεγάλες εκτάσεις καταλαμβάνουν διάφορες καλλιέργειες οι οποίες σύμφωνα με στοιχεία της Στατιστικής Υπηρεσίας Κύπρου διακρίνονται σε 3 ενότητες: Φυτά μεγάλης καλλιέργειας, Λαχανικά & Πεπονοειδή, Φρούτα & Δενδρώδεις καλλιέργειες (Κύπρου, 2017).

Ωστόσο, τρεις είναι από τις σημαντικότερες και ιστορικότερες καλλιέργειες που υπάρχουν αυτή τη στιγμή στο νησί με πλούσια ιστορία: η ελιά, το αμπέλι και η χαρουπιά (ξυλοκερατιά ή «τερατσιά» στην Κύπρο). Η ιστορία του νησιού συνδέεται έμμεσα και με τις 3 αυτές καλλιέργειες, καθώς αποτέλεσαν και αποτελούν μέχρι και σήμερα πηγή εσόδων για το νησί. Το μεσογειακό κλίμα της Κύπρου αλλά και το ανάγλυφο της ευνοούν την ανάπτυξη των καλλιεργειών αυτών.

Η χαρουπιά (*Ceratonia siliqua*), χαρακτηριστική καλλιέργεια της Κύπρου (Εικόνα 7), καλλιεργείται σε υψόμετρο 0 – 600 m ως άγριο και μέχρι 1.000 m ως καλλιεργούμενο φυτό (Δασών, 2007). Οι μεγαλύτερες καλλιεργούμενες εκτάσεις παρατηρούνται στις επαρχίες Λεμεσού και Πάφου και συγκεκριμένα στις κοινότητες Φασούλας, Παραμύθας και Απαισιάς της επαρχίας Λεμεσού και στις κοινότητες Κοίλης, Μέσα Χωριού, Μεσόγης και Λύσου της επαρχίας Πάφου, καθώς επίσης στο χωριό Αθηνού της Λάρνακας και στις περιοχές Ακάμα, Επισκοπής, Δάσους Λεμεσού, Λευκάρων, Καλαβασού, Σταυροβουνιού, Πενταδακτύλου και Καρπασίας.

Εικόνα 7: Ο καρπός (χαρούπι) και τα φύλλα της χαρουπιάς (Πηγή: fpregrine, 2016)

Τα στοιχεία που αφορούν την καλλιέργεια της χαρουπιάς στην Κύπρο αφορούν τις περιόδους από το 1962 και έπειτα. Την περίοδο 1962 – 66, ο μέσος αριθμός χαρουπιών στο νησί ήταν περίπου 2,4 εκατομμύρια δέντρα, που αντιστοιχούσε σε παραγωγή 48.000 τόνων χαρουπιών. Το 1968 η εξαγωγή έφτασε τους 62.000 τόνους, αριθμός ρεκόρ για τα δεδομένα της Κύπρου. Μετά την εισβολή του 1974 χάθηκαν σημαντικές εκτάσεις με χαρουπιές και η παραγωγή μειώθηκε

αισθητά, με μέσο ετήσιο όρο 20.000 τόνους κατά την πρώτη δεκαετία μετά την εισβολή. Σήμερα, η καλλιέργεια της χαρουπιάς μειώνεται συνεχώς. Σύμφωνα με στοιχεία της στατιστικής υπηρεσίας Κύπρου που αφορούν τα έτη 2009 – 2017, η καλλιέργεια παρουσιάζει κατακόρυφη πτώση. Οι εκτάσεις (σε εκτάρια) καλλιέργειας της χαρουπιάς για τη χρονική αυτή περίοδο δίνονται στον ακόλουθο πίνακα:

Πίνακας 2: Οι εκτάσεις (σε εκτάρια) καλλιέργειας χαρουπιάς στην Κύπρο που αφορούν τα έτη 2009 - 2017 (Πηγή: Στατιστική Υπηρεσία Κύπρου, 2017)

Έτος	Εκτάσεις (εκτάρια)
2009	2094
2010	1286
2011	1791
2012	1709
2013	1147
2014	1629
2015	1095
2016	960
2017	982

Άλλοι λόγοι μείωσης των εκτάσεων καλλιέργειας, πέραν από τη τουρκική εισβολή, είναι η υλοτόμηση πολλών δέντρων για την παραγωγή καυσόξυλων και κάρβουνου αλλά και οι πολλές πυρκαγιές που ξεσπούν κάθε καλοκαίρι (Κώστα, 2016).

Δεν υπάρχει αναφορά πουθενά στη βιβλιογραφία για εκτάσεις με οργανωμένες καλλιέργειες χαρουπιάς στην Κύπρο. Οι χαρουπιές που ήδη υπάρχουν στα χωράφια είναι αρκετά μεγάλης ηλικίας και ανήκουν κυρίως στους ιδιοκτήτες των χωραφιών και όχι σε κάποια οργανωμένα καλλιέργεια. Οι ιδιοκτήτες συγκομίζουν και πηγαίνουν τα χαρούπια για επεξεργασία για καθαρά προσωπικό

τους κέρδος. Σημαντικό επίσης είναι ότι οι χαρουπιές δεν έχουν κάθε χρόνο καλή συγκομιδή λόγω του φαινομένου της παρενιαυτοφορίας που παρουσιάζουν. Τα τελευταία χρόνια, το Πανεπιστήμιο Κύπρου σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Γεωργικών Ερευνών και το Γενικό Χημείο του Κράτους έχει ξεκινήσει ένα νέο έργο με σκοπό τη δημιουργία του μεγαλύτερου βιολογικά πιστοποιημένου χαρουπόδασους στην Κύπρο και το οποίο θα αποτελείται από 40.000 χαρουπόδεντρα που θα φυτευτούν σε γη που θα παραχωρηθεί από το κράτος. Στόχος του έργου, σύμφωνα με το Πανεπιστήμιο Κύπρου, είναι η παραγωγή και μεταποίηση του χαρουπιού καθώς και η διεξαγωγή Έρευνας και Ανάπτυξης για παρασκευή νέων προϊόντων (Κύπρου, 2016). Στις 26 Νοεμβρίου 2017 το έργο ξεκίνησε, με τη φύτευση των πρώτων 6.000 χαρουπόδεντρων στην περιοχή Ορείτες της επαρχίας Πάφου (Κύπρου, 2016).

Τα χαρούπια μετά και από τη συγκομιδή τους καταναλώνονται είτε αυτούσια είτε μεταποιούνται σε διάφορα προϊόντα. Οι κυριότερες χρήσεις του καρπού αφορούν: α) ανθρώπινη κατανάλωση π.χ. παστέλλι, χαρουπόμελο, χαρουπόσκονη β) διατροφή των ζώων (ολόκληρα ή αλεσμένα) και γ) βιομηχανική χρήση, με την παραγωγή κόμμεως από τον πυρήνα των χαρουπιών και το οποίο έχει αρκετές χρήσεις στη βιομηχανία (Κώστα, 2016). Ενώ σημαντική κρίνεται και η συνεισφορά της χαρουπιάς στην οικονομία του νησιού. Ειδικότερα τις προηγούμενες δεκαετίες, ο καρπός της αναφερόταν και ως «ο μαύρος χρυσός της Κύπρου», καθώς αποτελούσε την κύρια πηγή εισοδήματος για πολλές αγροτικές περιοχές, ενώ σύμφωνα και με το Υπουργείο Γεωργίας της Κύπρου, αποτελεί μια από τις οικονομικότερες καλλιέργειες στην Κύπρο, καθώς δεν χρειάζεται ιδιαίτερες καλλιεργητικές φροντίδες. Όπως προαναφέρθηκε όμως, το αυξημένο κόστος συλλογής των καρπών και ο ανταγωνισμός με τις άλλες μεσογειακές χώρες τα τελευταία χρόνια οδήγησαν την καλλιέργεια της χαρουπιάς σε φθίνουσα πορεία (Δασών, 2007).

Η ελιά (*Olea europaea*) είναι το κατ'εξοχή μεσογειακό φυτό από τα προϊστορικά χρόνια μέχρι και τις μέρες μας. Στην Κύπρο συνυπάρχει με τους κατοίκους του νησιού από τη νεολιθική περίοδο (6^η χιλιετία π.Χ.) (Μιλή, 2014). Μέχρι το 1930, η καλλιέργεια της ελιάς στην Κύπρο βρισκόταν σε εκτατική βάση, ενώ μετά την περίοδο αυτή έγιναν κάποιες προσπάθειες για την επέκταση της ελαιοκαλλιέργειας στην Κύπρο, με ιδιαίτερη έμφαση την περίοδο 1990 – 2000. Σύμφωνα με στοιχεία της στατιστικής υπηρεσίας Κύπρου που αφορούν τα έτη 2009 – 2017, η καλλιέργεια παρουσιάζει μικρή πτώση. Τα στοιχεία αυτά δίνονται στον ακόλουθο πίνακα:

Πίνακας 3: Οι εκτάσεις (σε εκτάρια) καλλιέργειας ελιάς στην Κύπρο που αφορούν τα έτη 2009 - 2017 (Πηγή: Στατιστική Υπηρεσία Κύπρου)

Έτος	Εκτάσεις (εκτάρια)
2009	12 019
2010	11 645
2011	10 762
2012	10 465
2013	10 653
2014	10 889
2015	10 012
2016	10 612
2017	10 830

Το μεγαλύτερο ποσοστό καλλιέργειας ελαιόδεντρων απαντάται στη Λευκωσία (26.3%) και ακολουθούν η Λάρνακα (24,2%), η Πάφος (19%), η Λεμεσός (15,3%), η ελεύθερη επαρχία Αμμοχώστου (7,8%) και η ημιορεινή περιοχή Πιτσιλιάς (7,4%), ενώ ελαιώνες απαντώνται σε 415 κοινότητες της Κύπρου. Οι σημαντικότερες δε ποικιλίες ελιάς είναι η Κυπριακή λαδοελιά, η κορωνέικη, η μαντζανίλλο, η πικουάλ και η καλαμών (Τσιάτταλος) .

Εικόνα 8: Το δέντρο της ελιάς (Πηγή: Γεωργία, 2017)

Η ιστορία της Κύπρου είναι αλληλένδετη με το αμπέλι (*Vitis vinifera*) και τον οίνο (Γεωργίου, 2013). Η καλλιέργειά του στην Κύπρο χρονολογείται από την εποχή της ύπαρξης των αρχαίων βασιλείων του Κουρίου και της Αμαθούντας. Άλλωστε, επιστημονικές μελέτες επιβεβαιώνουν την παραγωγή κρασιού στην Κύπρο από αρχαιότατων χρόνων. Σύμφωνα με τους λειτουργούς γεωργίας Θουκή και Θεόδουλο Γεωργίου, η αμπελοκαλλιέργεια στην Κύπρο είναι μια παράδοση που ξεκινά από την αρχαιότητα και έχει θρησκευτική υπόσταση, συνδέεται με την κουλτούρα και τον πολιτισμό του νησιού, συνεισφέρει στην αγροτική οικονομία και την κοινωνική ανάπτυξη, αποτελεί τρόπο διατήρησης της υπαίθρου και του παραδοσιακού τοπίου και συγκρατεί τον πληθυσμό στις αγροτικές περιοχές.

Εικόνα 9: Συνηθισμένη διάταξη αμπελώνων στο χωράφι (Πηγή: Αγρότουπος, 2019)

Η Λεμεσός ήταν ιστορικά το κέντρο παραγωγής και εμπορίας κρασιού στην Κύπρο από τα αρχαία χρόνια (Παστός, 2009). Στα κρασοχώρια της Λεμεσού κάθε σπίτι ήταν και ένα μικρό οινοποιείο, όπου ο ιδιοκτήτης και ο αμπελουργός διέθεταν όλο τον εξοπλισμό για την παραγωγή, την αποθήκευση, την παλαίωση και τη μεταφορά του κρασιού στους τόπους κατανάλωσης. Πολλά παραδοσιακά και όχι μόνο προϊόντα στο νησί παράγονται έχοντας σαν πρώτη ύλη το σταφύλι, ενώ πολλά ετήσια φεστιβάλ και γιορτές συνδέονται με αυτό.

Η πρώτη οινοβιομηχανία της Κύπρου ιδρύθηκε στην επαρχία Λεμεσού το 1844 μ.Χ. και ήταν το οινοποιείο του Χρ. Χατζηπαύλου. Έπειτα ακολούθησαν και

άλλες γνωστές εταιρείες ποτών όπως η ΚΕΟ (1926), η ΛΟΕΛ (1943) και η ΣΟΔΑΠ (1946). Τη δεκαετία του 1970 η Κύπρος ήταν η μεγαλύτερη χώρα σε κατά κεφαλή παραγωγή σταφυλιού στον κόσμο, με 260 εκατομμύρια kg για 600.000 κατοίκους του νησιού (500 kg ανά άτομο). Η τουρκική εισβολή του 1974 επηρέασε και τον τομέα της αμπελουργίας πέραν από τους υπόλοιπους τομείς (Παστός, 2009). Επίσης η πολιτική της κυβέρνησης σήμερα για αναδιάρθρωση των αμπελώνων, που αφορά την εκρίζωση των παραδοσιακών ποικιλιών και τη φύτευση νέων οινοποιήσιμων ποικιλιών που παράγουν κρασί υψηλότερης ποιοτικής και εμπορικής αξίας, έχει επηρεάσει τους αμπελώνες στην Κύπρο. Τα τελευταία χρόνια, η έκταση του κυπριακού αμπελώνα με γηγενείς ποικιλίες έχει μειωθεί κατά περίπου (38%), ως αποτέλεσμα της φυσικής εγκατάλειψης ή των εκριζώσεων και των αναδιαρθρώσεων για την ποικιλιακή μετατροπή του αμπελώνα. Σε μια από τις λύσεις που προτείνονται για την επίλυση των προβλημάτων αυτών που έχουν δημιουργηθεί τα τελευταία χρόνια αναφέρεται και η συντήρηση των αναβαθμίδων (ξερολιθιών), που θα βοηθήσει στην αντιμετώπιση της απερόμωσης και στη διατήρηση της οικολογικής ισορροπίας (Παστός, 2009). Αυτό μπορεί να αποτελέσει επιπλέον κίνητρο και στόχος για την παρούσα εργασία.

Η καλλιέργεια των οινοποιήσιμων ποικιλιών παρουσιάζει πτώση τα τελευταία χρόνια, ενώ η καλλιέργεια των επιτραπέζιων ποικιλιών αύξηση. Η πτώση αυτή οφείλεται κυρίως στη μείωση των οινοποιήσιμων ποικιλιών και παρουσιάζεται στον ακόλουθο πίνακα:

Πίνακας 4: Οι εκτάσεις (σε εκτάρια) καλλιέργειας αμπελιού στην Κύπρο που αφορούν τα έτη 2009 - 2017
(Πηγή: Στατιστική Υπηρεσία Κύπρου)

Έτος	Εκτάσεις (εκτάρια)
2009	8892
2010	7620
2011	7693
2012	6790
2013	5906
2014	6142

2015	6584
2016	6052
2017	5921

1.4 Παραδοσιακές μεθόδους καλλιέργειας και επεξεργασίας προϊόντων: Άυλη πολιτιστική κληρονομιά της Κύπρου

Η ενασχόληση των κατοίκων του νησιού με τη γεωργία αρχίζει από αρχαιοτάτων χρόνων. Το κλίμα αλλά και το εύφορο έδαφος της Κύπρου ώθησαν τους κατοίκους να ασχοληθούν με τη γεωργία, όπως και η ανάγκη τους για επιβίωση. Τα προϊόντα που παρήγαγε και συνεχίζει να παράγει η Κύπρος είναι δεκάδες. Κάθε ένα από αυτά έχει τις δικές του μεθόδους επεξεργασίας και καλλιέργειας, οι οποίες εξελίχθηκαν με το πέρασμα των χρόνων. Παρόλα αυτά, ακόμη και σήμερα συνεχίζουν να εφαρμόζονται ορισμένες από τις παραδοσιακές αυτές μεθόδους, ενώ διάφορα ετήσια παραδοσιακά φεστιβάλ που λαμβάνουν χώρα σε πολλά χωριά του νησιού μας θυμίζουν τις παραδόσεις μας. Στη συνέχεια της εργασίας θα γίνει ανάλυση παραδοσιακών μεθόδων καλλιέργειας και επεξεργασίας 3 προϊόντων της Κύπρου: σιτηρών, χαρουπιάς και σταφυλιού τα οποία αποτελούν και μέρος της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς του νησιού (Κυπριακή Εθνική Επιτροπή της UNESCO).

Για τα σιτηρά (και όχι μόνο) η καλλιέργεια ξεκινούσε με την προετοιμασία της γης και τη χρήση βοδιών και διάφορων γεωργικών εργαλείων τα οποία κατασκεύαζαν μόνοι τους, με ιδιαίτερη μάλιστα προσοχή. Μεταξύ δε αυτών και το άροτρο, το οποίο έσερναν τα βόδια για την καλλιέργεια του χωραφιού.

Το αρχικό στάδιο στον κύκλο καλλιέργειας των σιτηρών περιελάμβανε το «καψάλισμα» και το «κάμωμα» (όργωμα) του χωραφιού με ξύλινο αλέτρι (άροτρο) που αποσκοπούσε στην προετοιμασία της γης να δεχθεί τη σπορά (Εικόνα 10). Σημαντικό δε ήταν η εργασία αυτή να ολοκληρωθεί πριν την έναρξη της περιόδου των βροχών, για την αποφυγή διάβρωσης του εδάφους (Αποστόλου, 2012). Η άροση ξεκινούσε με το πρώτο φως του ηλίου νωρίς το πρωί και συνεχιζόταν μέχρι τη δύση του, με τα αναγκαία μικρά διαλείμματα για ξεκούραση. Ακολουθούσε το «σαράκλωμα», το οποίο αποσκοπούσε στο να μαλακώσει το χώμα και να γίνει επίπεδο. Η διαδικασία αυτή γινόταν με τη χρήση του «σάρακλου», μιας ξύλινης επιμήκης δοκού που λειτουργούσε ως σβάρνα και σερνόταν στο χωράφι. Το «σαράκλωμα» επαναλαμβανόταν και μετά τη σπορά για την κάλυψη του σπόρου.

Εικόνα 10: Όργωμα του χωραφίου με τη χρήση βοδιών (Πηγή: Αποστόλου, 2012)

Η σπορά αποτελούσε «ιερή» διαδικασία για την κυπριακή οικογένεια. Αυτό καταδεικνύουν οι όποιες τελετές λάμβαναν χώρα πριν από την έναρξή της, αλλά και οι αντιλήψεις των κυπρίων γεωργών. Η διαδικασία της σποράς ταυτιζόταν με τον Άγιο Γεώργιο τον Τροπαιοφόρο ή αλλιώς «του σπόρου», κατά την εορτή του οποίου (στις 3 Νοεμβρίου) οι αγροτικές οικογένειες μετέφεραν στην εκκλησία ένα μαντήλι με λίγους σπόρους ούτως ώστε να ευλογηθούν και να αποδώσουν μετά τη σπορά (Αποστόλου, 2012). Κοινό ήταν επίσης και το κάπνισμα του σπόρου, που αποσκοπούσε στην αύξηση της σοδειάς και στην προστασία της οικογένειας από το φθόνο και τη βασκανία. Η σπόρα ξεκινούσε συνήθως Δευτέρα ή Τετάρτη, ποτέ όμως Τρίτη, καθώς η συγκεκριμένη μέρα ταυτίζεται από τους Χριστιανούς με την άλωση της Κωνσταντινούπολης και θεωρείται άσχημη μέρα για την έναρξη οποιονδήποτε εργασιών. Η περίοδος σποράς διαρκούσε από τις αρχές Οκτωβρίου έως τις 17 Ιανουαρίου, ημέρα της γιορτής του Αγίου Αντωνίου (Αποστόλου, 2012).

Το χωράφι χωριζόταν σε «σποριές» και «προστάθια», ούτως ώστε να διευκολυνθεί η διαδικασία της σποράς από το γεωργό ο οποίος, περπατώντας με σταθερό ρυθμό, σκόρπιζε το σπόρο δεξιά και αριστερά και στη συνέχεια τον κάλυπτε με το αλέτρι. Ο «τσάππατζης» ακολουθούσε το γεωργό κατά τη σπορά σπάζοντας τους σβόλους και καλύπτοντας τους σπόρους που έμεναν ακάλυπτοι. Μικρή διακοπή της εργασίας για την ανάπαυση των ζώων και τον καθαρισμό των εργαλείων ήταν απαραίτητη. Στη συνέχεια μέχρι τον Απρίλιο (εποχή συγκομιδής) ο γεωργός παρακολουθούσε την καλλιέργειά του.

Η συγκομιδή της σοδειάς γινόταν συνήθως μετά το Πάσχα και αποτελούσε το σημαντικότερο γεγονός του γεωργικού έτους, καθώς θα γινόταν η συγκομιδή των «κόπων» τους (Αποστόλου, 2012). Στη διαδικασία συμμετείχαν μέλη της οικογένειας αλλά και εξειδικευμένοι θεριστές (Εικόνα 11), οι οποίοι θέριζαν με τα δρεπάνια τους τα στάχυα. Ο θερισμός γινόταν με συγχρονισμένο βηματισμό από τους θεριστές, με την κίνηση να θυμίζει χορό. Η όλη διαδικασία έφτανε στην κορύφωσή της με τον γνωστό «χορό του δρεπανιού» όπως ονομαζόταν. Το δρεπάνι που χρησιμοποιείτω στην όλη διαδικασία ήταν διακοσμημένο με μοτίβα και άλλα

γεωμετρικά σχήματα και σε ορισμένες περιπτώσεις, με το όνομα του θεριστή που το χρησιμοποιούσε. Η διαδικασία του θερισμού πολλές φορές εξελισσόταν σε γιορτή, καθώς αποτελούσε αφορμή για συνάθροιση και ανάπτυξη φιλικών σχέσεων. Επίσης ήταν και μια ευκαιρία για τους νεότερους να επιδείξουν τις δεξιότητές τους στη χρήση του δρεπανιού (Αποστόλου, 2012).

Εικόνα 11: Συμετοχή όλων των μελών της οικογένειας στη διαδικασία του θερισμού με σκοπό τη συγκομιδή της σοδειάς τους (Πηγή: Αποστόλου, 2012)

Το θερισμό ακολουθούσε η μεταφορά των δεματίων στο αλώνι με ζώα ή με το κάρο, αναλόγως του μεγέθους της παραγωγής (Εικόνα 12). Η διαδικασία του αλωνίσματος γινόταν συνήθως κατά τη διάρκεια της ημέρας που δεν υπήρχε και πολύ υγρασία. Με το τέλος του αλωνίσματος, τα άχυρα συλλέγονταν και μεταφέρονταν στον αχυρώνα, όπου διεξαγόταν το λίχνισμα ή «ανέμισμα», για το διαχωρισμό των σπόρων από τα στάχυα. Παράλληλα γινόταν και το κοσκίνισμα των σιτηρών για την απομάκρυνση ακαθαρσιών όπως πέτρες και χώμα. Αφού ολοκληρωνόταν και η διαδικασία συγκομιδής της σοδειάς, ο καρπός μεταφερόταν στην κατοικία του γεωργού, ο οποίος με τη σειρά του παρέθετα γεύμα στους βοηθούς του, ως ένδειξη ευγνωμοσύνης για τη βοήθειά τους αλλά και προς το θεό για τη βοήθειά του.

Εικόνα 12: Μεταφορά των δεματίων με τη χρήση ζώων (Πηγή: Αποστόλου, 2012)

Εικόνα 13: Το παραδοσιακό "αρβάλι" που χρησιμοποιείται για το κοσκίνισμα των σιτηρών (Πηγή: Αποστόλου, 2012)

Σχετικά με τη χαρουπιά (*Ceratonia siliqua*), το φυτό καλλιεργείται στην Κύπρο για σχεδόν τέσσερις χιλιάδες χρόνια, παρόλο που προέρχεται από τη Συρία. Το φυτό στην Κύπρο είναι γνωστό ως «τερατσιά» και οι καρποί της ως «τεράτσια». Οι λέξεις αυτές έχουν προκύψει από το κερατέα και το κεράτιο αντίστοιχα, όπως ονομάστηκε το φυτό και ο καρπός του στα πιο παλιά χρόνια από τον Διοσκουρίδη, ενώ τα ονόματα χαρουπιά και χαρούπι προέρχονται από το αραβικό Kharrub.

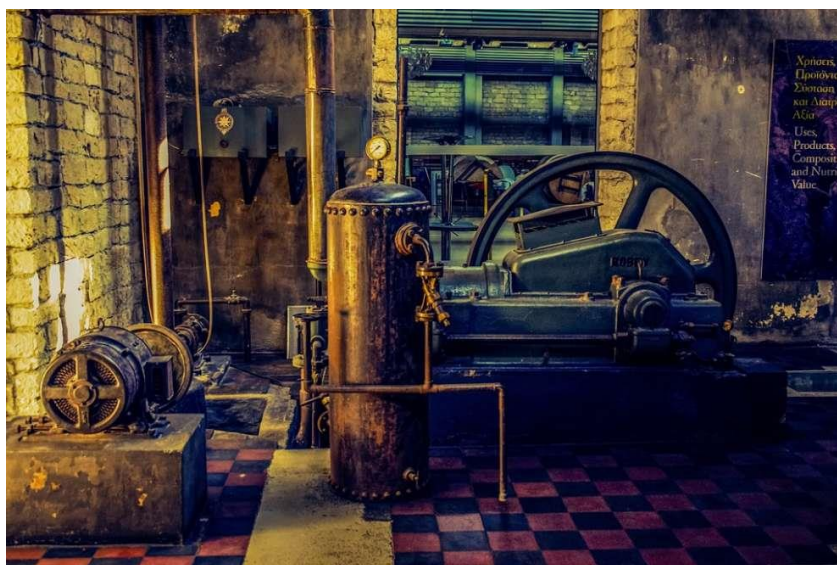
Η ιστορία της χαρουπιάς στην Κύπρο ξεκίνησε από τους προϊστορικούς χρόνους και αποτελεί πολιτισμικό στοιχείο του νησιού. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι ονομάστηκε το χαρούπι ως ο «μαύρος χρυσός της Κύπρου», αφού αποτελούσε το προϊόν με τις μεγαλύτερες γεωργικές εξαγωγές του νησιού, ενώ αποτελούσε και την κύρια πηγή εισοδήματος και γεωργικής δραστηριότητας για μεγάλο μέρος του νησιού. Ενδεικτικό μάλιστα είναι ότι για ένα σημαντικό αριθμό οικογενειών, η ενασχόληση με το χαρούπι αποτελούσε το μοναδικό εισόδημα, ενώ έδωσε τη

δυνατότητα σε πολλούς Κύπριους να σπουδάσουν στο εξωτερικό (Κύπρου, 2016) . Χαρακτηριστικά ήταν τα λόγια της γερμανίδας αρχαιολόγου Magda Ohnefalsch-Richter, η οποία βρέθηκε για αρκετά χρόνια στην Κύπρο, «χωρίς αυτό το δώρο της φύσης το νησί θα μπορούσε να είχε από καιρό κηρύξει πτώχευση», από τα οποία διαφαίνεται η σημαντική οικονομική σημασία του προϊόντος αυτού για το νησί. Επισήμανε δε ότι τα κυπριακά χαρούπια βαθμολογήθηκαν ως τα καλύτερα στον κόσμο, λόγω της υψηλής περιεκτικότητας τους σε ζάχαρη (Κύπρου, 2016).

Μέσω διαφόρων πηγών, αντλούμε σημαντικές πληροφορίες για την παραγωγή χαρουπιών στην Κύπρο από την εποχή του μεσαίωνα. Σε βενετική πηγή του 1566 γίνεται αναφορά στην παρασκευή παστελιού και στην πώλησή του με πλανόδιους πωλητές, ενώ αναφέρονται και χωριά στα οποία υπήρχαν χαρουπώνες, όπως η Αυδήμου και η Επισκοπή στην επαρχία Λεμεσού, αλλά και γενικότερα στην επαρχία Λεμεσού και Κερύνειας. Επίσης, γίνεται ιδιαίτερη αναφορά σε βενετικά έγγραφα στα χωριά Ριζοκάρπασο, Γεράνι και Άγιος Ηλίας. Άλλες αναφορές για την ύπαρξη χαρουπιών στο νησί αφορούν έγγραφο προερχόμενο από τα Αρχεία του Βατικανού το 1468 που αναφέρεται στην παραγωγή χαρουπιών στο χωριό Παρσάτα στην περιοχή που βρίσκεται ο σημερινός Μαζωτός, στην απογραφή της παρουσίας του Λατίνου επισκόπου Λεμεσού το 1367 και στη χρήση κοφινιών για τη μέτρηση των χαρουπιών ενώ μια άλλη πηγή αναφέρεται στο εμπόριο χαρουπιών κατά τη διάρκεια της Φραγκοκρατίας στο νησί. Διάφοροι περιηγητές επίσης που έφθαναν στην Κύπρο από τη Δύση εξιστορούν ενδιαφέρουσες ιστορίες: όπως συγκεκριμένα ο περιηγητής Φραγκίσκος Ριτσένζα στα μέσα του 17^{ου} αιώνα αναφέρεται για την κατάσταση που επικρατεί στην Κύπρο με τα εξής λόγια: «Στην Κύπρο υπάρχει μια απίστευτη αφθονία χαρουπιών, που ονομάζονται από τους Έλληνες κεράτια, τα οποία ομοιάζουν με μεγάλα κουκιά, είναι πολύ εύγευστα, αλλά μαύρα και η φλούδα τους είναι σκληρή και παράγονται από ένα μεγάλο δένδρο, που έχει φύλλα όμοια με τα φύλλα της δάφνης» (Αnon., 2018).

Στην πιο σύγχρονη ιστορία του νησιού, γίνεται αναφορά στο χαρουπόμυλο της Λεμεσού, ένα εμβληματικό κτίριο το οποίο κτίστηκε το 1900 και διατηρείται μέχρι και σήμερα. Ακόμη, λέγεται ότι το χωριό Ζύγι ονομάστηκε έτσι από τη διαδικασία ζυγίσματος του χαρουπιού που αποθηκεύταν σε μεγάλες αποθήκες στην περιοχή, πρώτου γίνει η εξαγωγή του σε αγορές στο εξωτερικό. Η περιοχή της Ακανθούς αναδείχθηκε ως μία από τις πιο σημαντικές περιοχές της Κύπρου για την καλλιέργεια της χαρουπιιάς από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα και έπειτα, ενώ στην περιοχή, ανήμερα της γιορτής του Αγίου Ιωάννη στις 24 Ιουνίου, διεξαγόταν ένα πανηγύρι που ονομαζόταν του Τερατσιτή. Το 1945-46 έγινε η πρώτη συλλογική προσπάθεια διάθεσης χαρουπιών στην επαρχία Λεμεσού με τη συμμετοχή περίπου δέκα τοπικών συνεταιρισμών, με τη δημιουργία πέντε περιφερειακών ενώσεων εμπορίας καρπών και οι οποίοι είχαν την ευθύνη για την αποθήκευση, τον θρυμματισμό, την τοποθέτηση των χαρουπιών σε σακούλες και στη φόρτωσή τους στα εμπορικά πλοία. Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι αρκετά αιωνόβια δέντρα

χαρουπιάς κηρύχθησαν ως διατηρητέα, λόγω της μεγάλης οικολογικής και πολιτιστικής τους αξίας, όπως η χαρουπιά στη Στενή της Πάφου και αυτή στα Πολεμίδα Λεμεσού (Αnon., 2018) .

Εικόνα 14: Φωτογραφία από το εσωτερικό του χαρουπόμυλου στη Λεμεσό (Πηγή: Βασιλειάδου)

Πολλά παραδοσιακά εδέσματα έχουν ως πρώτη ύλη το χαρούπι στην Κύπρο (Εικόνα 15). Τα πιο γνωστά είναι το παστέλλι και το τερατσόμελο (χαρουπόμελο), το οποίο μάλιστα έχει και αρκετές ευεργετικές ιδιότητες. Άλλα εδέσματα, τα οποία έχουν σαν πρώτη ύλη το χαρουπόμελο και παρασκευάζονται κυρίως σε περιοχές του νησιού όπου υπάρχουν χαρουπιές είναι τα «τερτζελλούθκια» ή «λουλούθκια», τα «σουππούθκια», ο «χαλουβάς ο κουβαρκαστός» και αρκετά άλλα (Λαζάρου, 2018). Στο Ριζοκάρπασο υπάρχει το παραδοσιακό έδεσμα, γνωστό ως «οφτόν της τερατσιάς», το οποίο είναι κρέας κατσικίσιο που φήνεται σε κλαδιά της χαρουπιάς σε πυρωμένο φούρνο ο οποίος σφραγίζεται με λάσπη. Τα τερτζελλούθκια ή λουλούθκια που αναφέρθηκαν και πιο πριν, ψήνονται στο ζωμό του χαρουπιού και παρασκευάζονται στις εορτές του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στις 29 του Αυγούστου και του Τιμίου Σταυρού στις 14 Σεπτεμβρίου (Λαζάρου, 2018) . Οι λαγκόπιπτες είναι πίτες που παρασκευάζονταν στο Ριζοκάρπασο, ψήνονταν σε πέτρινη πλάκα και τρώγονταν με χαρουπόμελο. Ονομάζονται έτσι επειδή το όνομά τους θυμίζει τα λαλάγγια ή λαλαγγίτες των Βυζαντινών. Άλλες ονομασίες που είχαν τα είδη χαρουπιών στο Ριζοκάρπασο είναι κομπωτά, μασαιράες, σαρακήνικα και κουντούρκα. Η χρήση του χαρουπιού όμως δεν περιορίζεται μόνο στα εδέσματα αλλά και στην παραδοσιακή ιατρική. Τα χαρούπια μαζί με χλωρά ή ξηρά τριαντάφυλλα, σουμάκι και γλυκό κρασί θεραπεύουν την αιμορραγία ενώ το χαρουπόμελο καταπολεμούσε το βήχα, τη διάρροια και τη γαστρεντερίτιδα.

Εικόνα 15: Παραδοσιακά προϊόντα που έχουν σαν πρώτη ύλη παρασκευής τους το χαρούπι (Πηγή: Λαζάρου, 2018)

Εξίσου σημαντική με τις προηγούμενες 2 καλλιέργειες είναι και αυτή της αμπέλου, με τις ρίζες της στην Κύπρο να είναι τόσο παλιές, όσο και τα αρχαία βασίλεια της Αμαθούντας και του Κουρίου. Διάφορες ιστορικές μελέτες μάλιστα επιβεβαιώνουν τα πιο πάνω, ενώ στην Κύπρο λατρεύεται και ο θεός του κρασιού σύμφωνα με τη μυθολογία, ο Διόνυσος. Σύμφωνα με πρόσφατες ανασκαφές από την Ιταλίδα αρχαιολόγο Μαρία Ροσάριο Μπελτζόρνο, η καλλιέργεια του αμπελιού άρχισε στο νησί πριν από 5.500 χρόνια (Παστός, 2009). Το σταφύλι, όπως και το χαρούπι προηγουμένως, αποτελεί την πρώτη ύλη για την παρασκευή διαφόρων παραδοσιακών εδεσμάτων. Ένα από αυτά είναι και ο πολτός του σταφυλιού, του οποίου η διαδικασία παρασκευής περιγράφεται στις επόμενες παραγράφους.

Στο χωριό Πάχνα της επαρχίας Λεμεσού παρασκευάζεται ένα παραδοσιακό προϊόν από το έψιμα του σταφυλιού και αρωματικά, ο πολτός του σταφυλιού (Εικόνα 16). Αποτελεί παράδοση που ξεκινάει από την περιοχή των κρασοχωριών από πολύ παλιά. Σερβίρεται είτε ως είδος μαρμελάδας, είτε ως επιδόρπιο. Η ποικιλία που χρησιμοποιείται για την παρασκευή του πολτού διαφέρει μεταξύ των περιοχών (Γενεθλή, 2017) .

Η διαδικασία παρασκευής του πολτού στην Πάχνα αρχίζει με το μάζεμα των μαύρων σταφυλιών τέλη Σεπτεμβρίου και συνεχίζεται με τον τρύγο τον Οκτώβριο. Ακολουθεί μεταφορά των σταφυλιών, άλεσμα με τη μηχανή αλέσματος και κοσκίνισμα του αλεσμένου μείγματος. Αυτή η διαδικασία βοηθά στη συλλογή του χυμού των σταφυλιών, ο οποίος διακρίνεται από τη φλούδα αλλά και τα κουκούτσια. Ο χυμός που θα συλλεχθεί τοποθετείται σε μεταλλικό καζάνι, το λεγόμενο «χαρτζίν», όπου βράζει σε φωτιά από ξύλα. Ταυτόχρονα ρίχνεται μέσα στο μείγμα χύμα της περιοχής, το οποίο περιέχει άργιλο και συντελεί στον καθαρισμό του χυμού. Όταν το μείγμα φτάσει στο σημείο βρασμού, μεταφέρεται το

μουστάρι σε κρύο καζάνι και αφού μετρηθεί η παρασκευασμένη ποσότητα, προστίθεται μέσα αρωματικά φυτά όπως κιούλι (αρμπάρόριζα) και βασιλικό και αφήνεται να ηρεμήσει μέχρι την επόμενη μέρα (Γενεθλή, 2017) .

Την επόμενη μέρα, το μείγμα διηθείται και ζυγίζεται, αφαιρείται το κιούλι και ο βασιλικός και προστίθεται το σιτάρι, σε αναλογία μια δράκα σιτάρι σε 8 kg χυμό μέχρι να πήξει ο πολτός. Στη συνέχεια αφήνεται να βράσει και πάλι σε αναμμένα κάρβουνα και αφού καταστηθεί (αφού πήξει δηλαδή), προστίθεται και πάλι το σιτάρι και ανακατεύεται. Καθόλη τη διάρκεια της διαδικασίας προσέχουμε να μην κολλήσει. Όταν ο πολτός πήξει τελικά είναι έτοιμος. Σβήνουμε τη φωτιά και συνεχίζουμε να το ανακατεύουμε μέχρι να κάνει «κόρτα», δηλαδή να παστελώσει σαν μαρμελάδα. Προστίθεται ξανά βασιλικός και κιούλι για περισσότερη μυρωδιά αλλά και καβουρδισμένο σουσάμι. Ο πολτός αποθηκεύεται σε γυάλινα μπουκαλάκια πρώτου κρυώσει και είναι έτοιμος για κατανάλωση (Γενεθλή, 2017) .

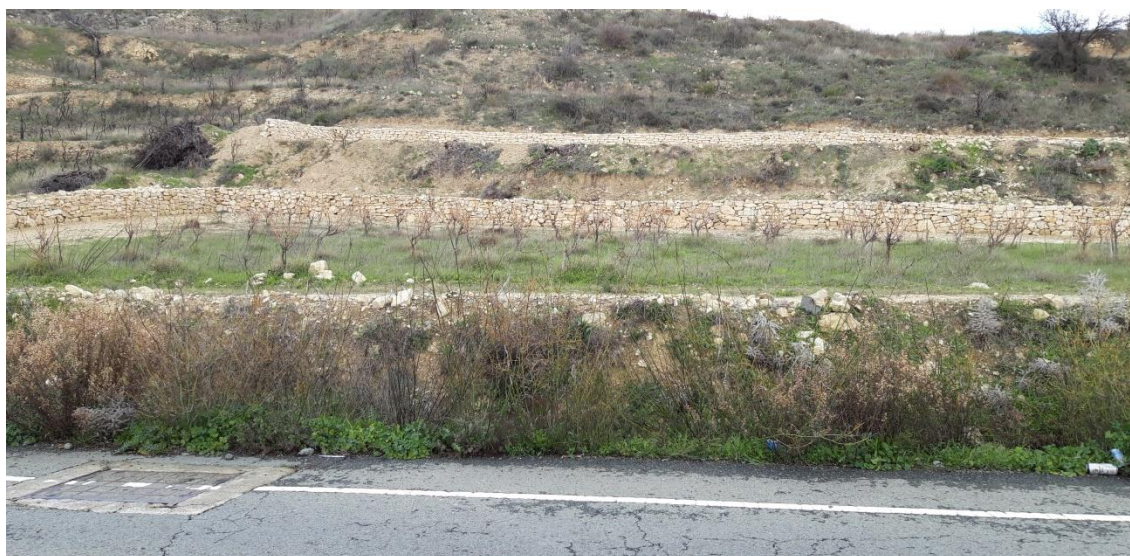
Εικόνα 16: Παραδοσιακός πολτός σταφυλιού (Πηγή: Γενεθλή, 2017)

2. Η ξερολιθιά

2.1 Ορισμός ξερολιθιάς:

Με τον όρο ξερολιθιά αναφερόμαστε στην κατασκευή κτισμάτων με λίθους χωρίς τη χρήση συνδετικού κονιάματος (εν ξηρώ). Αυτό συνέβαινε, γιατί η πέτρα ήταν η πιο οικονομική και εύκολα συγκεντρώσιμη πρώτη ύλη που υπήρχε άφθονη στο περιβάλλον. Τις συναντάμε στην ύπαιθρο (κυρίως στο αγροτικό τοπίο), σε οικισμούς και ιστορικές περιοχές. Συνδέονται με έθιμα και πρακτικές που σχετίζονται με την παραδοσιακή οργάνωση του αγροτικού κυρίως χώρου, καθώς και με τον ιδιαίτερο χαρακτήρα κάθε περιοχής (ορεινής, ημιορεινής, παραλιακής). Επιπλέον, διαμορφώνονται σύμφωνα με τη γνώση των πετρωμάτων, των φυσικών φαινομένων και της διαχείρισης της φύσης. Ως τεχνική συναντάται σε όλο τον

κόσμο, από τα Κυκλώπεια τείχη στις Μυκήνες και το αρχαίο κάστρο της Μήλου στην Ελλάδα, έως την πόλη Λουβαντούν των Μάγια και το Μάτσου Πίτσου των Ίνκας στο Περού (Θεοδοσίου, 2015) .

Εικόνα 17: Ξερολιθιές στο τοπίο της Κύπρου (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

2.2 Ιστορικά στοιχεία:

Η ιστορική αναδρομή της ξερολιθιάς ξεκινά από την παλαιολιθική εποχή, όπου ο άνθρωπος χρησιμοποίησε τη ξερολιθιά για να φτιάξει κτίσματα για διάφορες χρήσεις (π.χ. περιφράξεις για όρια ιδιοκτησίας και μάντρωμα των ζώων), τα οποία ενισχύονταν με στέγαστρα φτιαγμένα από κλαδιά και φρύγανα (Δ9). Επιπλέον η ξερολιθιά αποτέλεσε μέσο επιβίωσης φτωχών γεωργοκτηνοτρόφων στις δυσκολίες που συναντούσαν στη σκληρή μεσογειακή φύση. Όσον αφορά την αναβαθμίδωση, η αρχική χρήση της στη Μεσόγειο έγινε στην εποχή του σιδήρου, με τη μέγιστη εξάπλωσή της να παρατηρείται μετά τον 15^ο αιώνα, όταν και αυξήθηκαν οι ανάγκες για καλλιεργήσιμη γη και παραγωγή αγαθών (Δ9).

Στην Ελλάδα, η ύπαρξη αναβαθμίδων τοποθετείται στους προϊστορικούς χρόνους. Χαρακτηριστικό το παράδειγμα της Λέσβου, με τη μαζική κατασκευή αναβαθμίδων την εποχή του αυτοκράτορα Φραγκίσκου Γατελούζου γύρω στα τέλη του 14^{ου} αιώνα, ενώ οι ξερολιθιές συναντούνται κυρίως στα νησιά του Ιονίου και του Αιγαίου αλλά και στην Ηπειρωτική Ελλάδα, όπου είναι ζωτικής σημασίας τόσο για τον τόπο όσο και για τους κατοίκους του (Δ9) .

2.3 Είδη ξερολιθιάς:

Το είδος της ξερολιθιάς καθορίζεται ανάλογα με τη χρήση της, τον τρόπο και την όψη κατασκευής της (Μιχαήλ, 2009). Στην ύπαιθρο, κτίσματα από ξερολιθιά παρουσιάζονται **ενταγμένα σε οικισμούς ως βοηθητικοί χώροι** αγροτικής δραστηριότητας της οικίας ενώ στον αστικό χώρο, η ξερολιθιά **χρησιμοποιείται**

σε έργα υποδομών (δίοδοι νερού, αντιστηρίγματα δρόμων κ.τ.λ.) ή αναπτύσσεται σε τόπους που παραπέμπουν στη φύση (παραποτάμιες περιοχές). Επιπλέον, διαχωριστικοί τοίχοι και σωροί λίθων χρησιμοποιούνται στην ύπαιθρο για την **οριοθέτηση της γης** και για την διάκριση ιδιωτικού/δημόσιου χώρου. Τοιχώματα και έντεχνης μορφής λιθοσωροί καθώς επίσης οριζόντιες ξηρολιθικές στρωματώσεις αξιοποιούνται **για την πρόσβαση – διάβαση – προσπελασιμότητα των αγροτικών περιοχών** και, σε συνδυασμό με τη διαρρύθμιση του δικτύου διαβάσεων, σε οικισμούς. Η τεχνική αφορά απλές κατασκευές (διαχωριστικούς και αναλημματικούς τοίχους, επιστρώσεις δρόμων) ή πιο σύνθετες (ποικίλα αγροτικά κτίσματα για αποθήκευση, επεξεργασία προϊόντων, σταβλισμό ζώων, πρόχειρη στέγαση ανθρώπων, παραγωγή προϊόντων και δομικών υλικών) (Θεοδοσίου, 2019).

Εικόνα 18: Τοίχος αντιστήριξης από ξερολιθιά στο χωριό Άγιος Θεράπων (Πηγή: Θεοδοσίου, 2015)

3. Η ξερολιθιά στην Κύπρο

3.1 Ιστορική εξέλιξη της ξερολιθιάς στην Κύπρο:

Η τέχνη της ξερολιθιάς στην Κύπρο καταγράφεται από την αρχαιότητα: την ελληνιστική περίοδο (2^{ος} αιώνας π.Χ.) με διαχωριστικούς και αναλημματικούς τοίχους, οχυρώσεις στους αρχαίους οικισμούς και στην κατασκευή οδικών δικτύων (από τον 5^ο αιώνα π.Χ.), έργων διαχείρισης νερού (πρώτα πηγάδια 8.200 π.Χ.), σύστημα συλλογής του νερού σε στέρνες, ρωμαϊκά υδρευτικά δίκτυα κ.ά. Η χρήση τους αυξήθηκε κυρίως το 17^ο και 18^ο αιώνα μ.Χ. Στην πιο σύγχρονη ιστορία του νησιού, οι αγροτικές ξηρολιθικές κατασκευές στην Κύπρο μετεξελίσσονται μέχρι το 1950 μ.Χ. καθώς κατασκευάζονται τοίχοι αντιστήριξης αναβαθμίδων, οδικά δίκτυα,

τοίχοι οριοθέτησης τεμαχίων. Παρόλα αυτά, η πιο συνηθισμένη χρήση της ξερολιθιάς ήταν η αγροτική (Θεοδοσίου, 2019).

Μετά τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, η τεχνική αυτή άρχισε να περιορίζεται αισθητά. Σ' αυτό συνέβαλε η παρακμή της αγροτικής κοινωνίας και η αστικοποίηση, η μηχανοποίηση της γεωργίας, η χρήση νέων μεταφορικών μέσων και σύγχρονων τρόπων περίφραξης, οι οποίοι είναι μάλιστα οικονομικότεροι και ευκολότεροι στην κατασκευή τους. Εντούτοις, σε διεθνές επίπεδο αναγνωρίζεται η αξία της ξερολιθιάς στο φυσικό περιβάλλον, τη διαχείριση του εδάφους και των υδάτινων πόρων, την ολοκληρωμένη υπόσταση των παραδοσιακών οικισμών και τη διάσωση της ιστορικής παράδοσης, καθώς και τη σημαντική συμβολή που έχει γενικότερα στην οργάνωση και συγκρότηση της ταυτότητας των τοπίων. Αξίζει δε να σημειωθεί ότι στη σύγχρονη αρχιτεκτονική, παρατηρείται η τάση για χρήση της ξερολιθιάς και εντύπονται οι προσπάθειες για πιστή αντιγραφή της παραδοσιακής τεχνικής και τρόπων κατασκευής τους.

3.2 Οι ξερολιθιές στην Κύπρο (γενικά):

Γενικότερα, οι ξερολιθιές (δόμες) αποτελούν χαρακτηριστικό στοιχείο του αγροτικού τοπίου στην Κύπρο καθώς απαντώνται διάσπαρτες στην ύπαιθρο, σε όλο το νησί αλλά και σε ιστορικές περιοχές των αστικών κέντρων (Θεοδοσίου, 2015). Παρόλα αυτά, οι πιο πολλές υπάρχουν και διατηρούνται σήμερα στην ύπαιθρο. Πιο συγκεκριμένα, συναντάμε τις ξερολιθιές κυρίως σε ορεινές (Πιτσιλιά, Σολέα, Μαραθάσα) καθώς και σε ημιορεινές περιοχές του νησιού (Κρασχωρία Λεμεσού, Ακάμας) και σε μικρότερο βαθμό σε πεδινές περιοχές (Κάμπος Μεσαορίας, οικισμοί Λάρνακας) (Θεοδοσίου, 2015).

Εικόνα 19: Ξερολιθιά από το χωριό Πολύστυπος (Πηγή: Θεοδοσίου, 2015)

Οι διαφοροποιήσεις ως προς τη μορφή που έχουν οι ξερολιθιές στα διάφορα μέρη του νησιού είναι ελάχιστες. Η κύρια αιτία διαφοροποιήσεων των ξερολιθιών

είναι το πέτρωμα της κάθε περιοχής. Για παράδειγμα, διαφορετικό πέτρωμα συναντά κανείς σε ορεινές περιοχές και διαφορετικό σε πεδινές. Η τεράστια ποικιλία των κυπριακών πετρωμάτων χρησιμοποιήθηκε εκτεταμένα στη δόμηση των ξηρολιθικών κατασκευών. Άλλη μια διαφοροποίηση αφορά το είδος αλλά και τη χρήση της κατασκευής. Άλλες αιτίες διαφοροποιήσεων είναι το ανάγλυφο, η υψομετρική διαφοροποίηση του τόπου, οι κλιματικές συνθήκες και τα είδη των καλλιεργειών (Θεοδοσίου, 2019).

3.2.1 Είδη ξερολιθιάς:

Στο νησί απαντώνται διάφορα είδη (μορφές) ξερολιθιάς ανάλογα με τον προορισμό της χρήσης τους. Αυτά κατατάσσονται ως ακολούθως:

Α) **κτίσματα από ξερολιθιά**, τα οποία παρουσιάζονται ενταγμένα σε οικισμούς ως βοηθητικοί χώροι αγροτικής δραστηριότητας της οικίας

Β) **έργα υποδομών (δίοδοι νερού, αντιστηρίγματα δρόμων κ.τ.λ.)** τα οποία παρατηρούνται ως συνήθως στον αστικό χώρο όπως και σε διάφορα φυσικά τοπία (παραποτάμιες περιοχές)

Γ) **Διαχωριστικοί τοίχοι και σωροί λίθων** χρησιμοποιούνται στην ύπαιθρο για την οριοθέτηση της γης και για την διάκριση ιδιωτικού/δημόσιου χώρου

Δ) **Τοιχώματα και έντεχνης μορφής λιθοσωροί** καθώς επίσης οριζόντιες ξηρολιθικές στρωματώσεις αξιοποιούνται **για την πρόσβαση – διάβαση – προσπελασιμότητα των αγροτικών περιοχών** και, σε συνδυασμό με τη διαρρύθμιση του δικτύου διαβάσεων, σε οικισμούς. Η τεχνική αφορά απλές κατασκευές (διαχωριστικούς και αναλημματικούς τοίχους, επιστρώσεις δρόμων) ή πιο σύνθετες (ποικίλα αγροτικά κτίσματα για αποθήκευση, επεξεργασία προϊόντων, σταβλισμό ζώων, πρόχειρη στέγαση ανθρώπων, παραγωγή προϊόντων και δομικών υλικών) (Θεοδοσίου, 2019).

Εικόνα 20: Τοίχος αντιστήριξης από ξερολιθιά στο χωριό Άγιος Θεράπων της επαρχίας Λεμεσού (Πηγή:Θεοδοσίου, 2015)

3.2.2 Χρήσεις της ξερολιθιάς στην Κύπρο:

Η ξερολιθιά είχε αρκετές χρήσεις στην Κύπρο και εξυπηρετούσε διάφορους σκοπούς. Η σημασία της για το νησί τεράστια. Αυτό τονίστηκε και σε σχετικό συνέδριο που διεξείχθη στο χωριό Όμοδος στις 18 Απριλίου 2019 με αφορμή την Παγκόσμια Ημερα Πολιτιστικής Κληρονομιάς της UNESCO, στο οποίο παρουσιάστηκαν πολλές απόψεις από τους συμμετέχοντες και διατέθηκε αρκετό πληροφοριακό υλικό σχετικά με τα είδη και τις χρήσεις και τις τεχνικές κατασκευής της ξερολιθιάς στο νησί.

- i. Μια από τις χρήσεις αφορούσε στην **αποτελεσματικότερη διαχείριση του νερού**. Γινόταν χρήση της τεχνικής αυτής στην άντληση, στη δικτύωση και στη διοχέτευση του νερού στην καλλιέργεια, καθώς και στον υδροκίνητο αλευρόμυλο, στα αλακάτια (μαγγανοπήγαδα ή νερόμυλοι), στα λαγούμια (υπόγεια πηγάδια), στις στέρνες, στο βοσκότοπο, στον αγρό και την κατοικία. Επιπλέον εξυπηρετούσε στην αειφορική διαχείριση του νερού σε περιόδους ολιγομβρίας ή ανομβρίας, οι οποίες έπλητταν αρκετά συχνά το νησί, αλλά και στη μεταφορά του νερού μέσω περικλειστων αγωγών και καναλιών που διέσχιζαν το τοπίο, βασταζόμενα από ξερολιθικά τοιχώματα (Θεοδοσίου, 2019).
- ii. **Ο ξερολιθικός αναλημματικός τοίχος** είχε και αυτός τις δικές του χρήσεις στη διαχείριση του νερού, καθώς προοριζόταν για να: α) στηρίζει τις όχθες των ρεμάτων και των ποταμών και β) διαμορφώνει τους αναβαθμούς όπου συλλεγόταν το νερό και διατηρούσε την υγρασία για τις καλλιέργειες. **Δήμματα** ονομάζονται οι ξερολιθικές βαθμίδες όπου φιλτράριζαν και παρείχαν το νερό, ενώ επιβράδυναν τη ροή του και απέτρεπαν τη διάβρωση του εδάφους. **Τέλος τα λιθόστρωτα δάπεδα** ρύμων (σοκάκια δηλαδή), πλατειών, αυλών και αλωνιών ήταν κατασκευασμένα με τέτοιο τρόπο, έτσι ώστε να αφήνουν το νερό να διεισδύει ελεγχόμενα στο υπέδαφος και να διατηρεί την επιφάνεια ξηρή και αδιάβρωτη για χρήση.
- iii. Σειρά παίρνουν οι **δόμες** (Εικόνα 21), δηλαδή κατασκευές που χρησιμοποιήθηκαν για τη διαχείριση της καλλιεργήσιμης γης από πεδινά μέχρι απότομα και βραχώδη εδάφη (Θεοδοσίου, 2019). **Οι δόμες αποτελούν τον πιο συνηθισμένο τύπο ξερολιθιάς στην Κύπρο**. Ουσιαστικά, πρόκειται για αναλημματικούς ξερολιθικούς τοίχους που δημιουργούν αναβαθμούς και δόδους προσπέλασης μεταξύ των αναβαθμών και οι οποίοι κατασκευάστηκαν κυρίως σε απότομα και άγονα εδάφη για τη συσσώρευση χώματος και τη δημιουργία πεζούλων για καλλιέργεια. Έχουν χρήση επίσης στη συγκράτηση νερού για άρδευση, για παροχή υγρασίας στα φυτά, στα δέντρα και στους σπόρους για αναγέννηση. Η διαμόρφωση των αναβαθμίδων μέσα στους αιώνες διαμόρφωσε και το τοπίο, ενώ καταπολέμησε και την ερημοποίηση του εδάφους (Θεοδοσίου, 2019).

Εικόνα 21: Δόμες στην Κύπρο (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

- iv. Σημαντική είναι η χρήση των ξερολιθίων στη **διατήρηση της βιοποικιλότητας** του νησιού, καθώς προσφέρουν κέλυφος προστασίας, χώρο και συνθήκες για την ανάπτυξη οικοσυστημάτων και καταφύγιο σε πολλά είδη πουλιών, εντόμων και ερπετών (φίδια και σαύρες). Επίσης, ανάμεσα στα κενά της ξερολιθιάς παρατηρείται συσσώρευση τροφής ενώ υπάρχουν φυτά που προτιμούν τις κοιλότητες των ξηρολιθικών τοίχων ή τα εδάφη δίπλα τους, καθώς οι σπόροι τους συσσωρεύονται στις κοιλότητες αυτές. Εκεί απαντώνται επίσης λειχήνες, που επιτρέπουν την ανάπτυξη ανώτερων ειδών (Θεοδοσίου, 2019).
- v. **Τα λιθόστρωτα δάπεδα** (Εικόνα 22) αποτελούσαν πορείες διακίνησης μέσα στους οικισμούς και ανάμεσα στις καλλιεργημένες εκτάσεις και ουσιαστικά πρόκειται για φυσικό έδαφος σε συνδυασμό με ξηρολιθικές επιστρώσεις. Οι κατασκευές αυτές παρατηρήθηκαν σε δρόμους, μονοπάτια, ρύμες, προσβάσεις, ράμπες και σε αυλές σπιτιών, δημόσιων χώρων και οδικό δίκτυο σύνδεσης οικισμών. Διέφεραν επίσης ανάλογα με το είδος του διαθέσιμου υλικού, τη τεχνική εφαρμογής του, τη μορφολογία του εδάφους και τις κλιματολογικές συνθήκες. Οι κύριοι δρόμοι του οικισμού διαμορφώνονταν στο βραχώδες έδαφος, σε συνδυασμό βράχου με ξηρολιθικό δάπεδο, λόγω και της συχνής χρήσης τους. Τα συναντούμε επίσης σε σπίτια, σχολεία, εκκλησίες και πλατείες, καθώς επίσης και υπερυψωμένες βεράντες και πλατύσκαλα.

Εικόνα 22: Λιθόστρωτο δάπεδο στο χωριό Καλοπαναγιώτης (Πηγή: Θεοδοσίου, 2015)

- vi. **Τα αλώνια** αποτελούσαν άλλη μια χρήση της ξερολιθιάς στην Κύπρο, τα οποία χρησιμοποιούνταν για το άλεσμα των δημητριακών και οσπρίων. Το αλώνι ήταν χώρος στρογγυλός, επίπεδος, διαμορφωμένος με χώμα ή με βράχο, ο οποίος συχνά ήταν στερεωμένος και προστατευμένος με πέτρες πακτωμένες στο χώμα, τα οποία διέφεραν ανάλογα με τα διαθέσιμα υλικά και τη μορφολογία του εδάφους της κάθε περιοχής. Για παράδειγμα, διαφορετική μορφή είχαν τα αλώνια σε παραποτάμιες περιοχές σε σχέση με άλλα που βρίσκονταν σε ημιορεινές περιοχές. Είχαν διάμετρο 10 – 15 m, περικλείονταν από όρθιες ορθογώνιες πέτρινες πλάκες ύψους περίπου 50 cm ή από χαμηλό ξερολιθικό τοίχο και εντός αυτών κινούνταν κυκλικά τα ζώα τα οποία άλεθαν τη σοδειά. Χωροθετούνταν σε ανοικτά μέρη κοντά στις καλλιέργειες και τους οικισμούς (Θεοδοσίου, 2019).
- vii. **Στεγάδια (ή αλλιώς στιάθκια)** ονομάζονται τα ξερολιθικά, στεγασμένα, ημιυπαίθρια ή κλειστά υποστατικά που βρίσκονται στην αυλή του σπιτιού ή στον αγρό (Εικόνα 23). Η χρήση τους αφορούσε τους γεωργούς (για σύντομη ανάπαυση και διαμονή), ενώ εξυπηρετούσε και το στάβλισμα των ζώων. Σε ορισμένες περιπτώσεις αυτά βρίσκονταν μακριά από τον οικισμό, ούτως ώστε οι αγρότες να διαμένουν προσωρινά κατά τις περιόδους που η γεωργική τους δραστηριότητα βρισκόταν στην κορύφωσή της και ήταν αναγκασμένοι να περνούν αρκετές μέρες μακριά από τα σπίτια τους. Η κατασκευή των στεγαδιών ήταν απλή, τέτοια ώστε να είναι η απόλυτα απαραίτητη για τη χρήση που προορίζονταν και να μην επιβαρύνουν περαιτέρω το φυσικό περιβάλλον και το ύψος τους αρκετά χαμηλό, ανάλογα πάντα και με τη χρήση για την οποία προορίζονταν. Βρίσκονταν στο βραχώδες μέρος του αγρού και σε σημεία που πρόσφεραν ικανοποιητική

εποπτεία και επιτήρηση της ιδιοκτησίας τους, ενώ η στέγασή τους γινόταν με κλαδέματα αμπελιών σε ορισμένες περιπτώσεις (Θεοδοσίου, 2019).

Εικόνα 23: Στεγάδι σε αμπελώνα στο χωριό Άλωνα (Πηγή: Θεοδοσίου, 2015)

- viii. **Τα καμίνια** ήταν κατασκευές που εξυπηρετούσαν την καύση και τη μετέπειτα παρασκευή υλικών, όπως γύψου και ασβέστη. Διαφοροποιούνταν στη μορφή τους, ανάλογα με τη δραστηριότητα που υπηρετούσαν. Η ξηρολιθική δόμηση των πρωτογενών λίθων του πετρώματος έδινε στα καμίνια μορφή είτε θολωτού κτίσματος, είτε λιθοσωρού σε «λάκκο». Εκεί πραγματοποιείτο η καύση και η μετέπειτα κατεργασία του προϊόντος, που παράγαγε γύψο και ασβέστη για χρήση στις οικοδομές. Επιπλέον, τα καμίνια χωροθετούνταν σε περιοχές οι οποίες παρείχαν ικανοποιητική ποσότητα πρώτης ύλης για τη χρήση τους. Για παράδειγμα, καμίνια για την παραγωγή πίσσας και κάρβουνου χωροθετούνταν σε περιοχές που πρόσφεραν ικανοποιητική ποσότητα ξυλείας (ορεινές περιοχές Τροόδους), ενώ καμίνια για την παραγωγή γύψου και ασβέστη σε ημιορεινές περιοχές και πεδιάδες (Θεοδοσίου, 2019).
- ix. Άλλη μια χρήση της ξηρολιθιάς στην Κύπρο αφορούσε τη μελισσοκομία και την **κατασκευή λιθόκτιστων ξηρολιθικών κυψελών**. Οι κυψέλες αυτές διαμορφώνονταν σε τοίχους αναβαθμίδων και σε τοίχους ξηρολιθικών υποστατικών. Σε κάποιες άλλες περιπτώσεις οι κυψέλες κατασκευάζονταν από μονολιθικές πλάκες, οι οποίες λαξεύονταν μέχρι να πάρουν τη ζητούμενή τους μορφή (Θεοδοσίου, 2019).

3.2.3 Κατασκευαστικές τεχνικές:

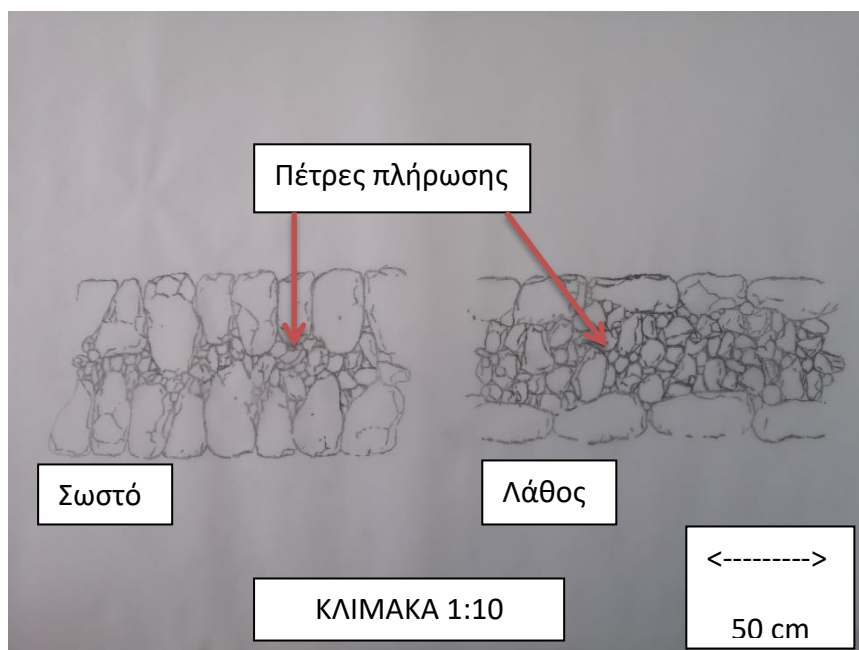
Η **κατασκευή των ξηρολιθικών τοίχων**, οι οποίοι είναι η πιο συνηθισμένη μορφή ξηρολιθιάς που θα συναντήσει κανείς στο νησί, δεν ήταν απλή διαδικασία: απαιτούσε άριστη γνώση των πετρωμάτων και των φυσικών υλών, γνώση του περιβάλλοντος χώρου (κατεύθυνση και ένταση των ανέμων και της βροχής,

κίνδυνοι διάβρωσης, κατολισθήσεων, πλημμύρας κ.τ.λ.), έτσι ώστε η κατασκευή να είναι όσο το δυνατόν περισσότερο αποτελεσματική, σταθερή και διαφορετική για κάθε είδος και χρήση ξερολιθιάς. Πέραν όμως από τα υλικά αυτά, η κατασκευή του ξερολιθικού τοίχου χρειαζόταν και 2 άλλα στοιχεία, χρόνο και υπομονή. Οι κατασκευές αυτές συνδέονται άμεσα με την οργάνωση του παραγωγικού χώρου των αγροτικών κοινοτήτων, γι αυτό και οι αγρότες ενδιαφέρονταν τόσο για τη δόμηση νέων ξερολιθικών κατασκευών όσο και για τη συντήρηση των υφισταμένων. Η τεχνική αυτή πλεονεκτούσε στο ότι δεν απαιτούσε ιδιαίτερα τεχνικά μέσα. Ένας έμπειρος τεχνίτης μπορούσε να κατασκευάσει 2-4 m² ξερολιθικού τοίχου ημερησίως (Παγκρατίου, 1996).

Για τη δόμηση των τοιχωμάτων χρησιμοποιούνταν συνδυασμός λίθων διαφόρων μεγεθών, ανάλογα με το γεωλογικό πέτρωμα της κάθε περιοχής και τη χρήση της κατασκευής. Πιο σπάνια, χρησιμοποιούνταν ογκόλιθοι, σε περίπτωση που η κατασκευή ήταν πολύ μεγάλου μεγέθους. Στις κορυφές των περιφράξεων τοποθετούνταν σε ορισμένες περιπτώσεις ακανθώδεις θάμνοι και κλαδιά, πιθανόν για προστασία και την αποτροπή παραβιάσεων αυτών (Θεοδοσίου, 2015).

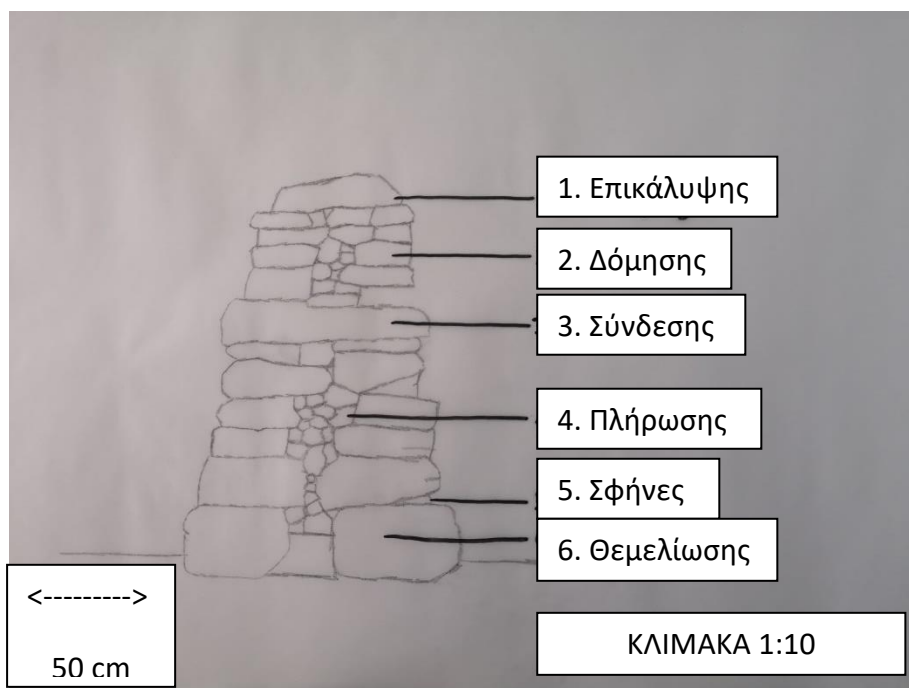
Για να είναι σταθερός ένας ξερολιθικός τοίχος θα πρέπει να αποτελείται από 5 είδη πέτρας. Κάθε είδος πέτρας έχει το δικό του ρόλο και τη δική του σημασία. Τα είδη αυτά είναι (Παγκρατίου, 1996):

- 1. Πέτρες θεμελίωσης:** οι πέτρες που τοποθετούνται στο κάτω μέρος του τοίχου. Επιβάλλεται να είναι μεγάλες, επίπεδες, σκληρές και ανθεκτικές, γιατί είναι αυτές που θα δεχτούν όλο το βάρος του τοίχου.
- 2. Πέτρες δόμησης:** οι πέτρες αυτές αποτελούν το μεγαλύτερο κομμάτι του τοίχου, καθώς αποτελούσαν τον «κορμό» του. Για να είναι λειτουργική μια τέτοια πέτρα επιβάλλεται να έχει μια τουλάχιστον επίπεδη επιφάνεια (για να μπορεί να εφαρμόζει με τις άλλες πέτρες) και να μην έχει καθόλου εξογκώματα.
- 3. Πέτρες πλήρωσης:** πρόκειται για μικρότερες σε μέγεθος πέτρες, οι οποίες χρησιμοποιούνταν στο γέμισμα των κοιλωμάτων που δημιουργούνταν μεταξύ των μεγαλύτερων πετρών.

Εικόνα 24: Ελεύθερη προσωπική αποτύπωση που δείχνει την ορθή τοποθέτηση των πετρών πλήρωσης στα κοιλώματα του τοίχου (Πηγή: Παγκρατίου, 1996)

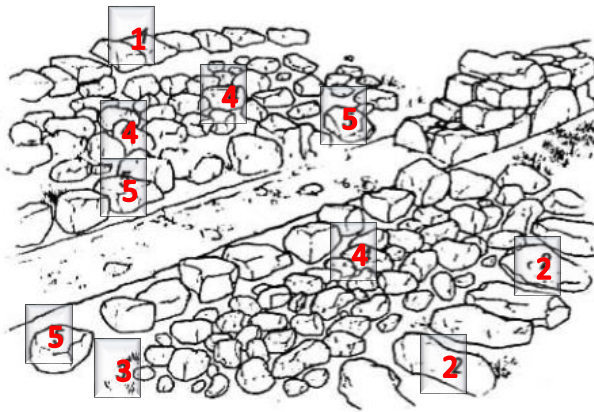
4. **Πέτρες σύνδεσης:** είναι μακρόστενες πέτρες οι οποίες συνδέουν τις δύο επιφάνειες των τοίχων (μέσα – έξω) και αυξάνουν τη σταθερότητά του. Τοποθετούνται σε μικρές αποστάσεις ή μια από την άλλη με σκοπό να αυξηθεί όσο το δυνατόν περισσότερο η σταθερότητα του τοίχου.
5. **Πέτρες επικάλυψης:** ήταν μικρού πάχους και επίπεδες και τοποθετούνταν στο ανώτερο μέρος του ξερολιθικού τοίχου, είτε όρθιες είτε οριζόντιες.

Εικόνα 25: Ελεύθερη προσωπική αποτύπωση που απεικονίζει την τομή ενός ξερολιθικού τοίχου και την τοποθέτηση του κάθε είδους πέτρας σε αυτό (Πηγή: Παγκρατίου, 1996)

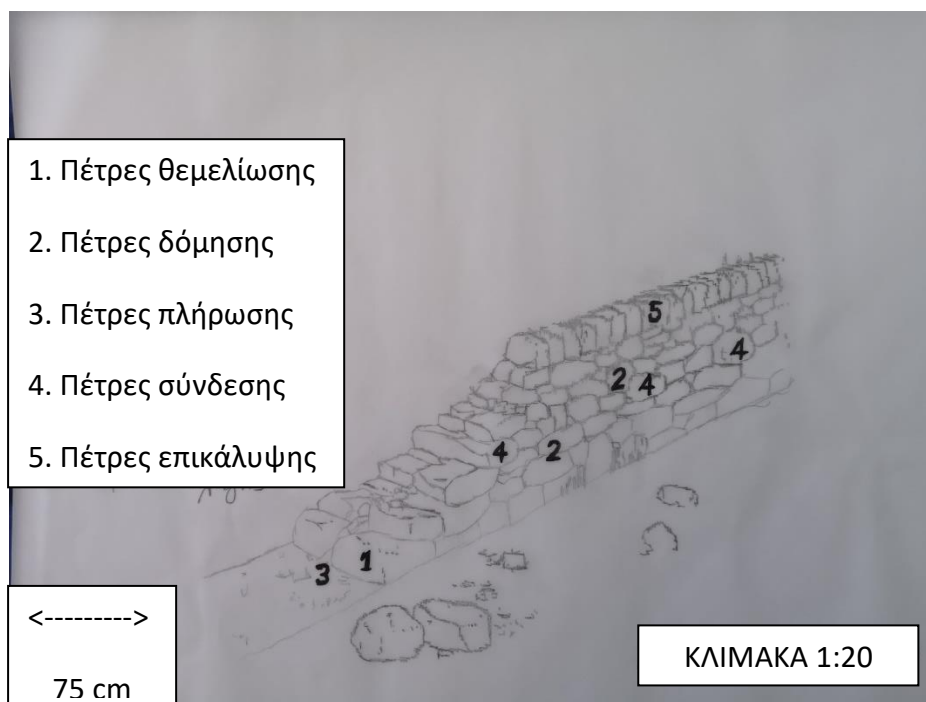
Οι διαστάσεις του τοίχου επηρεάζονταν από πολλούς παράγοντες: από τις πέτρες που διέθετε ο τεχνίτης, από τη λειτουργία και το είδος του. Όμως, τις πιο πολλές φορές ίσχυε η αρχή ότι **το ύψος είναι ίσο ή διπλάσιο από το πλάτος της θεμελίωσης** (Παγκρατίου, 1996). Ήταν επίσης πολύ σημαντικό ο τοίχος να εντασσόταν στο τοπίο και να μη δημιουργούσε μεγάλη αντίθεση, ούτε λόγω του μεγέθους του αλλά ούτε και λόγω των υλικών κατασκευής του. Γενικότερα, για να εξασφαλιστεί η σταθερότητα και η διάρκεια του τοίχου, υπήρχαν κάποιοι γενικοί κανόνες που επιβαλλόταν να τηρηθούν. Αρχικά, όλες οι πέτρες που τοποθετούνταν έπρεπε να βρίσκονταν σε επαφή μεταξύ τους. Οι κατακόρυφοι αρμοί να μην βρίσκονταν στην ίδια ευθεία από σειρά σε σειρά, ενώ τα κενά που δημιουργούνταν να γεμίζονταν με προσοχή, για να γίνει ο τοίχος όσο το δυνατόν περισσότερο συμπαγής και σταθερός. Αυτοί αποτελούσαν το θεμέλιο λίθο στην ορθή κατασκευή του ξερολιθικού μας τοίχου.

Η κατασκευή άρχιζε με τη θεμελίωση, η οποία γινόταν με ισοπαχείς και σταθερές πέτρες, που εξασφάλιζαν τη σταθερότητα του τοίχου. Τα θεμέλια έπρεπε να είχαν πάχος περίπου 75 cm (Παγκρατίου, 1996). Μετά τη θεμελίωση και με τη βοήθεια του νήματος – οδηγού που χρησιμοποιείται, τοποθετούνταν οι πρώτες στρώσεις πέτρες. Οι μεγαλύτερες πέτρες έπρεπε πάντα να τοποθετούνταν στα κατώτερα στρώματα, ενώ παράλληλα γεμίζε και ο τοίχος με τις πέτρες πλήρωσης. Η διαδικασία αυτή συνεχιζόταν μέχρι και το επιθυμητό ύψος του τοίχου. Ακολούθως τοποθετούνταν οι πέτρες σύνδεσης, οι οποίες εξασφάλιζαν σταθερότητα στο τοίχο και συνέδεαν τις 2 του πλευρές μεταξύ τους. Τοποθετούνταν σε αποστάσεις ανά 50 cm για μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα. Φτάνοντας προς την κορυφή πλέον του τοίχου και στη τελευταία του στρώση, έμπαιναν οι πέτρες επικάλυψης. Οι πέτρες αυτές αποτελούσαν την κορυφή του τοίχου και τον προστάτευαν από ανθρώπους ή ζώα που έκαναν απόπειρα για να τον δρασκελίσουν. Με το νήμα μας τεντωμένο εξασφαλιζόταν ότι οι πέτρες βρίσκονταν περίπου στο ίδιο ύψος. Σε περίπτωση που θέλαμε να είμασταν εντελώς σίγουροι για τη σταθερότητα της κατασκευής μας, τοποθετούσαμε σφήνες σε τυχόν κοιλώματα που υπάρχουν. Βέβαια, για να διατηρηθεί στο χρόνο η κατασκευή μας, χρειαζόταν χρονιαία συντήρηση και έλεγχος σε περίπτωση που είχαν φύγει κάποιες πέτρες ή σφήνες.

1. Πέτρες επικάλυψης
2. Πέτρες σύνδεσης
3. Πέτρες πλήρωσης
4. Πέτρες δόμησης
5. Πέτρες θεμελίωσης

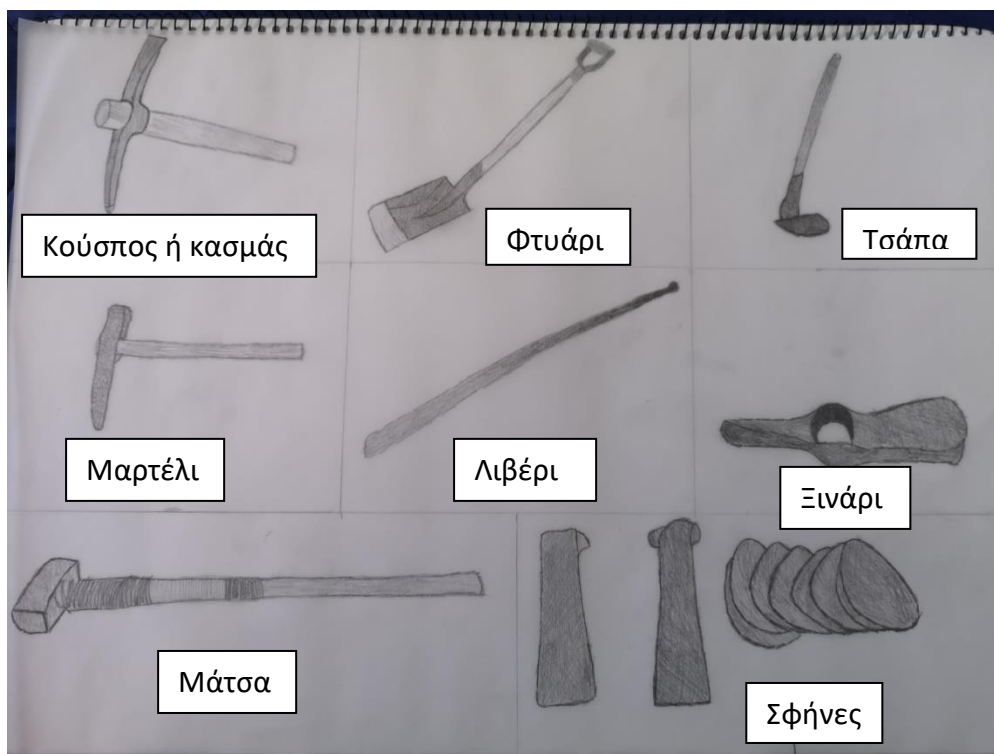
Εικόνα 26: Τα 5 είδη πέτρας που αποτελούν το ξερολιθικό τοίχο (Πηγή: Παγκρατίου, 1996)

Εικόνα 27: Ελεύθερη προσωπική αποτύπωση που απεικονίζει τα 5 είδη πέτρας του ξερολιθικού τοίχου (Πηγή: Παγκρατίου, 1996)

Όσον αφορά τα εργαλεία που χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή των ξερολιθιών, χωρίζονταν ανάλογα με την εργασία που εκτελούσαν. Έτσι, η μετακίνηση και η συσσώρευση των λίθων γινόταν με «κούσπο», «τσάπα», «φκυάριν» και «βουρνιά», η εξόρυξη με «λιβέριν» και μικρό ή μεγάλο σφυρί («μάτσα» / «ματσίν») και η επεξεργασία με «μαρτέλλιν», «κουσπίν» και «σμιλάριν». Για πιο σκληρά πετρώματα, χρησιμοποιούνταν «σφήνες» και «καλέμια» για το σπάσιμό τους. Ακολουθούσε η μεταφορά της πέτρας ως πρώτης

ύλης για την κατασκευή των ξερολιθιών σε ξύλινες σανιδωτές θήκες, τα «πετροσάνιδα». Τέλος, η στάθμη, το επίπεδο και η θέση ελέγχονταν με «γωνιά» και «φάδι». Άλλα υλικά που χρησιμοποιούνταν κατά τη διαδικασία κατασκευής των ξερολιθιών ήταν τα ράμματα, ξύλινες σφήνες, βοηθητικά στοιχεία και ξύλινα ικριώματα, ενώ οι μάστορες ήταν κατάλληλα ντυμένοι με ποδιά («προσέρκιν») και επωμίδα («πινώμιν»).

Εικόνα 28: Ελεύθερη αποτύπωση με τα κύρια εργαλεία που χρησιμοποιούσαν οι τεχνίτες για την κατασκευή της ξερολιθιάς (Προσωπικό αρχείο)

Υπήρχαν βέβαια και ορισμένες ειδικές περιπτώσεις, στις οποίες η κατασκευή της ξερολιθιάς ήταν περισσότερο σύνθετη και πολύπλοκη. Σε αυτές η κατασκευή απαιτούσε επιπλέον γνώσεις και δεξιότητες. Μερικά παραδείγματα από τις περιπτώσεις αυτές είναι οι άκρες των τοίχων, οι γωνιές, οι καμπύλες, οι σκάλες, ο τοίχος σε κεκλιμένο επίπεδο και οι τοίχοι αντιστήριξης. Ειδικά η τελευταία περίπτωση, όπου ασκείται στους τοίχους τεράστια πίεση, έπρεπε να δοθεί μεγάλη προσοχή στην κατασκευή τους. Επιπλέον, όσον αφορά τις αιτίες που προκαλούσαν ζημιές στις ξερολιθιές, αυτές οφείλονταν στην κακή θεμελίωση, στην ανεπαρκή σταθεροποίηση κατά το κτίσιμο και στα διάφορα φυτά που φυτρώνουν πολύ κοντά (ακόμη και πάνω) στη ξερολιθιά και την καταστρέφουν. Σ' αυτές τις περιπτώσεις είναι αδήριτη ανάγκη η επισκευή και συντήρησή τους.

Η κατασκευή της ξερολιθιάς αποτελούσε συλλογική εργασία, αφού απαιτούσε συντονισμό και συνεργασία μεταξύ τεχνιτών και κατοίκων της περιοχής, ενώ ήταν αρκετά κοπιαστική εργασία. Φυσικά, με την άριστη συνεργασία και το

συντονισμό μεταξύ των ανθρώπων για την κατασκευή, η εργασία αυτή γινόταν πιο ήπια.

3.3 Εγγραφή της ξερολιθιάς στην UNESCO:

Η τέχνη της ξερολιθιάς στην Κύπρο συμπεριλαμβάνεται από το 2018 στον Αντιπροσωπευτικό Κατάλογο της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς της Ανθρωπότητας της UNESCO, σύμφωνα με σχετική απόφαση που λήφθηκε στην 13η ετήσια συνεδρία της UNESCO από τις 26 Νοεμβρίου έως την 1η Δεκεμβρίου 2018, έπειτα από υποψηφιότητα που υπέβαλε η Κύπρος.

Η Διεθνής Ένωση για τη Διεπιστημονική Μελέτη της Ξερολιθιάς ανέλαβε το 2012 πρωτοβουλία για την ένταξη της Τέχνης της Ξερολιθιάς ως στοιχείο της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς της Ανθρωπότητας σε 8 χώρες της Ευρώπης (μεταξύ των οποίων και η Κύπρος). Τελικά το 2018 εγκρίθηκε η εγγραφή της Τέχνης της Ξερολιθιάς στον Αντιπροσωπευτικό Κατάλογο της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς. Η υποψηφιότητα συγκροτήθηκε με πρωτοβουλία και συντονιστικό ρόλο της Κυπριακής Εθνικής Επιτροπής UNESCO και της Ελλάδας σε συνεργασία με τη Γαλλία, την Ελβετία, την Ισπανία, την Ιταλία, την Κροατία και τη Σλοβενία. Αυτή αποτελούσε την τέταρτη εγγραφή της Κύπρου στον Αντιπροσωπευτικό Κατάλογο Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς, αφού προηγήθηκαν το Λευκαρίτικο Κέντημα (2009), τα Τσιαττιστά – δηλαδή κυπριακά παραδοσιακά ποιήματα (2011) και τη Μεσογειακή Διατροφή (2013) (Δ17) .

3.4 Σημερινή πραγματικότητα:

Σήμερα στην Κύπρο πραγματοποιούνται διάφορες δράσεις για τη διάσωση και τη διατήρηση της ξερολιθιάς στο νησί. Οργανώνονται κατά καιρούς συνέδρια και εργαστήρια από διάφορους φορείς, ενώ έχει εκδοθεί και σχετικός οδηγός από το Τμήμα Πολεοδομίας και Οικήσεως. Η συντήρησή τους όπως επίσης και η κατασκευή νέων χρηματοδοτείται από εθνικούς και ευρωπαϊκούς πόρους. Η τέχνη της ξερολιθιάς έχει χρησιμοποιηθεί στην αποκατάσταση υποβαθμισμένων τοπίων, στη συντήρηση λιθόστρωτων μονοπατιών, δόμων και στεγαδιών και σε αντιδιαβρωτικά έργα μικρής κλίμακας. Σημαντικό είναι ότι οι προσπάθειες αυτές λαμβάνουν έπαινο από το Συμβούλιο της Ευρώπης στο πλαίσιο της Σύμβασης για το Τοπίο. Το ίδρυμα Πέτρα στην Πέτρα που λειτουργεί στην Κύπρο έχει ως κύριο στόχο την ενδυνάμωση των προσπαθειών διατήρησης και συνέχισης της πρακτικής αυτής (Θεοδοσίου, 2019).

Εκτός από την Κύπρο, γίνονται και διεθνείς προσπάθειες για τη ξερολιθιά. Σε ορισμένες χώρες λειτουργούν σχολές εκμάθησης της τεχνικής. Η Διεθνής Ένωση για τη Διεπιστημονική Μελέτη της Ξερολιθιάς (SPS) διοργανώνει συνέδρια και εργαστήρια από το 1990. Όπως και η Διεθνής Ένωση ΙΤΛΑ (2010) που καταβάλλει προσπάθειες για το αναβαθμιδωμένο τοπίο. Τέλος, πολύ σημαντική είναι η

αφιέρωση του ICOMOS της Διεθνούς Μέρας Μνημείων και Χώρων (18/4/2019) στα αγροτικά τοπία. Σημαντικό για την Κύπρο είναι και η εγγραφή της Τέχνης της Ξερολιθιάς στον Παγκόσμιο Αντιπροσωπευτικό Κατάλογο Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς της Ανθρωπότητας, με την UNESCO να αναμένει από τα κράτη μέλη τον καταρτισμό εθνικής στρατηγικής για την ενδυνάμωση της διάδοσής της. Οι πιο πάνω ενέργειες κρίνονται ως αρκετά σημαντικές για την ενίσχυση και την ενδυνάμωση του ξηρολιθικού τοπίου, το οποίο σήμερα είναι αρκετά υποβαθμισμένο, με τις ξερολιθιές να καταστρέφονται από εγκατάλειψη και άγνοια.

4. Πολιτιστικές διαδρομές και τοπίο στην Κύπρο

4.1 Πολιτιστικές Διαδρομές:

Για την κατανόηση του ορισμού για τις πολιτιστικές διαδρομές θα πρέπει πρώτα να κατανοήσουμε τον όρο «πολιτιστικός τουρισμός». Ο όρος αυτός αναφέρεται σε μια ειδική μορφή τουρισμού, η οποία κατατάσσεται στις εναλλακτικές μορφές τουρισμού, με βασική του επιδίωξη την προβολή των χαρακτηριστικών του τοπικού πολιτισμού μιας περιοχής. Έτσι, οι πολιτιστικές διαδρομές συμβάλλουν στην ανάπτυξη του πολιτιστικού τουρισμού, προσδιορίζοντας μια προκαθορισμένη πορεία σε μνημεία ιστορικής σημασίας της φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς σε μια περιοχή (Καραβασίλη και Μικελάκης, 1999). Πολιτιστικές διαδρομές ορίζονται οι διαδρομές οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν στο παρελθόν για τη μεταφορά αγαθών και ανθρώπων και οι οποίες έχουν δημιουργήσει μια σημαντική γραμμική συνέχιση διάφορων πολιτιστικών ιδιοτήτων (Αυγερινού, 2005). Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με το ICOMOS, ως πολιτιστική διαδρομή ορίστηκε «κάθε διαδρομή επικοινωνίας, στη στεριά, στο νερό ή άλλου τύπου, η οποία είναι φυσικά οριοθετημένη και χαρακτηρίζεται επίσης από ιδιαίτερα δυναμική και ιστορική λειτουργία σε ένα καλά προκαθορισμένο σκοπό», ο οποίος πρέπει να ανταποκρίνεται στους εξής όρους (ICOMOS, 2008):

- I. Να προκύπτει και να αντικατοπτρίζει τις κινήσεις των ανθρώπων όπως και πολυδιάστατες, συνεχείς και αμοιβαίες ανταλλαγές αγαθών ιδεών, γνώσεων και αξιών μεταξύ λαών, χωρών, περιοχών ή ηπείρων για σημαντικές χρονικές περιόδους
- II. Να προάγει τη διασταύρωση των επηρεζόμενων πολιτισμών στο χώρο και στο χρόνο, όπως αυτή αντικατοπτρίζεται από την υλική και την άυλη κληρονομιά τους
- III. Να ενσωματώσει σε ένα δυναμικό σύστημα τις ιστορικές σχέσεις αλλά και τις πολιτιστικές ιδιότητες που συνδέονται με την ύπαρξή του

Ενώ σύμφωνα με την Δρακωνάκη (2016), οι διαδρομές αυτές καθορίζουν μια συγκεκριμένη πορεία για τον επισκέπτη, η οποία αποτελείται από στοιχεία πολιτιστικής κληρονομιάς και έχουν σαν στόχο την καλύτερη και πιο άμεση επαφή

των επισκεπτών με τα πιο πάνω στοιχεία, ενώ λειτουργούν και ως ένα εργαλείο ανάπτυξης και προσέλκυσης νέων τουριστών στην περιοχή που βρίσκονται. Ένα άλλο σημαντικό στοιχείο των διαδρομών αυτών είναι ότι προωθούν την επικοινωνία μεταξύ διαφορετικών περιοχών, κοινωνικών ομάδων και λαών (Δρακωνάκη, 2016).

Η πολιτιστική διαδρομή αποτελεί ένα ολοκληρωμένο τουριστικό προϊόν, βασιζόμενο σε μια ιδέα και μια θεματική κατάσταση (Δρακωνάκη, 2016). Συνδέεται, όπως προαναφέρθηκε, με τον πολιτιστικό τουρισμό και εξυπηρετεί κάποιους στόχους: την προσέλκυση επισκεπτών και επενδύσεων σε μια συγκεκριμένη περιοχή, την οικονομική στήριξη και ανάπτυξη τοπικών επιχειρήσεων αλλά και γενικότερα της ευρύτερης περιοχής όπου υπάγεται όπως και συντήρηση και προστασία πολιτιστικών αγαθών (Δρακωνάκη, 2016). Συμβάλλουν με αυτό τον τρόπο στη λεγόμενη «βιώσιμη ανάπτυξη» μιας περιοχής.

Οι πολιτιστικές διαδρομές θεσπίστηκαν από το Συμβούλιο της Ευρώπης το 1987, με τη δημιουργία του «Programme des Itinéraires Culturels du Conseil de T Europe» (Πρόγραμμα Ευρωπαϊκών Πολιτιστικών Διαδρομών), που είχε σαν στόχο την ενοποίηση της Ευρωπαϊκής πολιτιστικής κληρονομιάς. Αυτή εξάλλου ήταν και η κεντρική ιδέα του προγράμματος, με τη δημιουργία διεθνικών διαδρομών με κοινές θεματικές (Δρακωνάκη, 2016). Διαθέτουν σχεδόν 2.000 μέλη σε περισσότερες από 50 χώρες σε όλο τον κόσμο (EUROPE, 2019). Η Κύπρος αποτελεί μέλος από το 2011 και περιλαμβάνει 2 από τις 33 συνολικά αναγνωρισμένες πολιτιστικές διαδρομές. Αυτές είναι:

1. Ο **δρόμος της ελιάς**, αναγνωρισμένη από το 2005
2. Ο **δρόμος των Φοινίκων**, αναγνωρισμένη από το 2003

Σύμφωνα με άρθρο από το ICOMOS οι πολιτιστικές διαδρομές μπορούν να ταξινομηθούν σε 6 κατηγορίες ανάλογα με τα χαρακτηριστικά τους. Έτσι, ταξινομούνται ως εξής:

- Ανάλογα με την **εδαφική τους εμβέλεια** σε τοπική, εθνική, περιφερειακή, ηπειρωτική ή διηπειρωτική
- Ανάλογα με το **πολιτισμικό τους πεδίο** ταξινομούνται σε διαδρομές μέσα σε μια δεδομένη πολιτιστική περιοχή ή εκτεταμένες σε διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές που μοιράζονται ή συνεχίζουν να μοιράζονται μια διαδικασία αμοιβαίων επιρροών στη διαμόρφωση ή την εξέλιξη των πολιτιστικών αξιών
- Ανάλογα με τον **στόχο ή τη λειτουργία τους** ταξινομούνται σε κοινωνική, οικονομική, πολιτική ή πολιτιστική

- Ανάλογα με τη **χρονική διάρκειά τους** σε αυτές που δεν χρησιμοποιούνται πλέον και αυτές που συνεχίζουν να αναπτύσσονται υπό την επίδραση των κοινωνικοοικονομικών, πολιτικών και πολιτιστικών ανταλλαγών
- Ανάλογα με τη **δομική τους διαμόρφωση** σε γραμμική, κυκλική, σταυροειδής, ακτινική ή δίκτυο
- Και τέλος ανάλογα με το **φυσικό τους περιβάλλον** σε διαδρομή που αναπτύσσεται σε φυσικό έδαφος, σε υδάτινο έδαφος, σε μικτό ή σε άλλο φυσικό περιβάλλον (ICOMOS, 2008)

Επιπλέον, οι πολιτιστικές διαδρομές διακρίνονται ανάλογα και με το περιεχόμενό τους, το οποίο διαμορφώνεται ανάλογα με τον χώρο, το θέμα και τα πολιτιστικά αγαθά της διαδρομής. Σημαντικό επίσης να τονιστεί ότι το περιεχόμενό τους καθορίζεται και από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της περιοχής όπως π.χ. η γεωγραφική της θέση, τα πολιτιστικά στοιχεία που διαθέτει και η ιδιαίτερή της ταυτότητα (Δρακωνάκη, 2016).

Η δημιουργία των πιο πάνω διαδρομών δεν είναι απλή υπόθεση και εμπλέκονται σε αυτή διάφοροι παράγοντες, έτσι ώστε να εξασφαλιστεί η επιτυχία της. Σύμφωνα λοιπόν με τη Δρακωνάκη, τα πρώτα βήματα αυτής της διαδικασίας είναι ο προσδιορισμός του θέματος των διαδρομών, ο καθορισμός των στόχων τους, η επιλογή των σημαντικότερων μνημείων που θα περιλαμβάνονται στη διαδρομή και η δημιουργία brandname και λογοτύπου για αυτή. Το επόμενο βήμα αφορά την προσέλευση και τη διευκόλυνση των επισκεπτών, μέσω της σηματοδότησής τους, τη δημιουργία χάρτη, τη τοποθέτηση σημάτων στο φυσικό περιβάλλον και τη δημιουργία οδικού δικτύου και εγκαταστάσεων υποδοχής των επισκεπτών. Τα πιο πάνω κρίνονται πολύ σημαντικά για τη διευκόλυνση των επισκεπτών. Επιπλέον, σημαντική είναι και η προώθηση των διαδρομών, μέσω διαφημίσεων και δράσεων. Με την εξέλιξη της τεχνολογίας και των Μ.Μ.Ε., η προώθηση μπορεί να γίνει μέσω διαδικτύου, με τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, μέσω διαφημιστικών σπότες καθώς και με τη δημιουργία διαφημιστικού έντυπου φυλλαδίου. Τέλος, επιβάλλεται και η δημιουργία φορέα διαχείρισης όλου αυτού του έργου, ο οποίος θα έχει την αποκλειστική ευθύνη για την ομαλή λειτουργία της διαδρομής. Αυτά λοιπόν τα δεδομένα θα πρέπει να ληφθούν υπόψη και για τη δημιουργία της δικής μας πολιτιστικής διαδρομής, ακολουθώντας πιστά τα πιο πάνω βήματα αυτής της διαδικασίας.

4.2 Υλικά και άυλα στοιχεία του τοπίου:

Υλικά στοιχεία ονομάζονται αυτά που έχουν υλική υπόσταση (π.χ. ξερολιθιά, κτίσματα, φυτά) και άυλα στοιχεία αυτά που δεν διαθέτουν υλική υπόσταση (π.χ. η τεχνική κατασκευής της ξερολιθιάς, ο τρόπος καλλιέργειας των φυτών, θρύλοι, μύθοι, τραγούδια, έθιμα κ.ά.). Η σύνδεση των δύο αυτών όρων θα βοηθήσει στην κατανόηση του τοπίου και των επιμέρους στοιχείων του.

Η έννοια του τοπίου είναι σύνθετη και πολύπλοκη. Για το λόγο αυτό υπάρχουν και διαφορετικές προσεγγίσεις για την κατανόηση της έννοιας του, ενώ έχει δεχτεί και πολλαπλές ερμηνείες. Το τοπίο ταυτίζεται συχνά και με το περιβάλλον, καθώς σύμφωνα με τον ορισμό του Tuan (1979) « Το περιβάλλον είναι ένα δεδομένο, ένα τμήμα της πραγματικότητας, το οποίο απλά υπάρχει, σε αντίθεση με το τοπίο, το οποίο είναι ένα προϊόν της ανθρώπινης νόησης, ένα επίτευγμα του ανθρώπινου νου». Επομένως, σύμφωνα πάντα με τον ορισμό αυτό, το περιβάλλον είναι το υλικό στοιχείο και το τοπίο το άυλο (Τρατσέλα, 2012).

Άλλη μια προσέγγιση σχετικά με το τοπίο επισημαίνει ότι η έννοια του τοπίου δεν περιορίζεται μόνο στο φυσικό υπόβαθρο ή στο χωρικό πεδίο ανάπτυξης ενός πολιτισμού, καθώς δεν αντιμετωπίζεται ως αντικείμενο. Αντίθετα, αντιμετωπίζεται ως μια διαδικασία εν δράσει, η οποία διαμορφώνει τον άνθρωπο και διαμορφώνεται από αυτόν. Αυτό υποστηρίζεται από διάφορους επιστήμονες από πολλούς κλάδους (Τρατσέλα, 2012).

4.3 Πολιτιστικές διαδρομές που υπάρχουν στην Κύπρο:

Η πλούσια γεωμορφολογία της Κύπρου με τις εναλλαγές του τοπίου και η πλούσια πολιτιστική κληρονομιά του τόπου υπήρξαν το υπόβαθρο για ανάπτυξη διαφόρων πολιτιστικών διαδρομών στο νησί. Σύμφωνα με στοιχεία της διαδικτυακής ιστοσελίδας visitscyprus.com, αυτή τη στιγμή υπάρχουν στην Κύπρο 6 θεματικές Πολιτιστικές Διαδρομές, οι οποίες όμως δεν είναι αναγνωρισμένες από το Συμβούλιο της Ευρώπης όπως οι 2 προηγούμενες (Δρόμος της ελιάς και Δρόμος των Φοινίκων) που αναφέρθηκαν πιο πάνω, με την κάθε μια να αντιπροσωπεύει διαφορετικές πτυχές της κυπριακής ιστορίας.

1) Η πρώτη από αυτές είναι η **Πολιτιστική Διαδρομή της Αρχαιότητας**, η οποία καλύπτει αρκετούς αρχαιολογικούς χώρους και οικισμούς, ξεδιπλώνοντας έτσι την πλούσια ιστορία της Κύπρου μέσω των πολλών κατακτητών που πέρασαν από το νησί. Η διαδρομή αρχίζει από την αρχαία πόλη του Κιτίου στη Λάρνακα, περνά από τους αρχαιολογικούς χώρους της Χοιροκοιτίας και του Κουρίου στην επαρχία Λεμεσού και καταλήγει στην Πάφο (Cyprus, 2019).

2) Η επόμενη διαδρομή είναι η **Πολιτιστική Διαδρομή Αφροδίτη** που συνδέει χώρους στην Κύπρο που αφορούν στη λατρεία της θεάς, δεδομένου ότι η Κύπρος θεωρείται ως το «Νησί της Αφροδίτης», με πάρα πολλούς μύθους να συνδέονται με το νησί. Η πολιτιστική διαδρομή περιλαμβάνει τους αρχαιολογικούς χώρους της Παλαίπαφου, της Αμαθούντας και του Κιτίου, καθώς και άλλους χώρους όπως τα Λουτρά της Αφροδίτης, η πέτρα του Ρωμιού, το Μονοπάτι της Φύσης «Κύπριδα Αφροδίτη» στο Κάβο Γκρέκο στον Πρωταρά και διάφορα μουσεία.

Εικόνα 29: Λογότυπο της Πολιτιστικής Διαδρομής Αφροδίτη (Πηγή: Cyprus, 2019)

3) Ο χαλκός είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με την κυπριακή ιστορία. Το μέταλλο αποτέλεσε σημαντική πηγή εσόδων για το νησί, για αυτό το λόγο και η **Πολιτιστική Διαδρομή του Χαλκού**. Η διαδρομή αυτή συνδέει ορυχεία σε διάφορα μέρη της Κύπρου όπως και το Μουσείο Μεταλλευτικής Κληρονομιάς στο χωριό Κατύδατα. Μέσω αυτής της διαδρομής επισημαίνεται και πάλι ο σημαντικός ρόλος που διαδραμάτισε ο χαλκός στην ανάπτυξη της Κύπρου.

4) Τέταρτη πολιτιστική διαδρομή η **Πολιτιστική Διαδρομή Κύπρος – Βενετία**, μέσα από την οποία αποκαλύπτεται η στενή σχέση της Κύπρου με τη Βενετία και οι ισχυροί δεσμοί μεταξύ των 2 αυτών πολιτισμών, οι οποίοι διατηρούνται μέχρι και σήμερα. Αυτό διακρίνεται μέσα από τις διάφορες διαδρομές που υπάρχουν στο νησί, οι οποίες έχουν σαν κοινό στοιχείο εκκλησίες, μνημεία, μουσεία και αρχιτεκτονική που μαρτυρούν την ύπαρξη των Βενετών στο νησί, μέχρι και την Αναγέννηση.

Εικόνα 30: Ορυχείο χαλκού στην Κύπρο (Πηγή: Cyprus, 2019)

5) Οι δύο τελευταίες πολιτιστικές διαδρομές έχουν σαν κοινό στοιχείο τις γραφικές αγροτικές περιοχές και την παράδοση της Κύπρου σε διάφορα σημεία του νησιού. Η **Ανατολική Πολιτιστική Διαδρομή** ξεκινά από την ημικατεχόμενη πόλη της Αμμοχώστου και πιο συγκεκριμένα από τα αγροτικά χωριά γνωστά ως «Κοκκινοχώρια». Η ονομασία αυτή προέρχεται από το εύφορο κόκκινο χώμα που υπάρχει στην περιοχή και στο οποίο καλλιεργούνται σε αφθονία πατάτες,

καρπούζια και φράουλες με ιδιαίτερα γευστικά χαρακτηριστικά. Η διαδρομή συνεχίζεται με κατεύθυνση τη Λάρνακα, όπου υπάρχει το μοναστήρι του Σταυροβουνιού στην κορυφή ενός λόφου αλλά και το γραφικό χωριό των Λευκάρων, ιδιαίτερα γνωστό για τα χειροποίητα κεντήματά του, τα «Λευκαρίτικα». Το τέλος της διαδρομής μας οδηγεί στο γειτονικό χωριό Κάτω Δρυς, με την ιδιαίτερη παραδοσιακή αρχιτεκτονική του, την όμορφη θέα και τα ενδιαφέροντα μουσεία του.

Εικόνα 31: Φωτογραφία από την Ανατολική Πολιτιστική Διαδρομή και συγκεκριμένα το λόφο που βρίσκεται το μοναστήρι του Σταυροβουνιού (Πηγή: Cyprus, 2019)

6) Η έκτη και τελευταία πολιτιστική διαδρομή του νησιού είναι η **Δυτική Πολιτιστική Διαδρομή**. Η διαδρομή αυτή αφορά χωριά της βορειοδυτικής επαρχίας της Πάφου, με κρυμμένους φυσικούς αλλά και πολιτιστικούς θησαυρούς κατά μήκος αυτής. Η αρχή γίνεται από την Πόλη Χρυσοχούς, γνωστή για τις μαγευτικές της παραλίες και τα ξεχωριστά τοπία της. Ακολουθεί το παραδοσιακό ψαροχώρι Λατσί, το οποίο εκτός από τα φρέσκα ψάρια και τις δεκάδες ψαροταβέρνες του, είναι γνωστό για τα γαλαζοπράσινα νερά του αλλά και τα φυσικά μονοπάτια του, όπως τα Λουτρά της Αφροδίτης και τους καταρράκτες του Άδωνη. Η διαδρομή αυτή οδηγεί σε περισσότερα γραφικά χωριά όπως ο Κάθηκας, το Κρήτου Τέρρα και οι Αρόδες όπως επίσης και δεκάδες φυσικά μονοπάτια, καταρράκτες και φαράγγια. Το τοπίο της περιοχής ιδιαίτερο, με πολλά ενδημικά είδη και σπάνια φυτά, κάνουν την περιοχή αυτή ένα από τα ωραιότερα σημεία στο νησί.

Εικόνα 32: Μια από τις παραλίες της Δυτικής Πολιτιστικής Διαδρομής (Πηγή: Cyprus, 2019)

Πέραν από τις 6 πιο πάνω πολιτιστικές διαδρομές, υπάρχουν και **οι Δρόμοι του Κρασιού**. Ουσιαστικά πρόκειται για μια ιδιαίτερη πολιτιστική διαδρομή, αφού αποτελείται από 7 διαδρομές κατά μήκος του νησιού, οι οποίες συνδέουν παραδοσιακά κρασοχώρια με πλούσια οινοποιητική ιστορία. Εδώ φαίνεται και η μακρά παράδοση του νησιού στην παραγωγή κρασιού, με την παλαιότερη ετικέτα κρασιού στον κόσμο να προέρχεται από την Κύπρο, η οποία δεν είναι άλλη από την «κουμανταρία». Το γλυκό αυτό κρασί διακηρύχθηκε από τον Ριχάρδο τον Λεοντόκαρδο ως «το κρασί των βασιλιάδων και ο βασιλιάς των κρασιών» (Cyprus, 2019).

4.4 Οι 7 διαδρομές του κρασιού στο νησί:

Σε κάθε διαδρομή κρασιού και πλησίον ή σε ενδιάμεση απόσταση διαδοχικών κρασοχωρίων υπάρχουν πολλά επισκέψιμα οινοποιεία. Η ένταξη των επισκέψιμων οινοποιείων στο δίκτυο των δρόμων του κρασιού περιελάμβανε την εγγραφή τους στο Μητρώο Οινοποιείων του Συμβουλίου Αμπελοοινικών Προϊόντων καθώς και τον καθορισμό ορισμένων διευκολύνσεων για τους επισκέπτες όπως αίθουσες γευσιγνωσίας, χώρων υγιεινής και περιβάλλοντα χώρου. Στις μονάδες αυτές δινόταν η δυνατότητα αξιοποίησης ευκαιριών και δυνατοτήτων Ευρωπαϊκών Προγραμμάτων όπως είναι το Πρόγραμμα Αγροτικής Ανάπτυξης 2014-2020, Εδαφικών και Διασυνοριακών Συνεργασιών καθώς και άλλα Ανταγωνιστικά Προγράμματα. **Παρόλα αυτά, αξίζει να σημειωθεί ότι οι Δρόμοι του κρασιού δεν ανήκουν ούτε και αυτοί στις Πολιτιστικές Διαδρομές που έχουν αναγνωριστεί από το Συμβούλιο της Ευρώπης, αφού όπως ειπώθηκε και πιο πριν για την Κύπρο οι εγκεκριμένες διαδρομές είναι αυτή για τους δρόμους της ελιάς και αυτή για τους δρόμους των Φοινίκων (Δημητριάδου, 2013).**

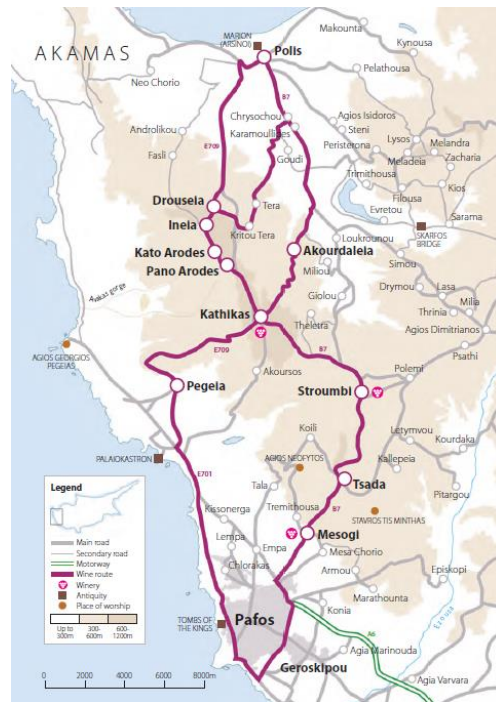
Εικόνα 33: Χάρτης της Κύπρου στον οποίο φαίνονται οι 7 διαδρομές του κρασιού καθώς και ορισμένα από τα οινοποιεία (Πηγή: Ανοπ., 2019)

Μέσα λοιπόν από τις 7 αυτές διαδρομές ανακαλύπτονται οινοποιεία και αμπελουργικές περιοχές κατά μήκος τους και δίνεται η ευκαιρία στους επισκέπτες για γευσιγνωσία κρασιού και ενημέρωση για την παράδοση και την ιστορία του στο νησί. Οι διαδρομές αυτές είναι οι ακόλουθες: 1) Λαόνα – Ακάμας 2) Βουνί Παναγιάς – Αμπελίτης 3) Κοιλάδα Διαρίζου 4) Κρασοχώρια Λεμεσού 5) Κουμανδαρίας 6) Πιτσιλιάς 7) Ορεινής Λάρνακας – Λευκωσίας. Η πρώτη φάση του έργου περιελάμβανε τις πρώτες 6 διαδρομές και έχει συγχρηματοδοτηθεί κατά την 1^η Προγραμματική Περίοδο 2004 – 2006 από τα Διαρθρωτικά Ταμεία της Ευρωπαϊκής Ένωσης με συνολικό κόστος € 532.000. Σε επόμενο στάδιο έγινε η δημιουργία και της 7^{ης} διαδρομής (Ορεινής Λάρνακας – Λευκωσίας), η οποία χρηματοδοτήθηκε από το Ευρωπαϊκό Γεωργικό Ταμείο Αγροτικής Ανάπτυξης με κονδύλι ύψους €130.000. Ακολούθησε η σήμανση των δρόμων με κυκλοφοριακές και πληροφοριακές πινακίδες, η επαναξιολόγηση, επιθεώρηση και η ένταξη των οινοποιείων στους δρόμους αυτούς και η εκτύπωση του ενημερωτικού έντυπου για τους δρόμους του κρασιού. Τοποθετήθηκαν πινακίδες σε κομβικά σημεία των διαδρομών με τα λογότυπα των δρόμων του κρασιού καθώς και τον αριθμό της διαδρομής. (Δημητριάδου, 2013)

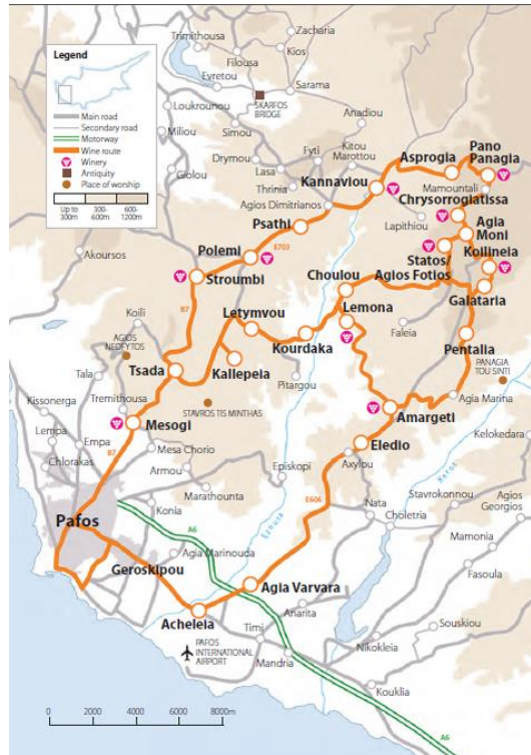
Εικόνα 34: Σήμανση διαδρομών του κρασιού με σχετική ενημερωτική πινακίδα (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

1) Η πρώτη από τις 7 διαδρομές είναι η διαδρομή **Λαόνα – Ακάμας** στο βορειοδυτικό τμήμα της Κύπρου. Η διαδρομή αυτή περνά μέσα από 13 πόλεις και χωριά με υπέροχη θέα και πλούσια φυσική ομορφιά, διασχίζοντας τη Χερσόνησο του Ακάμα και περιλαμβάνει 4 οινοποιεία και παραδοσιακές ταβέρνες. Αναπτύσσεται σε υψόμετρο από 400 – 650 m, με ασβεστολιθικά κυρίως εδάφη (Κωνσταντίνου, 2015) (Εικόνα 35).

Εικόνα 35: Διαδρομή του κρασιού Λαόνα - Ακάμας (Πηγή: Κωνσταντίνου, 2015)

2) Η επόμενη διαδρομή βρίσκεται και αυτή στην Πάφο και ονομάζεται **Βουνί Παναγιάς – Αμπελίτης**. Είναι αρκετά μεγάλου μήκους και περιλαμβάνει επίσης 23 χωριά της επαρχίας Πάφου (Εικόνα 36), ενώ βρίσκεται σε αρκετά μεγάλο υψόμετρο, με τη ψηλότερη κορυφή να βρίσκεται στα 1144 m με τα εδάφη της περιοχής να είναι πηλώδη έως αργιλοπηλώδη. Στη διαδρομή θα συναντήσει κανείς 27 διαφορετικές ποικιλίες οινάμπελου, με το υψηλό σχετικά υψόμετρο και το ήπιο κλίμα να ευνοούν την ανάπτυξη σκούρων και ροζέ κρασιών. Τέλος, η διαδρομή αυτή περιλαμβάνει αρκετά οινοποιεία αλλά και ταβέρνες.

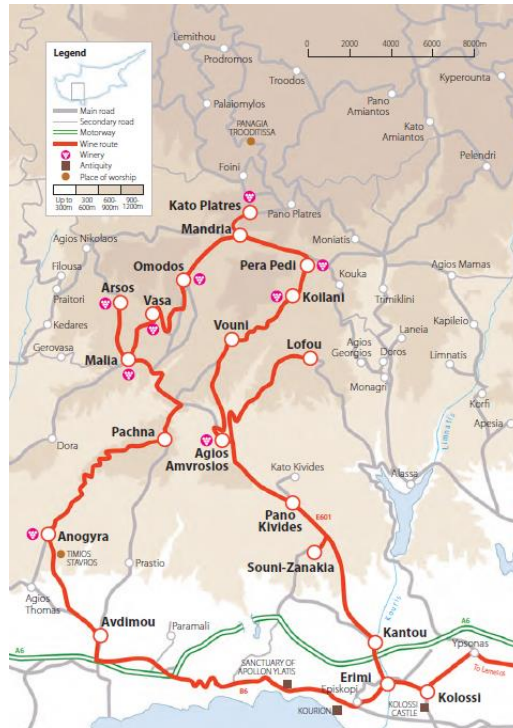
Εικόνα 36: Διαδρομή του κρασιού Βουνί Παναγιάς - Αμπελίτης (Πηγή: Κωνσταντίνου, 2015)

3) Ακολουθεί η τρίτη διαδρομή στην **Κοιλιάδα του Διαρίζου** που αποτελείται από 17 σημεία στην επαρχία Πάφου (Εικόνα 37). Η κοιλιάδα βρίσκεται νοτιοδυτικά του Τροόδους και περιλαμβάνει αρκετούς τύπους βιοτόπων. Βρίσκεται σε χαμηλότερο υψόμετρο από τις υπόλοιπες αμπελουργικές περιοχές και σε αυτή θα συναντήσει κανείς 18 διαφορετικές ποικιλίες οινάμπελου. Αξίζει να αναφερθεί ότι στη διαδρομή υπάρχουν μόλις 2 επισκέψιμα οινοποιεία, το οινοποιείο Λακριά στη Σαλαμιού και το οινοποιείο Νέλιον στο Πραιτώρι.

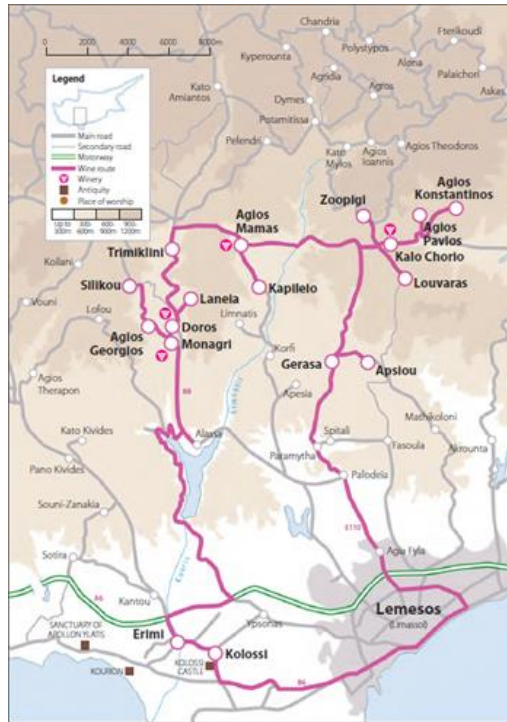
Εικόνα 37: Διαδρομή του κρασιού Κουλάδα του Διαρίζου (Πηγή: Κωνσταντίνου, 2015)

4) Η «**Διαδρομή Κρασιου Κρασοχώρια της Λεμεσού**», η οποία αποτελεί και την κύρια διαδρομή της εργασίας, αποτελείται από 19 χωριά της ορεινής και ημιορεινής Λεμεσού, τα γνωστά Κρασοχώρια (Εικόνα 38). Η ονομασία αυτή φανερώνει ξεκάθαρα την πλούσια οινοποιητική ιστορία που έχει το κάθε χωριό. Το συνολικό μήκος της διαδρομής είναι περίπου 125 km και σε αυτή περιλαμβάνονται μεγάλες εκτάσεις από αμπελώνες και αρκετά οινοποιεία. Συνολικά, υπάρχουν 16 οινοποιεία σε όλη τη διαδρομή, ενώ τα γραφικά χωριά με την παραδοσιακή τους αρχιτεκτονική αποτελούν πόλο έλξης εκατοντάδων επισκεπτών, ντόπιων και τουριστών. Αυτή η γραφική διαδρομή περιλαμβάνει τα χωριά Κολόσσι, Ερήμη, Αυδήμου, Ανώγυρα, Πάχνα, Μαλιά, Άρσος, Βάσα, Όμοδος, Μανδριά, Κάτω Πλάτρες, Πέρα Πεδί, Κουλάνη, Βουνί, Άγιος Αμβρόσιος, Λόφου, Πάνω Κυβίδες, Σούνι – Ζανακιά και Καντού. Το υψόμετρο της περιοχής φτάνει τα 1100 m με τα εδάφη να είναι στην πλειοψηφία τους αβαθή ως σχετικά βαθιά χαλικώδη με μεγάλες κλίσεις, τα οποία όμως ευνοούν την καλλιέργεια οινοποιήσιμων αμπελιών. Οι γεωγραφικές και κλιματολογικές συνθήκες που επικρατούν στην περιοχή ευνοούν την ανάπτυξη των δύο βασικών γηγενών ποικιλιών οινάμπελου, του Μαύρου και του Ξυνιστεριού. Η διαδρομή αυτή θα αναλυθεί περαιτέρω στη συνέχεια της εργασίας (Κωνσταντίνου, 2015).

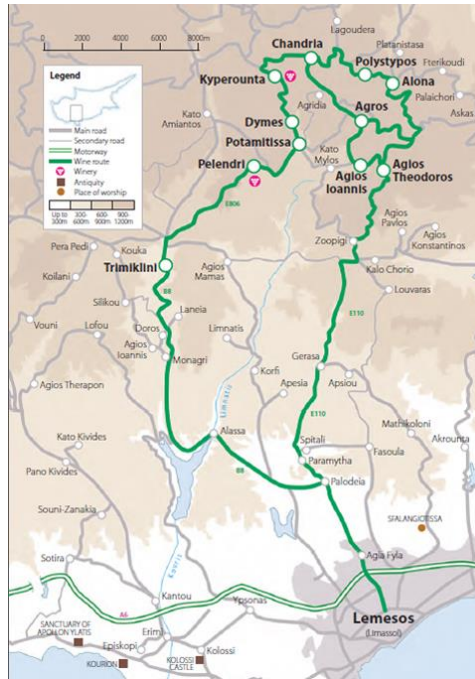
Εικόνα 38: Διαδρομή του κρασιού Κρασοχώρια της Λεμεσού (Πηγή: Κωνσταντίνου, 2015)

5) Η διαδρομή 5 είναι η **Διαδρομή της Κουμανταρίας** και βρίσκεται στην επαρχία Λεμεσού. Είναι αφιερωμένη, όπως άλλωστε φανερώνει και το όνομά της, στο ιδιαίτερο κρασί που παράγεται στην περιοχή, την κουμανταρία. Αποτελείται από 17 χωριά που βρίσκονται όλα σε υψόμετρο 500 – 900 m (Εικόνα 39). Υπάρχουν 4 οινοποιεία στη διαδρομή (Συνεργατική Εταιρεία Αμπελουργών στο Καλό Χωριό, Οινοποιείο Παναγιώτης Καρσεράς στο Δωρό, Οινοποιείο Μενάγρος στο Μονάγρι, Παραδοσιακό Οινοποιείο & Μουσείο Ρεβέκκα στον Άγιο Μάμα) ενώ στην περιοχή βρίσκεται επίσης το Φράγμα του Κούρρη, το μεγαλύτερο από τα φράγματα της Κύπρου και σημαντικό υδροβιότοπο.

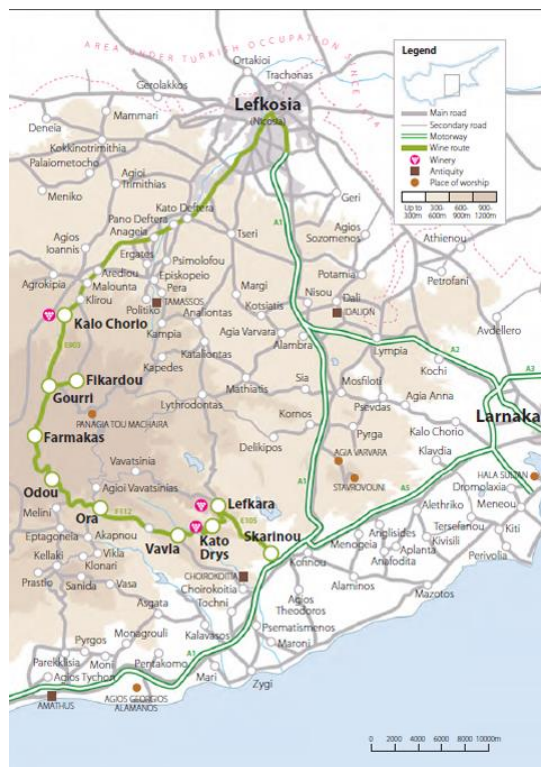
Εικόνα 39: Διαδρομή της Κουμανταρίας (Πηγή: Κωνσταντίνου, 2015)

6) Η Διαδρομή της Πιτσιλιάς αποτελείται από 11 χωριά και 2 από τα πιο γνωστά οινοποιεία στην περιοχή της Πιτσιλιάς (Πελενδρίου και Κυπερουνας). Τοποθετείται στην ορεινή Λεμεσό σε αρκετά μεγάλο υψόμετρο (Εικόνα 40), ήπιο και ψυχρό κλίμα και εδάφη ελαφριάς ως μέσης μηχανικής σύστασης, όπου οι καλλιεργημένες εκτάσεις γης εναλλάσσονται αρμονικά με τις εκτάσεις άγριας βλάστησης και δασών. Οι κυριότερες ποικιλίες οινάμπελου που καλλιεργούνται και εδώ είναι το Μαύρο και το Ξυνιστέρι.

Εικόνα 40: Διαδρομή της Πιτσιλιάς (Πηγή: Κωνσταντίνου, 2015)

7) Η έβδομη και τελευταία διαδρομή είναι η **Διαδρομή Κρασιού Ορεινής Λάρνακας – Λευκωσίας**, η οποία είναι σχετικά μικρής έκτασης και περιλαμβάνει μόλις 10 χωριά (Εικόνα 41). Περιλαμβάνει επίσης 3 οινοποιεία, μικρά μουσεία και εργαστήρια και παρόλο που δεν συμπεριλαμβάνεται στις κύριες αμπελοοινικές ζώνες του νησιού, εντούτις έχει αρκετά ενδιαφέροντα σημεία επίσκεψης. Το κλίμα είναι ήπιο με πολύ χαμηλή υγρασία ενώ συνδυάζονται ασβεστολιθικά και οφιολιθικά πετρώματα σε υψόμετρο μέχρι 1400 m (Κωνσταντίνου, 2015).

Εικόνα 41: Διαδρομή του κρασιού ορεινής Λάρνακας - Λευκωσίας (Πηγή: Κωνσταντίνου, 2015)

4.5 Παραδόσεις και εν γένει λαογραφικά στοιχεία του τόπου:

Η ιστοσελίδα της UNESCO στην Κύπρο περιλαμβάνει μεταξύ άλλων και τον Εθνικό Κατάλογο Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς της Κύπρου, ο οποίος συστάθηκε με απώτερο σκοπό την προστασία της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς του νησιού. Υπάρχει μια ειδική επιτροπή που είναι υπεύθυνη για την εξέταση των αιτήσεων που υποβάλλονται κάθε χρόνο από τις ενδιαφερόμενες κοινότητες, έτσι ώστε να πάρει την απόφαση για εγγραφή νέων στοιχείων στον κατάλογο και όχι μόνο. Η ενημέρωση του καταλόγου σχετικά με την προσθήκη νέων στοιχείων γίνεται σε ετήσια βάση, μετά και την εξέταση από την αρμόδια επιτροπή (UNESCO, 2012). Τα στοιχεία που περιλαμβάνονται στον Εθνικό Κατάλογο της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς της Κύπρου, σύμφωνα με την ιστοσελίδα της Κυπριακής Εθνικής Επιτροπής UNESCO περιγράφονται πιο κάτω και είναι τα ακόλουθα:

- **Λευκαρίτικο κέντημα:** συμπεριλήφθηκε στον προαναφερθέντα κατάλογο το 2009, καθώς αποτελεί παράδοση του χωριού των Λευκάρων από τον 14^ο αιώνα (Εικόνα 42).

Εικόνα 42: Το παραδοσιακό Λευκαρίτικο κέντημα (Πηγή: UNESCO, 2012)

- **Τσιαττισα:** πρόκειται για αυτοσχέδια ποιητικά δημιουργήματα στιγμιαίας έμπνευσης, τα οποία τις περισσότερες φορές προσπαθούσαν να περάσουν ένα μήνυμα στο ακροατήριο και αποτελούν τη δεύτερη εγγραφή της Κύπρου στον παγκόσμιο Αντιπροσωπευτικό Κατάλογο Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς της UNESCO κατά το 2011.
- **Μεσογειακή διατροφή:** η επόμενη εγγραφή της Κύπρου το 2013 είναι η Μεσογειακή Διατροφή, όπου συνδέεται με την καλλιέργεια, την επεξεργασία, την παρασκευή και την κατανάλωση προϊόντων στο μεσογειακό χώρο. Κύρια προϊόντα της αποτελούν το ελαιόλαδο, τα δημητριακά, τα φρέσκα φρούτα, οι ξηροί καρποί, ψάρια, γαλακτοκομικά προϊόντα και κρέας, καρυκεύματα, μπαχαρικά και το κρασί.
- **Δαντέλα «πιπίλλα»:** πρόκειται για λεπτεπίλεπτη δαντέλα βυζαντινής προέλευσης που κατασκευάζεται από βελόνι και κλωστή και αποτελεί παραδοσιακή χειροτεχνία, η οποία εγγράφηκε στον κατάλογο το 2015 και σήμερα τη συναντάς κυρίως στα χωριά Κοιλάνι, Λάπηθος και Όμοδος (Εικόνα 43).

Εικόνα 43: "Πιπίλλα" από τη Λάπηθο (Πηγή: UNESCO, 2012)

- **Δαντέλες "βενίς" ή "πιπτωτές" και αθηνίτικη ολόπλουμη δαντέλα:** εγγράφηκαν και αυτές στον κατάλογο το έτος 2015 και εντοπίζονται κυρίως

στην κοινότητα της Αθηνού. Πρόκειται για τύπο κεντημένης χειροποίητης δαντέλας σε ειδικό μαξιλαράκι με βαμβακερές και καλής ποιότητας κλωστές. Αποτελείται επίσης από μοτίβα με γεωμετρικά σχήματα.

- **Η τέχνη της καλαθοπλεκτικής / ψαθοπλεκτικής:** κλάδος της βιοτεχνίας με τη χρήση καλαμιού που υπάρχει κυρίως στις κοινότητες Λιβαδιών, Μεσόγης, Λιοπετρίου και Ακρωτηρίου. Τα υλικά για την κατασκευή των καλαθιών προέρχονται από τη φύση και τα καλάθια εξυπηρετούσαν τις ανάγκες της οικογένειας αλλά χρησίμευαν και ως πηγή εσόδων για αυτή.

Εικόνα 44: Ζευγάρι καλαθοπλεκτών στη Μεσόγη (Πηγή: UNESCO, 2012)

- **Το καπουθκιώτικο ψαθί:** προέρχεται από την κατεχόμενη κοινότητα Καπουτί και βρίσκεται στον κατάλογο από το 2015. Η κατασκευή του απαιτεί ειδικές γνώσεις και σε αυτή εμπλεκόταν όλη η οικογένεια, όπου κάθε ένας είχε το ρόλο του. Η τέχνη αυτή μεταδίδεται από γενιά σε γενιά.
- **Η τέχνη της ξερολιθιάς:** εγγράφηκε στον κατάλογο το 2015 και αναφέρεται στην κατασκευή κτισμάτων με λίθους χωρίς κανένα συνδετικό υλικό (εν ξηρώ). Αφορά κυρίως ορεινές περιοχές του νησιού. Η τέχνη αυτή περιγράφεται αναλυτικότερα στη συνέχεια, καθώς αποτελεί το κύριο μέρος της παρούσας εργασίας.
- **Αρκατένα κουλούρια:** τα συναντάμε στο Όμοδος και είναι είδος κουλουριού που ζυμώνεται με προζύμι από αφρό ο οποίος παράγεται από τη ζύμωση των ρεβιθιών και ονομάζεται «αρκάτης» (δηλαδή εργάτης). Είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με την κοινότητα του Ομόδους και αποτελούν σήμα κατατεθέν για τους επισκέπτες του χωριού (Εικόνα 45).

Εικόνα 45: Αρκατένα κουλούρια κατά τη διάρκεια του φουρνίσματος (Πηγή: UNESCO, 2012)

- **Το καρναβάλι της Λεμεσού:** η εγγραφή του στον κατάλογο μόνο τυχαία δεν είναι, αφού αποτελεί την παλαιότερη και δημοφιλέστερη λαϊκή γιορτή της Λεμεσού αλλά και της ευρύτερης Κύπρου. Κύρια χαρακτηριστικά του είναι η κατανάλωση άφθονου κρέατος και κρασιού πριν από τις νηστείες του Πάσχα, η σάτιρα, ο χορός, το τραγούδι, οι μάσκες και οι μεταμφιέσεις. Το καρναβάλι συνεχίζει να αποτελεί μέχρι και σήμερα ένα σπουδαίο γεγονός για την πόλη το οποίο συγκεντρώνει χιλιάδες κόσμο.
- **Η πανήγυρη του Κατακλυσμού:** βρίσκεται στον κατάλογο από το 2015 και διοργανώνεται σε όλες τις παραλιακές πόλεις της Κύπρου 50 ημέρες μετά το Πάσχα. Παρόλα αυτά σήμερα η μεγαλύτερη πανήγυρη διοργανώνεται στη Λάρνακα, καθώς συγκεντρώνει χιλιάδες επισκέπτες και πολλούς καλλιτέχνες αλλά και πωλητές. Η διάρκειά του συνήθως κυμαίνεται στις 4-5 ημέρες.

Εικόνα 46: Φωτογραφία αρχείου από την πανήγυρη του κατακλυσμού στη Λάρνακα τη δεκαετία του '50 (Πηγή: UNESCO, 2012)

- **Θέατρο Σκιών – Καραγκιόζης:** πρωτοεμφανίστηκε στην Κύπρο στις αρχές του 20^{ου} αιώνα από Έλληνες καραγκιοζοπαίκτες και προστέθηκε στον κατάλογο το 2016. Το θέατρο σκιών αποτελεί ένα από τα αρχαιότερα είδη θεάτρου, ενώ σήμερα η τέχνη μειώνεται σταδιακά.
- **Έθιμα του παραδοσιακού κυπριακού γάμου:** είναι εγγεγραμμένα στον κατάλογο από το 2016 και συναντώνται σε ολόκληρη την Κύπρο αλλά με διάφορες παραλλαγές. Τα κυριότερα έθιμα που διατηρούνται μέχρι και σήμερα είναι το στόλισμα του γαμπρού και της νύφης, το ζώσιμο (ζώματα), το κάπνισμα, ο χορός των ρούχων (Εικόνα 47), το ξύρισμα του γαμπρού αλλά και η παρασκευή του παραδοσιακού εδέσματος που ονομάζεται ρέσι. Συνήθως τα έθιμα αυτά γίνονται με τη συνοδεία παραδοσιακών μουσικών οργάνων, όπως βιολιού και λαούτου.

Εικόνα 47: Ο χορός των ρούχων της νύφης (Πηγή: UNESCO, 2012)

- **Φυθκιώτικα – Κεντήματα του αργαλειού της Φύτης:** πρόκειται για ένα από τα παλαιότερα και σημαντικότερα κεντήματα του αργαλειού στην Κύπρο. Χρονολογείται από τη μεσαιωνική περίοδο του νησιού (12^{ος} – 16^{ος} αιώνας) και αναπτύχθηκε στο χωριό Φύτη της επαρχίας Πάφου. Ένα από τα χαρακτηριστικά των κεντημάτων είναι τα γεωμετρικά σχήματα που αναπτύσσονται στην επιφάνειά τους από την υφάντρα.

Εικόνα 48: Ύφανση "φυθκιώτικου" στους παραδοσιακούς αργαλειούς (Πηγή: UNESCO, 2012)

- **Δαντέλα «φερβολιτές»:** είδος χειροποίητης δαντέλας που φτιάχνεται με τη βοήθεια μιας μικρής ξύλινης σαΐτας (μακουκούδι) και εντοπίζεται στην κωμόπολη του Καραβά στην κατεχόμενη επαρχία Κερύνειας αλλά και σε μικρότερη κλίμακα στην κοινότητα του Ομόδους της επαρχίας Λεμεσού. Έχει εγγραφεί στον κατάλογο το 2016.
- **Παραδοσιακή αγγειοπλαστική κόκκινου πηλού:** όπως φαίνεται και από το όνομα αφορά την κατασκευή αγγείων από κόκκινο πηλό, ούτως ώστε να χρησιμοποιούνται είτε ως μαγειρικά σκεύη είτε για τη φύλαξη τροφίμων. Βρίσκεται στον κατάλογο από το 2016 και η κατασκευή των αγγείων γίνεται χάρη στη χρήση ενός ειδικού ποδοκίνητου τροχού πάνω στον οποίο τοποθετείται ο πηλός.

Εικόνα 49: Αγγειοπλάστρια εν ώρα εργασίας (Πηγή: UNESCO, 2012)

- **Εφυαλωμένη κεραμική της Λαπήθου:** η εγγραφή της τέχνης στον αντιπροσωπευτικό κατάλογο τοποθετείται το έτος 2016. Η τέχνη αυτή προέρχεται από το Βυζάντιο και εμφανίστηκε κατά το 14^ο αιώνα μ.Χ. τόσο στην Πάφο όσο και στη Λάπηθο. Στη Λάπηθο η τέχνη διατηρήθηκε μέχρι και

τις μέρες μας σε αντίθεση με την Πάφο όπου κράτησε μόνο για μερικά χρόνια. Τα πήλινα αγγεία (ο πηλός φτιάχνεται από φυσικά υλικά της περιοχής) πλαισιώνονται με την παρασκευή ειδικής αλοιφής, υάλωμα και ψήσιμο στο φούρνο.

- **Λαπηθιώτικα μαχαίρια - τσιακκούθκια:** πρόκειται για χειροποίητη κατασκευή που εμφανίζεται κυρίως στη Λάπηθο και έχει εγγραφεί στον κατάλογο το 2017. Αποτελείται από δύο βασικά μέρη: τη μεταλλική λεπίδα (κουρτέλλα) και τη χειρολαβή, η οποία κατασκευάζεται συνήθως είτε από ξύλο είτε από κόκκαλα ζώων. Ανάλογα με το μέγεθός τους, οι ντόπιοι τους έδωσαν διάφορες ονομασίες: «τσιάκκα» για τα μεγαλύτερου μεγέθους μαχαίρια, «τσιακκί» για τα μέτριου μεγέθους και «τσιακκούθκια» για τα μικρότερα.
- **Πασχαλινά παραδοσιακά παιχνίδια:** τα πασχαλινά παιχνίδια έχουν εγγραφεί στον κατάλογο από το 2017 και αναβιώνουν κάθε χρόνο την περίοδο των εορτών του Πάσχα σε όλες τις ελεύθερες περιοχές της Κύπρου, κυρίως της επαρχίας Πάφου. Έχουν αρχαιοελληνικές και βυζαντινές ρίζες και διακρίνονται σε ομαδικά και ατομικά. Κάποια παραδείγματα είναι οι αυγουλοδρομίες, ο κάμηλος, οι σακουλοδρομίες, ο κάμηλος, το λιγκρίν, οι γαϊδουροδρομίες, το σχοινί και πολλά άλλα.
- **Κυπριακοί παραδοσιακοί χοροί:** ένα μεγάλο κομμάτι της πολιτιστικής κληρονομιάς της Κύπρου αποτελούν οι κυπριακοί παραδοσιακοί χοροί. Είναι εγγεγραμμένοι στον κατάλογο από το 2017 και αποτελούν μέσο καλλιτεχνικής έκφρασης και εξωτερίκευσης της ταυτότητας των Κυπρίων σε σημαντικές στιγμές της ζωής τους. Βασικό τους χαρακτηριστικό είναι ο αυτοσχεδιασμός.

Εικόνα 50: Κυπριακός παραδοσιακός χορός από το αρχείο του Λαογραφικού Ομίλου Λεμεσού

- **Ψαλτική τέχνη (Βυζαντινή μουσική):** συνδέεται κυρίως με τον εκκλησιαστικό χώρο, καθώς είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την πνευματική ζωή της εκκλησίας και τη θρησκευτική λατρεία. Έχει μια πλούσια ιστορία

πάνω από 2.000 χρόνια, με το έτος εγγραφής στον κατάλογο να τοποθετείται το 2017.

- **Θρησκευτικά πανηγύρια:** αποτελούν κατά κύριο λόγο θρησκευτική εορτή που λαμβάνει χώρα παγκύπρια. Τα πιο αντιπροσωπευτικά, σύμφωνα με τη σελίδα της κυπριακής επιτροπής της UNESCO, είναι του Αγίου Φωκά στην Αθένου, της Παναγίας Χρυσοσπηλιώτισσας στη Δευτερά, του Αποστόλου Λουκά στην Αραδίππου και του Αγίου Γεωργίου στο Παραλίμνι.
- **Η παράδοση της αρτοποιίας στην Αθένου:** ακόμη ένα παραδοσιακό στοιχείο που έχει τις ρίζες του στην Αθένου είναι αυτό της παρασκευής ψωμιού, το οποίο συμπεριλαμβάνεται στον κατάλογο από το 2017. Το χωριό αυτό έχει μακρά παράδοση στην αρτοποιία, με το ευρέως κοινό στρογγυλό ψωμί να έχει τις ρίζες του εκεί. Κύρια συστατικά του ψωμιού είναι το ντόπιο αλεύρι, το νερό και το αλάτι.
- **Κοιλανιώτικα γλυτζιστά:** τα κοιλανιώτικα γλυτζιστά παρασκευάζονται, όπως φανερώνει και το όνομά τους, στο χωριό Κοιλάνι. Πρόκειται για είδος γλυκού εδέσματος από τηγανητές, σιροπιαστές, ζυμαρένιες λωρίδες οι οποίες στρίβονται έτσι ώστε να μοιάζουν με πλεξούδα. Πασπαλίζονται επίσης με σουσάμι και στολίζονται πάντα με αρμπαρόριζα. Είναι επίσης συνυφασμένα με πολλά και διάφορα έθιμα του Κοιλανιού (Εικόνα 51).

Εικόνα 51: Τα παραδοσιακά Κοιλανιώτικα γλυτζιστά (Πηγή: UNESCO, 2012)

- **Ζυμωτός ππαλουζές:** πάρα πολλές κοινότητες ανά την Κύπρο σχετίζονται με την παρασκευή ππαλουζέ, ενώ παρασκευάζεται κυρίως σε κοινότητες όπου παράγονται σταφύλια. Είναι ένα γλυκό παραδοσιακό επιδόρπιο, ο οποίος έχει όμως μια ιδιαιτερότητα στην παρασκευή του σε σχέση με το συνηθισμένο ππαλουζέ, γι' αυτό λέγεται και ζυμωτός.

Εικόνα 52: Κατά τη διάρκεια παρασκευής του ζυμωτού ππαλουζέ (Πηγή: UNESCO, 2012)

- **Πολτός σταφυλιού:** ο πολτός αποτελεί παραδοσιακό έδεσμα που παράγεται από χυμό σταφυλιού και αρωματικά και περιλαμβάνεται στον κατάλογο από το 2017. Η διαδικασία παρασκευής και επεξεργασίας του περιγράφηκε αναλυτικά και σε προηγούμενη ενότητα.
- **Κυπριακή χαρουπιτιά:** η εγγραφή του στον κατάλογο χρονολογείται το 2018 και οι παραδοσιακές τεχνικές καλλιέργειας, συγκομιδής και επεξεργασίας περιγράφονται και εδώ στην προηγούμενη ενότητα αναλυτικά.
- **Λαϊκά παραμύθια της Κύπρου:** τα λαϊκά παραμύθια απευθύνονται σε όλες τις πληθυσμιακές ομάδες του νησιού και καλύπτουν όλη του την επικράτεια. Πρόκειται για αφηγήσεις που μεταδίδονται με προφορικό τρόπο από γενιά σε γενιά, με τις ρίζες τους να χρονολογούνται από την αρχαιότητα. Οι διηγήσεις αυτές κατατάσσονται με βάση τον χαρακτήρα αλλά και το περιεχόμενό τους.
- **Πασχαλινά έθιμα:** το Πάσχα θεωρείται η μεγαλύτερη γιορτή της Ορθοδοξίας στην Κύπρο και όχι μόνο. Για κάθε μια από τις μέρες της Μεγάλης Εβδομάδας υπάρχει και διαφορετικό έθιμο, το οποίο συνήθως αναπαριστάται στην εκκλησία την αντίστοιχη μέρα.

5. Σκοπός της μελέτης

Η πλούσια πολιτιστική ιστορία του νησιού και κυρίως της ορεινής Λεμεσού αποτελούν πόλο έλξης για τους επισκέπτες της Κύπρου. Οι διάφορες πολιτιστικές διαδρομές που υπάρχουν αυτή τη στιγμή, η πλούσια χλωρίδα και πανίδα καθώς και οι ξερολιθιές χαρακτηρίζουν το τοπίο της ορεινής Λεμεσού. Σε συνδυασμό και με τους παραδοσιακούς οικισμούς και δρόμους, προσελκύουν το ενδιαφέρον και την επισκεψιμότητα πολλών ντόπιων και ξένων τουριστών κάθε χρόνο.

Η παρούσα μελέτη αποσκοπεί στην αξιοποίηση και προβολή των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του τόπου με τη διαμόρφωση πρότασης δημιουργίας δύο νέων διαδρομών: τη **διαδρομή της ξερολιθιάς** και τη **βοτανική διαδρομή**, συμβάλλοντας έτσι στην ανάδειξη και προστασία υλικών και άυλων στοιχείων της πολιτιστικής κληρονομιάς του τόπου. Ειδικότερα μέσω των προτεινόμενων διαδρομών δίνεται η δυνατότητα ανάδειξης των διαφόρων χρήσεων και ειδών ξερολιθιάς, καταδεικνύεται η ανάγκη κατά τόπους της ανακατασκευής με ταυτόχρονη αναβίωση και μετάδοση της τεχνικής αποκατάστασής τους, επισημαίνονται οι διάφορες παραδοσιακές καλλιέργειες που υπήρχαν στον τόπο και συνδέονται με παραδόσεις και τεχνικές παραγωγής προϊόντων. Πλέον αυτών μέσω μιας δεύτερης προτεινόμενης διαδρομής της «βοτανικής διαδρομής» επιδιώκεται ο εξωραϊσμός και η ανάδειξη τόσο του ιδιαίτερου χαρακτήρα του φυσικού περιβάλλοντος της ορεινής περιοχής της Λεμεσού όσο και προστασία η ενδημικών και ιθαγενών φυτών αποσκοπώντας στην προσέλκυση της επισκεψιμότητας ντόπιων και ξένων επισκεπτών στην ορεινή περιοχή της Λεμεσού η οποία μέχρι σήμερα συγκεντρώνει και το μικρότερο ενδιαφέρον. Οι δύο προτεινόμενες διαδρομές τοποθετούνται στην ορεινή Λεμεσό και διασταυρώνονται στο βόρειο τμήμα της περιοχής μελέτης μας και πιο συγκεκριμένα στο χωριό Μαντριά. Η «διαδρομή της ξερολιθιάς» προβάλλει μέσω της περιδιάβασής της τα κυριότερα σημεία της ορεινής Λεμεσού που μπορεί κάποιος να συναντήσει ξερολιθιές από διαφορετικές εποχές του νησιού, ενώ η δεύτερη, η «βοτανική διαδρομή» αναδεικνύει την ιδιαίτερη χλωρίδα που μπορεί να συναντήσει κάποιος στην οροσειρά του Τροόδου και πιο συγκεκριμένα στην περιοχή Μαντριά – Κάτω Πλάτρες.

Η περιοχή μελέτης επιλέχθηκε στοχευμένα, καθώς λόγω της ιδιαίτερης σχέσης που έχει η επαρχία Λεμεσού με την καλλιέργεια αμπελώνων και την παραγωγή κρασιού από τα πολύ παλιά χρόνια αλλά και τα δεκάδες κρασοχώρια που συναντάς εκεί, η περιοχή είναι γεμάτη με ξερολιθιές, οι οποίες τόσο στο παρελθόν όσο και σήμερα εξυπηρετούσαν την καλλιέργεια των αμπελώνων για τις ανάγκες των οινοποιείων και όχι μόνο. Η προτεινόμενη «διαδρομή της ξερολιθιάς» πλησιάζει ή συνδέεται σε πολλά σημεία με την υπάρχουσα «διαδρομή του κρασιού» για την οποία γίνεται εκτενής αναφορά στη συνέχεια. Επιπλέον, στην ευρύτερη περιοχή εντοπίζει ο διερχόμενος πολλά σημεία ενδιαφέροντος, άρρηκτα συνδεδεμένα με το ιστορικό και πολιτιστικό υπόβαθρο της νήσου.

Μέρος II: Μεθοδολογία

1. Περιοχή μελέτης – Στάδια μεθοδολογίας

Όπως αναφέρθηκε και πιο πριν, η υπό μελέτη περιοχή βρίσκεται στο ορεινό κομμάτι της επαρχίας Λεμεσού, μεταξύ του κέντρου της πόλης και της οροσειράς του Τροόδους. Το μέγιστο υψόμετρο ανέρχεται στα 1000 m στην περιοχή των Κάτω Πλατρών, με την υπό μελέτη περιοχή να περιλαμβάνει τα περισσότερα από τα κρασοχώρια της επαρχίας Λεμεσού. Τόσο το κλίμα όσο και η βλάστηση διαφοροποιούνται ανάλογα πάντα με το υψόμετρο της περιοχής.

Μεγάλο μέρος της περιοχής καταλαμβάνουν τα κρασοχώρια της Λεμεσού μέσω των οποίων διέρχεται η αντίστοιχη πολιτιστική διαδρομή «Κρασοχώρια της Λεμεσού». Πλέον αυτών, πολλά είναι τα σημεία ενδιαφέροντος και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του τοπίου που συναντά κανείς στην ευρύτερη περιοχή της Λεμεσού. Μεταξύ αυτών οι διάσπαρτες ξερολιθιές στο χώρο, που αποτελούν κυρίαρχα στοιχεία του τοπίου και απαντώνται σχεδόν σε όλη την περιοχή μελέτης.

Για τη σύνθεση της πρότασης δημιουργίας «διαδρομής ξερολιθιάς» έγινε αρχικά **ανάλυση του τοπίου** ακολουθώντας την υπάρχουσα πολιτιστική «διαδρομή των κρασοχωρίων» που καταλαμβάνει μεγάλο μέρος της ευρύτερης περιοχής της Λεμεσού και ταυτόχρονα ένα τμήμα της θα μπορούσε να αποτελεί και μέρος της προτεινόμενης διαδρομής της ξερολιθιάς, δεδομένου ότι πλαισιώνεται από ξερολιθιές.

Η ανάλυση του τοπίου της περιοχής μελέτης επετεύχθη μέσω της ακόλουθης διαδικασίας:

- ✓ **επιτόπιες επισκέψεις** της ευρύτερης περιοχής
- ✓ **εντοπισμός των διαφόρων σημείων ενδιαφέροντος** στη περιοχή
- ✓ **λήψη φωτογραφικού υλικού**
- ✓ **συγκέντρωση χρήσιμων πληροφοριών μέσω συνεντεύξεων** με κατοίκους της περιοχής
- ✓ **διεξοδική μελέτη της βιβλιογραφίας**, τόσο γραπτής όσο και ηλεκτρονικής

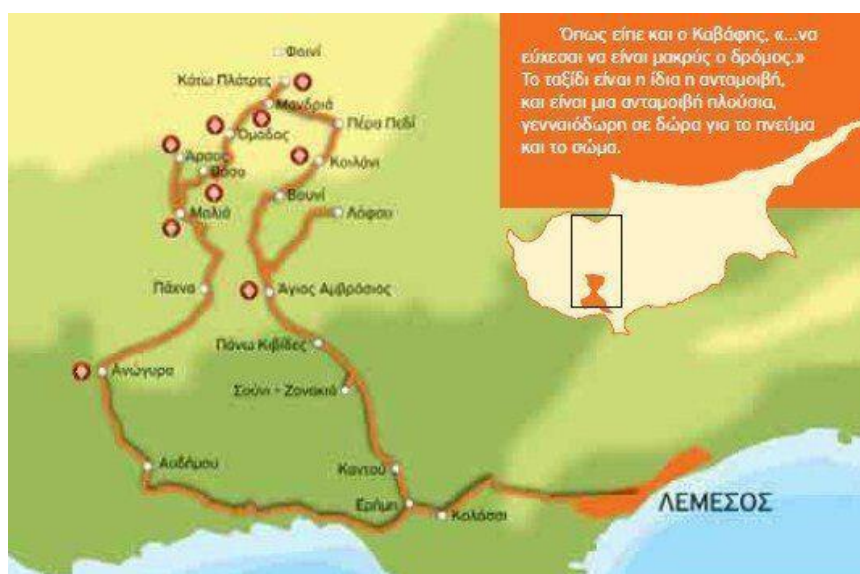
2. Ανάλυση τοπίου περιοχής μελέτης

2.1 Διαδρομή «Κρασοχώρια της Λεμεσού» - Γενικά χαρακτηριστικά:

Η θεματική διαδρομή της ευρύτερης περιοχής μελέτης είναι η διαδρομή 4 από τους δρόμους του κρασιού στην Κύπρο (Κρασοχώρια της Λεμεσού). Έγινε προηγουμένως μια σύντομη περιγραφή της διαδρομής αυτής μαζί με τις υπόλοιπες έξι στην ενότητα των Πολιτιστικών Διαδρομών (σελ. 53). Σε αυτή την ενότητα θα γίνει μια πιο λεπτομερής ανάλυση της συγκεκριμένης διαδρομής, καθώς αποτελεί βασικό στοιχείο της περιοχής μελέτης. Συγκεκριμένα, η ανάλυση τοπίου θα περιλαμβάνει γενικά χαρακτηριστικά της διαδρομής αυτής (χάρτης, τοποθεσία, υψόμετρο, χωριά που την αποτελούν), τα σημεία ενδιαφέροντός της, χρήσεις γης,

φυτικό υλικό μαζί με τις κυριότερες καλλιέργειες που υπάρχουν σ' αυτή, τη σύνδεσή της με τις ξερολιθιές μέσω της περιδιάβασής της και πλούσιο φωτογραφικό υλικό από τις επισκέψεις που πραγματοποιήθηκαν εκεί.

Η διαδρομή τοποθετείται στην ορεινή Λεμεσό (Εικόνα 53) και περιλαμβάνει τα εξής χωριά: Κολόσσι, Ερήμη, Καντού, Σούνι – Ζανακιά, Πάνω Κιβίδες, Άγιος Αμβρόσιος, Λόφου, Βουνί, Κουλάνη, Πέρα Πεδί, Μανδριά, Κάτω Πλάτρες, Όμοδος, Βάσα, Μαλιά, Άρσος, Πάχνα, Ανώγυρα και Αυδήμου. Τα κρασοχώρια αυτά έχουν το καθένα τη δική του αμπελουργική ιστορία, καθώς και αρκετά επισκέψιμα οινοποιεία (16 συνολικά), ενώ το μήκος της διαδρομής είναι 125 km. Το υψόμετρο της διαδρομής στο ανώτερο σημείο (Κάτω Πλάτρες) αγγίζει τα 1000 m, με αποτέλεσμα να παρατηρείται σχετική διαφοροποίηση της θερμοκρασίας σε σχέση με τις νοτιότερες περιοχές (Κρασοχώρια Λεμεσού). Επιπλέον, τα εδάφη στην πλειοψηφία τους είναι από αβαθή μέχρι σχετικά βαθιά χαλικώδη με χαρακτηριστικές μεγάλες κλίσεις. Παρόλα αυτά, τα συγκεκριμένα εδάφη ευνοούν την καλλιέργεια οινοποιήσιμων αμπελιών. Οι αμπελώνες των χωριών ανήκουν όλοι στους Οίνους Ελεγχόμενης Ονομασίας Προέλευσης (Ο.Ε.Ο.Π.). Όσον αφορά τις οινοποιήσιμες ποικιλίες που συναντούμε στη διαδρομή, οι κυριότερες ερυθρές είναι οι εξής: Μαύρο, Όφθαλμο, Μαραθεύτικο, Carignan, Mattaro, Oellade, Cabernet Sauvignon, Cabernet Franc, Alicante B., Grenache, Shiraz, Merlot και Λευκάδα ενώ οι κυριότερες λευκές είναι το Ξυνιστέρι, Palomino, Malvasia L., Malvasia G., Sauvignon Black, Sauvignon Blanc, Riesling, Semillion, Chardonnay, Malaga (Κρασοχώρια Λεμεσού).

Εικόνα 53: Η τοποθεσία της διαδρομής στα κρασοχώρια της Λεμεσού (Πηγή: Cyprushighlights, 2010)

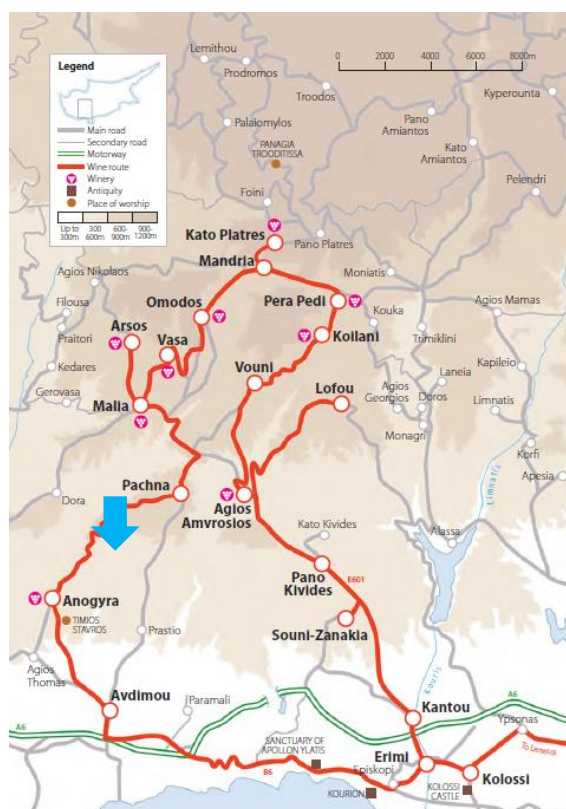
2.2 Σημεία ενδιαφέροντος στη διαδρομή:

Στη διαδρομή της περιοχής μελέτης μας περιλαμβάνονται μερικά ιδιαίτερα σημεία ενδιαφέροντος. Αυτά είναι μουσεία, εκκλησίες, αρχαιολογικοί χώροι,

οινοποιεία ιδιαίτερου ενδιαφέροντος, μνημεία, πάρκα και κάστρο. Τα σημεία προσελκύουν το ενδιαφέρον στην περιοχή μελέτης μας, καθώς αποτελούν πόλο έλξης εκατοντάδων τουριστών ετησίως, οι οποίοι αναμένεται να αυξηθούν με τις κατάλληλες παρεμβάσεις, την ένταξη και τη σύνδεση και άλλων στοιχείων στη διαδρομή όπως π.χ. σημεία δραστηριοτήτων. Τα κυριότερα σημεία εντοπίστηκαν και χρήζουν ανάδειξης και προστασίας και αναλύονται εκτενώς στη συνέχεια είναι τα ακόλουθα:

Πάρκο ελιάς Oleastro (ΠΕ)

Το θεματικό πάρκο της ελιάς (ΠΕ) Oleastro απέχει μόλις 3 km από το χωριό Ανώγυρα στο δρόμο προς Πάχνα (Εικόνα 54). Το πάρκο δημιουργήθηκε το 2006 από την ιδιωτική Oleastro Enterprises Ltd, με σκοπό να προβάλλει την ελιά και την καλλιέργειά της στο νησί και έχει τόσο ψυχαγωγικό, όσο και εκπαιδευτικό χαρακτήρα και απευθύνεται σε άτομο όλων των ηλικιών. Διαθέτει υπερσύγχρονο οικολογικό (λόγω της φιλικής προς το περιβάλλον τεχνολογίας που χρησιμοποιεί) ελαιοτριβείο με μύλους, μουσείο, εστιατόριο, κατάστημα ειδικευμένο σε ελαιόλαδο, αίθουσα για προβολή βίντεο, εμφιάλωση και εγκαταστάσεις αποθήκευσης. Για τους πιο μικρούς επισκέπτες, περιλαμβάνει παιδική χαρά, γωνιά καλλιτεχνών και ζώα του πάρκου. Οι επισκέπτες έχουν την ευκαιρία να παρακολουθήσουν την εξόρυξη του ελαιολάδου από τα μέσα του Οκτώβρη μέχρι τον Φεβρουάριο.

Εικόνα 54: Τοποθεσία του πάρκου στη διαδρομή

Άλλες δραστηριότητες που θα συναντήσει κανείς στο πάρκο είναι καλλιεργητικές δραστηριότητες, ανασκαφές, την ελιά στη ζωγραφική, επαγγέλματα που σχετίζονται με την ελιά, να ενημερωθούν για το ρόλο της ελιάς και του ελαιολάδου στη μεσογειακή διατροφή, τα έθιμα, τις παραδόσεις, την ιστορία, την μυθολογία και πολλά άλλα.

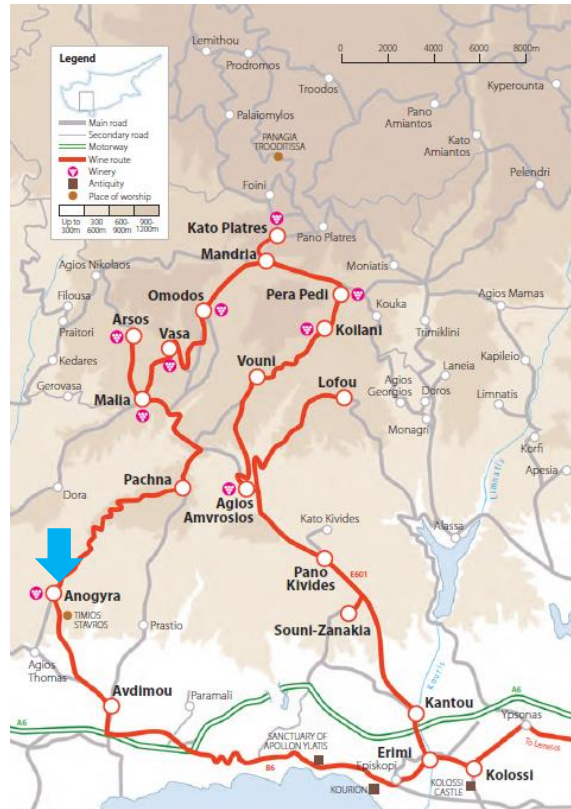
Εικόνα 55: Το πάρκο Oleastro (Πηγή: Δ1)

Εικόνα 56: Το πάρκο Oleastro (Πηγή: Δ1)

Μουσείο Χαρουπιού και Παστελοποιείο – Μαύρος Χρυσός (ΜΧ)

Το Μουσείο Χαρουπιού (ΜΧ) βρίσκεται στο χωριό Ανώγυρα της επαρχίας Λεμεσού (Εικόνα 57) και στεγάζεται σε ένα πέτρινο παραδοσιακό σπίτι του 1889. Σε αυτό ο επισκέπτης έχει την ευκαιρία να γνωρίσει την ιστορία του λεγόμενου «Μάυρου Χρυσού» της Κύπρου, του χαρουπιού, την καταγωγή του, τις ποικιλίες που καλλιεργούνται στο νησί, να παρακολουθήσει την παραδοσιακή μέθοδο παρασκευής χαρουπόμελου καθώς και παστελιού και να ενημερωθεί γενικότερα για τις διάφορες χρήσεις του.

Εικόνα 57: Τοποθεσία του μουσείου στη διαδρομή

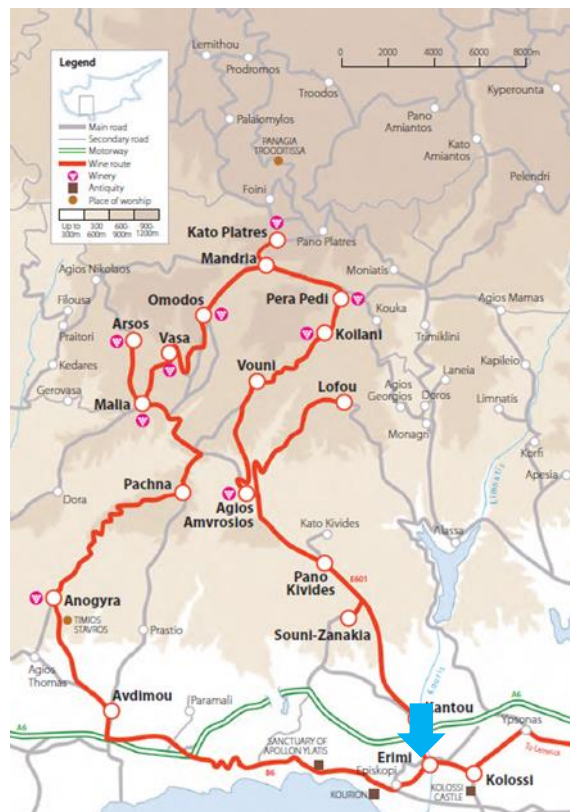
Εικόνα 58: Το εξωτερικό του μουσείου (Πηγή: Δ2)

Εικόνα 59: Το εσωτερικό του μουσείου (Πηγή: Δ2)

Κυπριακό Οινομουσείο – Μουσείο Κρασιού στην Ερήμη (ΜΚ)

Το Κυπριακό Οινομουσείο – Μουσείο Κρασιού (ΜΚ) βρίσκεται στο χωριό Ερήμη (Εικόνα 60) και απέχει λίγα μόλις χιλιόμετρα από το κέντρο της Λεμεσού. Στεγάζεται και αυτό σε ένα παραδοσιακό σπίτι του χωριού από το 2004. Η δημιουργία του μουσείου οφείλεται σε ιδιωτική πρωτοβουλία και δημιουργήθηκε με σκοπό να παρουσιάσει τη διαδικασία παραγωγής οίνου από την αρχαιότητα μέχρι τη σύγχρονη εποχή.

Εικόνα 60: Τοποθεσία του οινομουσείου στη διαδρομή

Η επιλογή του χωριού που στεγάζεται το οινομουσείο μόνο τυχαία δεν είναι. Η θέση της Ερήμης είναι πολύ σημαντική, αφού βρίσκεται στο σταυροδρόμι σημαντικών περιοχών παραγωγής οίνου και κατέχει αρκετά σημαντική θέση στην παραγωγή κρασιού, τόσο για τη γεωγραφική της θέση, όσο και για την ποιότητα του οίνου της.

Εικόνα 61: Το εξωτερικό μέρος του οινομουσείου (Πηγή: Δ5)

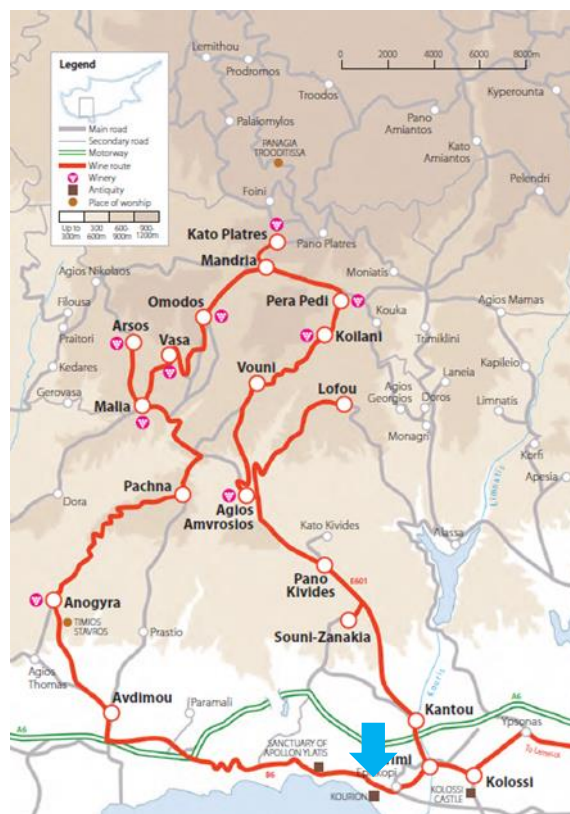
Το φωτογράφο υλικό που βρίσκεται στο οινομουσείο δίνει την ευκαιρία στον επισκέπτη να γνωρίσει όλες τις φάσεις επεξεργασίας του σταφυλιού, από την καλλιέργεια μέχρι και την παραγωγή του. Επιπρόσθετα, ενημερώνεται αφενός για τις παραδοσιακές και αφετέρου για τις σύγχρονες μεθόδους παραγωγής οίνου στο νησί. Πέραν από το φωτογραφικό υλικό, στο μουσείο εκτίθονται και διάφορα αντικείμενα ηλικίας μέχρι και 5.500 ετών που χρησίμευαν τόσο στην παραγωγή, όσο και στη φύλαξη του οίνου.

Εικόνα 62: Διάφορα παραδοσιακά προϊόντα εντός του οινομουσείου (Πηγή: Δ5)

Αρχαίο θέατρο του Κουρίου στη Λεμεσό (ΘΚ)

Το Αρχαίο Θέατρο του Κουρίου (ΘΚ) είναι κτισμένο μόλις 4 km νοτιοδυτικά του χωριού Επισκοπή (Εικόνα 63) της επαρχίας Λεμεσού και αποτελεί ένα από τους σημαντικότερους αρχαιολογικούς χώρους της Κύπρου. Αν και βρίσκεται παραλιακά κτισμένο πάνω σε λόφο, απέχει μόνο λίγα λεπτά από την περιοχή μελέτης μας. Κτίστηκε αρχικά το 2^ο αιώνα π.Χ. (πιστεύεται ότι ιδρύθηκε από τους Αχαιούς) και αργότερα, το 2^ο αιώνα μ.Χ., επεκτάθηκε για να πάρει τελικά τη σημερινή του μορφή. Η χωριτικότητα των κερκίδων του θεάτρου ανέρχεται στους 3.500 θεατές, ενώ η σκηνή είναι τοποθετημένη προς την πλευρά της θάλασσας έτσι ώστε να εξασφαλίζεται απρόσκοπτη θέα στους θεατές. Παρόλα αυτά, σήμερα σώζονται μόνο τα θεμέλια της σκηνής. Σήμερα, το θέατρο χρησιμοποιείται για πολιτιστικές εκδηλώσεις (συναυλίες, θεατρικές παραστάσεις) κυρίως κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού, όπου και συγκεντρώνει αρκετούς θεατές. Αποτελεί επίσης τουριστικό αξιοθέατο που συγκεντρώνει το ενδιαφέρον χιλιάδων τουριστών οι οποίοι έρχονται να απολάσουν πέραν από τα αρχαιολογικά ευρήματα και την υπέροχη θέα της θάλασσας της Επισκοπής.

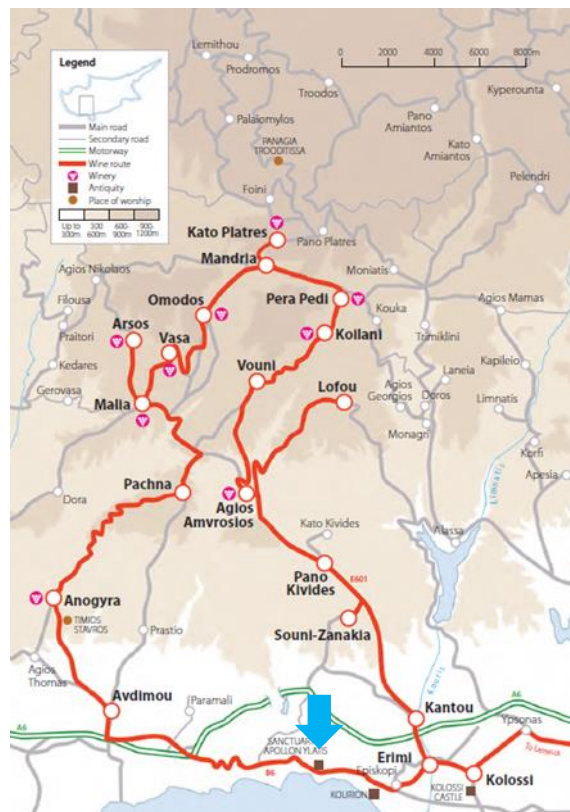
Εικόνα 63: Τοποθεσία του θεάτρου στη διαδρομή

Εικόνα 64: Κάτοψη του αρχαίου θεάτρου Κουρίου (Πηγή: Δ6)

Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη (ΙΑ)

Λίγα μόλις λεπτά από το αρχαίο θέατρο του Κουρίου και πάνω στη διαδρομή του κρασιού (Εικόνα 65), θα συναντήσεις το Ιερό του Απόλλωνα Υλάτη (ΙΑ), ένας ακόμη σημαντικός αρχαιολογικός χώρος της επαρχίας Λεμεσού. Στην ουσία οι 2 αρχαιολογικοί χώροι συνδέονται, αφού ο Απόλλωνας Υλάτης (θεός των δασών) θεωρείται προστάτης του Κουρίου και λατρευόταν στην περιοχή αυτή. Το Ιερό του θεού ήταν σημαντικό θρησκευτικό κέντρο της εποχής και άλλαξε αρκετές φορές μορφή σε διαφορετικές χρονικές περιόδους.

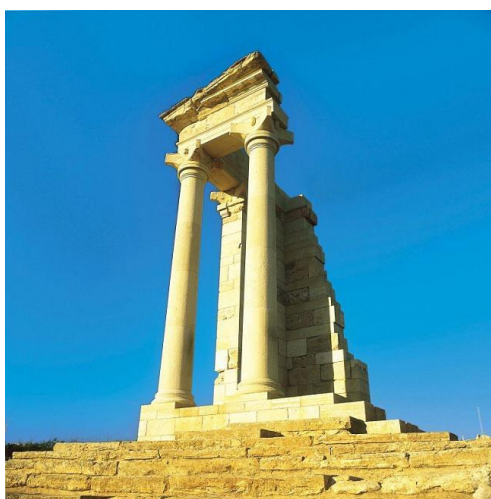

Εικόνα 65: Τοποθεσία του ιερού στη διαδρομή

Αρχικά υπήρχε ένας ναός μαζί με ένα κυκλικό μνημείο και ένα αρχαϊκό βωμό, ενώ αργότερα προστέθηκαν κτίρια στα νότια και στα βόρεια. Σήμερα, διασώζονται στην περιοχή ερείπια από το ναό του Απόλλωνα, τις αίθουσες των προσκυνητών, την παλαίστρα, τα λουτρά και τον ιερό περίβολο, τα οποία και χρονολογούνται από τα μέσα του 1^{ου} αιώνα μ.Χ. Αξίζει να σημειωθεί ότι το 365 μ.Χ. ο ναός καταστράφηκε από σεισμό και αργότερα καταλήφθηκε από καταπατητές, για αυτό και αρκετά από τα κτίρια ανασυλώθηκαν.

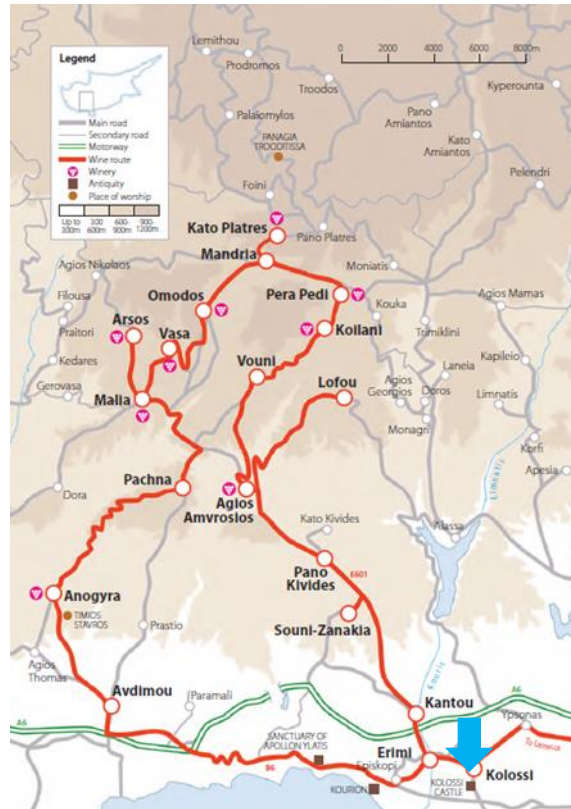
Εικόνα 66: Κομμάτια από τα ερείπια του ιερού (Πηγή: Δ7)

Εικόνα 67: Κομμάτι από τα ερείπια του ναού (Πηγή: Δ7)

Κάστρο του Κολοσσίου (ΚΚ)

Στο νοτιότερο χωριό της διαδρομής μας, το Κολόσσι, βρίσκεται κτισμένο ένα από τα σημαντικότερα μεσαιωνικά οχυρωματικά έργα που σώζονται στην Κύπρο. Αυτό δεν είναι άλλο από το Κάστρο του Κολοσσίου (ΚΚ). Βρίσκεται περίπου 11 km δυτικά της Λεμεσού (Εικόνα 68) και αποτελεί σημαντικό τουριστικό αξιοθέατο για την περιοχή.

Εικόνα 68: Τοποθεσία του κάστρου στη διαδρομή

Το κάστρο κτίστηκε το 1210 μ.Χ. από τους Ιωαννίτες ιππότες και αποτελούσε έδρα της ανώτατης στρατιωτικής διοίκησης του νησιού. Στη συνέχεια από το 1306 μ.Χ., το κάστρο πέρασε στην κατοχή των Ναϊτών και παρέμεινε μέχρι το 1313 μ.Χ. και την κατάργηση του τάγματος των Ναϊτών. Μετά το 1313 μ.Χ. επανήλθε στα χέρια των Ιωαννίτων. Ο πύργος καταστράφηκε το 1426 μ.Χ. κατά τη διάρκεια επιδρομών από τους Μαμελούκους της Αιγύπτου. Το κάστρο πήρε τη σημερινή του μορφή το 1454 μ.Χ. όταν ο μαγίστρος του Τάγματος των Ιωαννιτών, Louis de Magnas, έκτισε πάνω στα ερείπια του κατεστραμμένου πύργου τον υφιστάμενο. Πρόκειται για ένα επιβλητικό τετράγωνο οικοδόμημα, που αποτελείται από τρεις ορόφους και ελέγχει τη γύρω εύφορη περιοχή. Το οικοδόμημα του κάστρου βρίσκεται στην ανατολική εξωτερική πλευρά του μαζί με τα υπόλοιπα οικοδόμημα του Βασιλείου της Κύπρου, για να μας υπενθυμίζει ότι όλα τα οχυρωματικά έργα ανήκαν στο Ρήγα της Κύπρου.

Εικόνα 69: Εξωτερική όψη του κάστρου (Πηγή: Τμήμα Αρχαιοτήτων)

Ανατολικά του κάστρου και δίπλα από το δρόμο πρόσβασης σε αυτό βρίσκονται τα κατάλοιπα ενός άλλου πετρόκτιστου κτιρίου, το οποίο χρησιμοποιείτο ως εργοστάσιο παραγωγής ζάχαρης από το ζαχαροκάλαμο που καλλιεργούσαν τότε στην περιοχή. Τα κατάλοιπα αυτά χρονολογούνται γύρω στον 14^ο αιώνα μ.Χ. και αποτελούνται από 3 βασικούς και άλλους μικρότερους βοηθητικούς χώρους. Το οικοδόμημα που βρίσκεται στην πιο καλή κατάσταση από τα υπόλοιπα είναι μια μακρόστενη πετρόκτιστη καμαροσκέπαστη αίθουσα που είναι το εργοστάσιο επεξεργασίας της ζάχαρης, ενώ βόρεια αυτής υπάρχουν τα ερείπια του νερόμυλου και του υδραγωγείου. Αξίζει να σημειωθεί ότι το εργοστάσιο επιδιορθώθηκε το 1591 μ.Χ. από τον τότε κυβερνήτη της Κύπρου, Πασά Μουράτ.

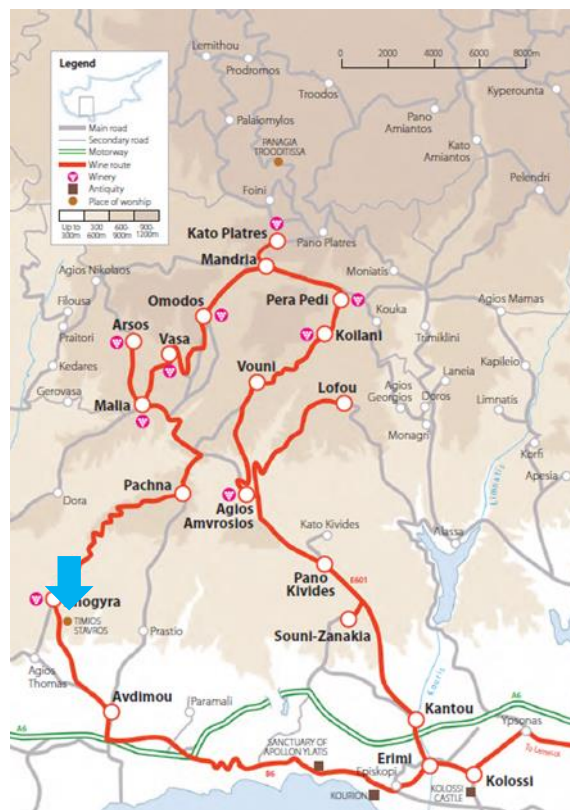
Εικόνα 70: Κατάλοιπα εργοστασίου παραγωγής ζάχαρης ανατολικά του κάστρου (Πηγή: Τμήμα Αρχαιοτήτων)

Εικόνα 71: Κάτοψη του κάστρου (Πηγή: Τμήμα Αρχαιοτήτων)

Μοναστήρι Τιμίου Σταυρού (ΜΤΣ), Ανώγυρα

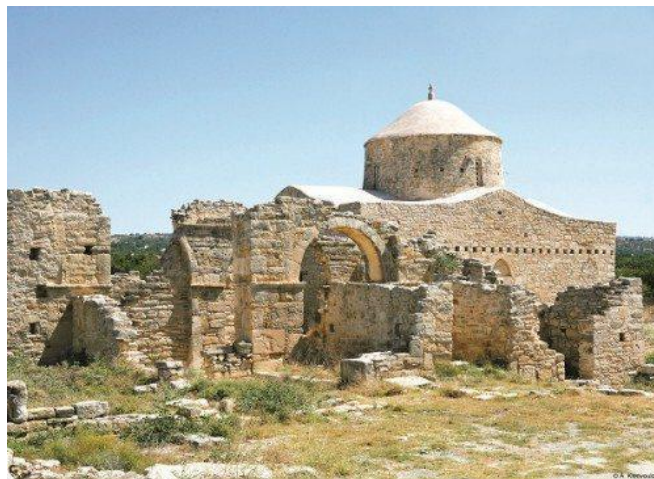
Ένα ακόμη σημείο ενδιαφέροντος στη διαδρομή του κρασιού αποτελεί το Μοναστήρι του Τιμίου Σταυρού (ΜΤΣ) λίγο έξω από το χωριό Ανώγυρα (Εικόνα 72). Το μοναστήρι είναι κτισμένο στο χώρο ενός υστερορωμαϊκού πρωτοβυζαντινού συνοικισμού που αναφέρεται στις Πράξεις των Αποστόλων σαν χώρα «Ανωγύρων» και πιθανότατα σ' αυτόν οφείλεται και το όνομα του χωριού. Χρονολογείται στο 14^ο αιώνα μ.Χ.

Εικόνα 72: Τοποθεσία μοναστηριού στη διαδρομή

Η μορφή του ναού που λειτουργεί σήμερα είναι μονόκλιτος, με καμάρες στην οροφή και ψηλό τρούλο. Εσωτερικά του ναού υπάρχουν τοιχογραφίες, οι

περισσότερες από τις οποίες κατεστραμμένες. Παρόλα αυτά, αποτελούν εξαιρετικά δείγματα της εποχής και τεχνοτροπίας τους. Αργότερα, γύρω από την εκκλησία προστέθηκαν κατασκευές για τις ανάγκες διαμονής των μοναχών που εγκαταστάθηκαν εκεί.

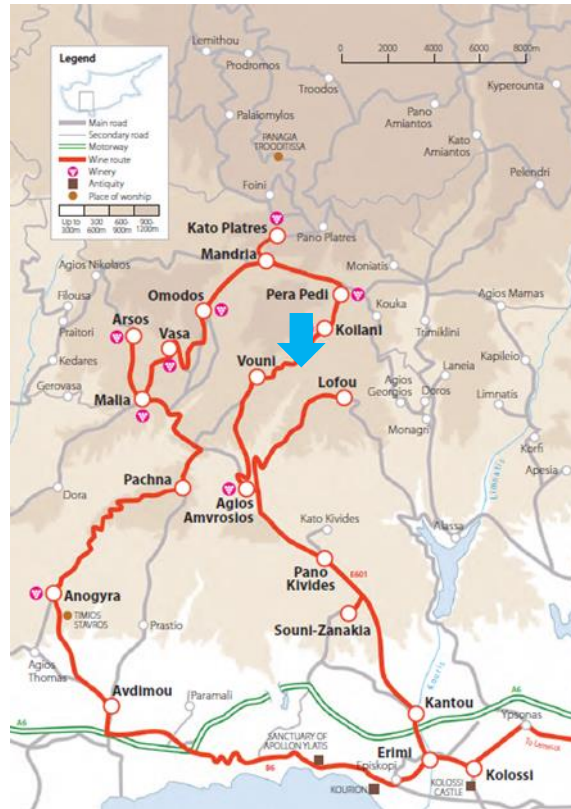

Εικόνα 73: Το μοναστήρι του Τιμίου Σταυρού στην Ανώγυρα (Πηγή: Δ7)

Μέχρι και σήμερα, πραγματοποιούνται αρχαιολογικές ανασκαφές γύρω από το μοναστήρι. Σύμφωνα με τα ευρήματα που έρχονται στο φως, το μοναστήρι κατατάσσεται στους σημαντικούς αρχαιολογικούς χώρους της Κύπρου. Κάθε χρόνο την 1^η μέρα του Αυγούστου γίνεται πανηγύρι στην αυλή του μοναστηριού προς τιμή του.

Οινοποιείο Βλασσίδη (ΟΒ) στο Κοιλάνι

Το οινοποιείο βρίσκεται στο χωριό Κοιλάνι στα κρασοχώρια της Λεμεσού (Εικόνα 74). Πρόκειται για ένα σύγχρονο οινοποιείο, το οποίο κτίστηκε το 2012. Σε αυτό παράγονται οίνοι υψηλής ποιότητας από διάφορες ερυθρές ποικιλίες όπως Shiraz, Cabernet Sauvignon και Merlot, αλλά και τις λευκές ποικιλίες Ξυνιστέρι και Sauvignon blanc. Οι αμπελώνες του οινοποιείου καλύπτουν έκταση 160 στρεμμάτων και εκτείνονται στην ευρύτερη περιοχή του χωριού Κοιλάνι και σε υψόμετρο από 700 μέχρι 1000 m, νότια του Τροόδους.

Εικόνα 74: Τοποθεσία οινοποιείου στη διαδρομή

Ξεχωρίζει η μοντέρνα αρχιτεκτονική του κτιρίου, όπου συνδυάζεται το ξύλο μαζί με την παραδοσιακή πέτρα της περιοχής και άλλα σύγχρονα υλικά, όπως μέταλλο και μπετόν. Εντός του κτιρίου υπάρχουν ο χώρος υποδοχής και γευσιγνωσίας καθώς και ο χώρος φύλαξης των βαρελιών και των φιαλών (κάβες), ο οποίος έχει την ιδιαιτερότητα ότι είναι κτισμένος μέσα στο βουνό. Μέσω των σύγχρονων αυτών εγκαταστάσεων, βελτιώθηκε αισθητά η ποιότητα των παραγόμενων κρασιών και αυξήθηκε κατακόρυφα η συνολική παραγωγή φιαλών, η οποία σήμερα φθάνει τις 120.000 ετησίως.

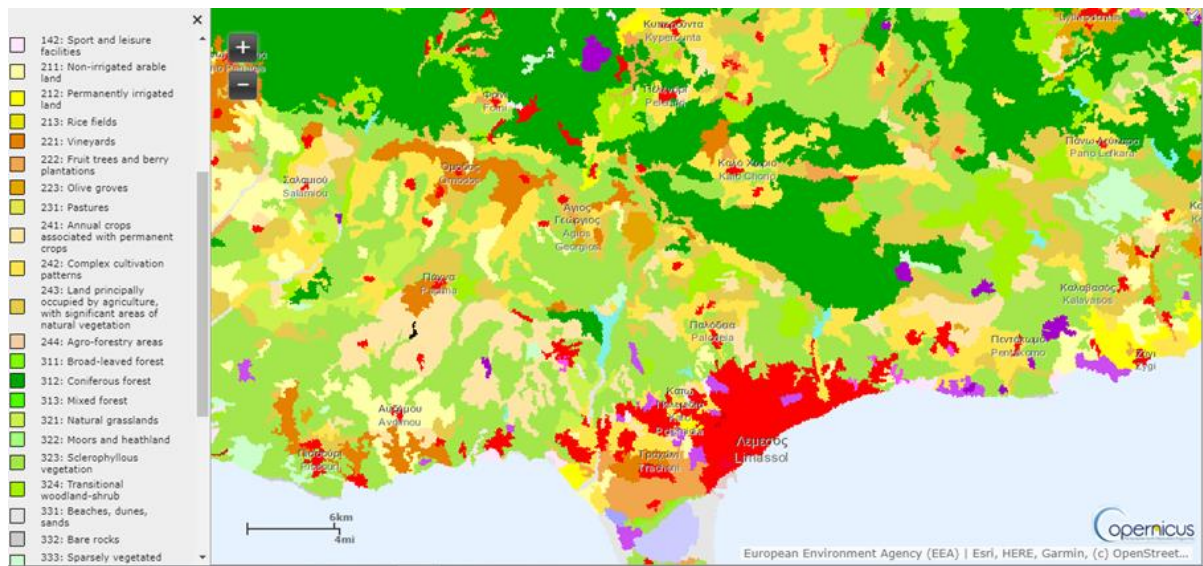

Εικόνα 75: Εξωτερική εικόνα του οινοποιείου (Πηγή: Vlassides, 2019)

Η ποιότητα των κρασιών του οινοποιείου αναγνωρίστηκε σε αρκετούς διαγωνισμούς, με το ίδιο το οινοποιείο να έχει πολλές διακρίσεις (Vlassides, 2019) .

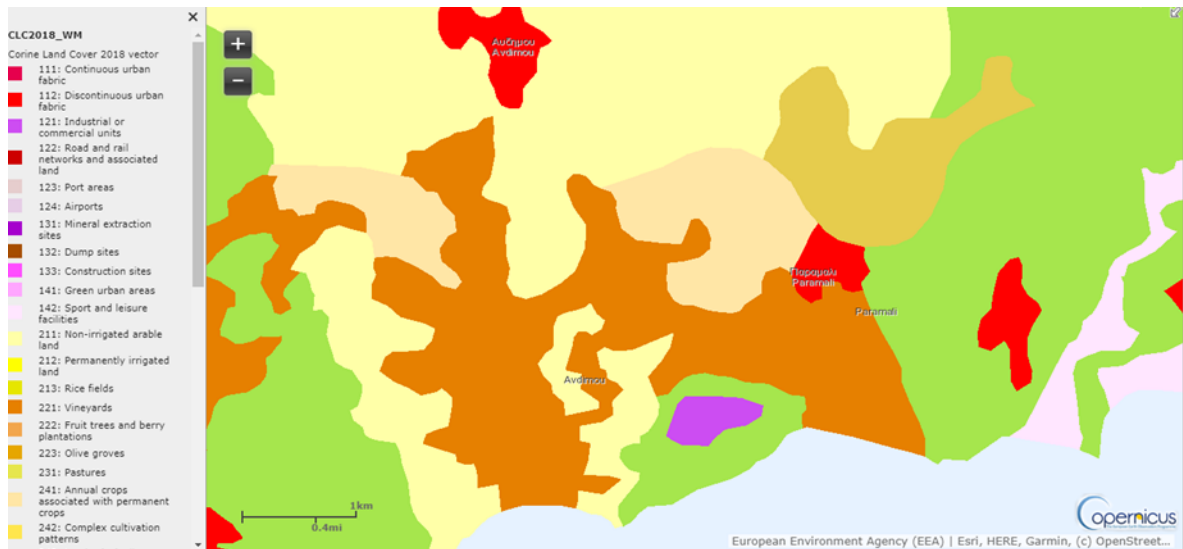
2.3 Χρήσεις γης:

Οι πληροφορίες αναφορικά με τις χρήσεις γης των γύρω περιοχών της διαδρομής ενδιαφέροντός μας είναι από την Ευρωπαϊκή διαδικτυακή ιστοσελίδα Copernicus, η οποία διακρίνει τις διαφορετικές χρήσεις μέσω διαφορετικών χρωμάτων (Copernicus, 2018) .

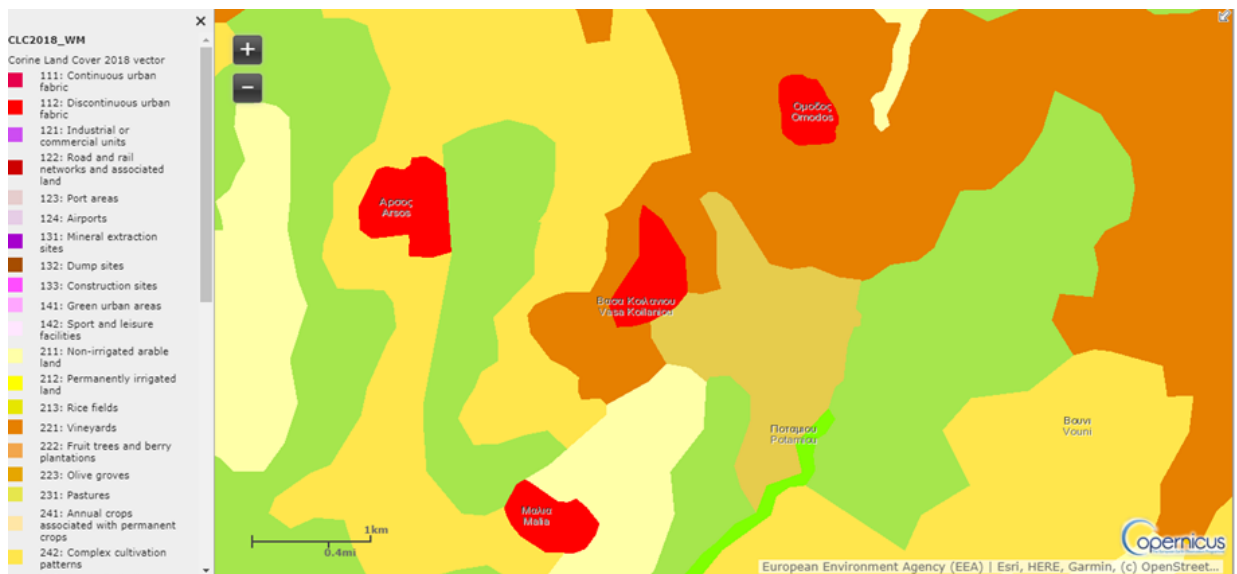
Εικόνα 76: Χρήσεις γης της υπό μελέτη περιοχής (Πηγή: Copernicus, 2018)

Σύμφωνα με το υπόμνημα, το μεγαλύτερο ποσοστό στην περιοχή που μας ενδιαφέρει αποτελείται από σκληρόφυλλη βλάστηση (323: Sclerophyllous vegetation), αγρο-δασικές εκτάσεις (244: Agro-forestry areas), αμπελώνες (221: Vineyards) στα βόρεια και ελαιώνες (223: Olive groves) στα νότια ενώ υπάρχουν ακόμη συνδυασμός καλλιεργειών (242: Complex cultivation patterns), ετήσιες και μόνιμες καλλιέργειες (241: Annual crops associated with permanent crops) και κωνοφόρα (312: Coniferous forest) στο βορειότερο κομμάτι της διαδρομής. Στη συνέχεια θα εστιάσουμε στις χρήσεις σε κάποια σημεία της διαδρομής που παρουσιάζουν ενδιαφέρον.

Εικόνα 77: Χρήσεις γης στο νότιο κομμάτι της διαδρομής κοντά στο χωριό Αυδήμου (Πηγή: Copernicus, 2018)

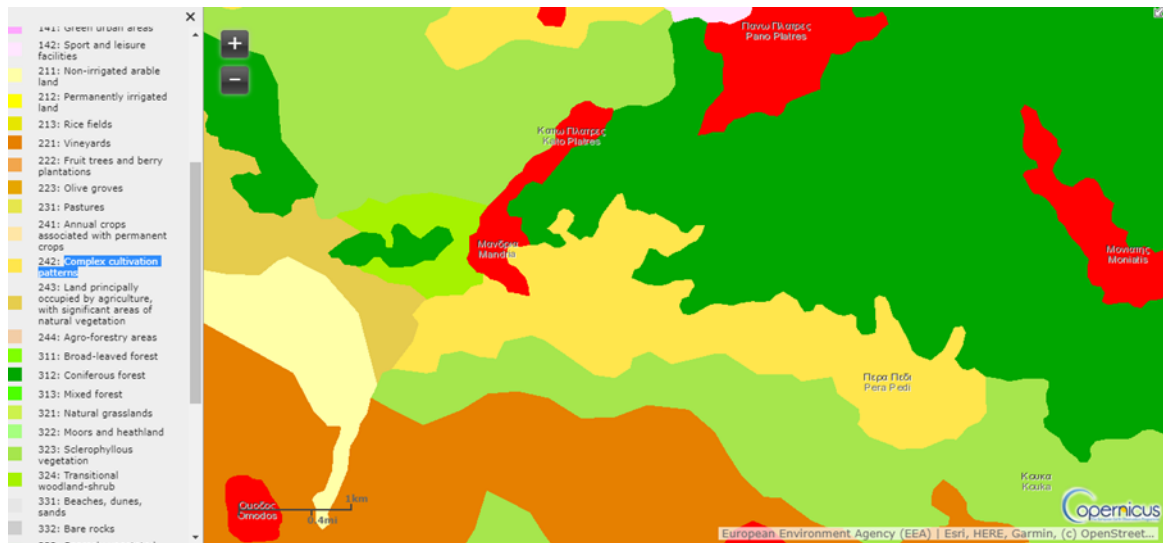
Το πρώτο σημείο βρίσκεται κοντά στο χωριό Αυδήμου της επαρχίας Λεμεσού, έκει όπου παρατηρούνται οι πρώτες ξερολιθιές και αρχίζει η άνοδος προς τα βόρεια ερχόμενος ανατολικά από την πόλη της Λεμεσού. Η κύρια χρήση, όπως φαίνεται και στον χάρτη, είναι οι ελαιώνες ενώ άλλη μια σημαντική χρήση είναι η μη αρδεύσιμη αρόσιμη γη. Άλλες χρήσεις της περιοχής αυτής είναι αγρο-δασικές εκτάσεις, σκληρόφυλλη βλάστηση, λιβάδια και σε μικρότερα ποσοστά βιομηχανικές μονάδες και οικιστική ζώνη.

Εικόνα 78: Χρήσεις γης στο βορειοδυτικό κομμάτι της διαδρομής (Πηγή: Copernicus, 2018)

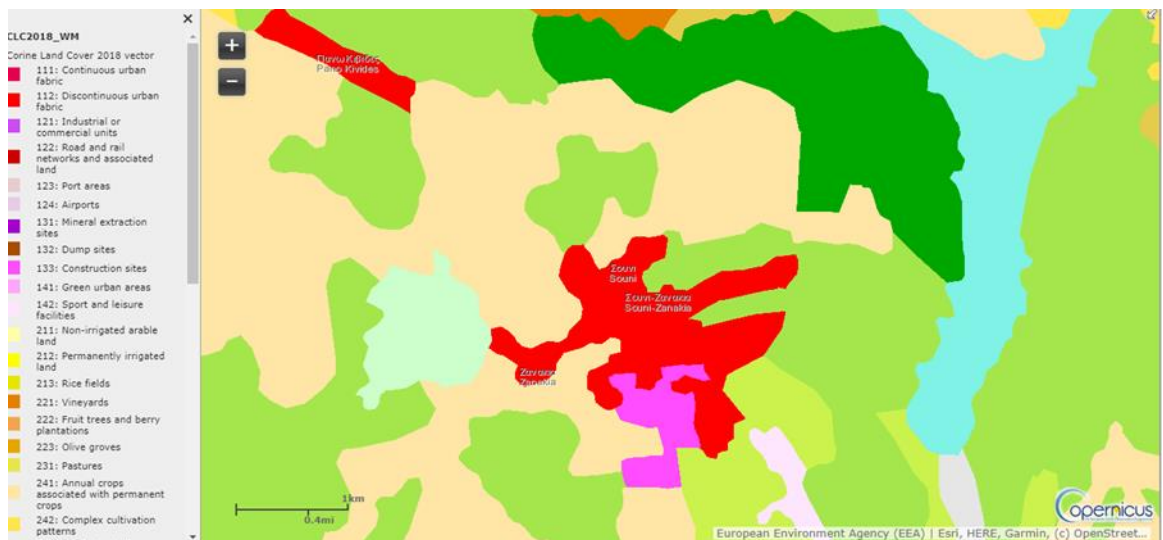
Στο επόμενο σημείο βρίσκονται σημαντικά αμπελουργικά χωριά όπως το Όμοδος, το Άρσος, η Βάσα Κοιλανίου και η Μαλιά, τα οποία διαθέτουν οινοποιεία και είναι από τα σημαντικότερα κρασοχώρια της διαδρομής. Εδώ υπάρχει οικιστική χρήση

κεντρικά των χωριών αυτών όπως και αμπελώνες, σκληρόφυλλη βλάστηση, λιβάδια, συνδυασμός καλλιεργειών.

Εικόνα 79: Χρήσεις γης στο βορειότερο σημείο της διαδρομής (Πηγή: Copernicus, 2018)

Στο βορειότερο σημείο της διαδρομής, κοντά στο χωριό Πλάτρεις, οι χρήσεις γης αλλάζουν και μετατρέπονται περισσότερο σε δασικές, με συνδυασμό κωνοφόρων και πλατύφυλλων ειδών. Υπάρχουν επίσης και οι οικιστικές, τα οικόπεδα και ο συνδυασμός διαφόρων καλλιεργειών.

Εικόνα 80: Χρήσεις γης στο ανατολικό κομμάτι της διαδρομής (Πηγή: Copernicus, 2018)

Τελευταίο σημείο ενδιαφέροντος στη διαδρομή είναι το κομμάτι που βρίσκεται στα ανατολικά της και εκεί γίνεται η κάθοδος προς τη Λεμεσό. Το σημείο αυτό περιλαμβάνει χωριά όπως Σούνι-Ζανακιά και Κιβίδες και οι χρήσεις διαφοροποιούνται κάπως από την υπόλοιπη διαδρομή, γι' αυτό και επιλέχθηκε. Κοντά στα χωριά, οι χρήσεις είναι ως επί το πλείστον αστικές. Γύρω από αυτά, υπάρχει σκληρόφυλλη βλάστηση, ετήσιες και μόνιμες καλλιέργειες, κωνοφόρα

δάση, εκβολές ποταμών, βιομηχανικές μονάδες ενώ σε αρκετά κοντινή απόσταση βρίσκεται το φράγμα του Κούρρη, το μεγαλύτερο φράγμα που υπάρχει αυτή τη στιγμή στην Κύπρο, με χωρητικότητα 115 εκατομμύρια m³.

2.4 Φυτικό υλικό:

Γενικότερα, από τη διαδρομή απουσιάζουν οι εκτάσεις με οργανωμένες καλλιέργειες, με εξαίρεση ορισμένα σημεία, όπου υπάρχουν αμπελώνες. Η απουσία αυτή οφείλεται κυρίως στην εγκατάλειψη των καλλιεργειών από τους παραγωγούς λόγω της αστικοποίησης αλλά και της εκβιομηχάνησης. Οι ξερολιθιές που υπάρχουν στη διαδρομή φιλοξενούν κυρίως «παρατημένες» καλλιέργειες, με αποξηραμένα δένδρα και άγρια βλάστηση.

Κοντά στο χωριό Ανώγυρα, όπου υπάρχει και το μουσείο χαρουπιού, υπάρχουν αρκετές χαρουπιές (Εικόνα 81). Ωστόσο, αυτές είναι διάσπαρτες και δεν παραπέμπουν σε οργανωμένη καλλιέργεια. Το πιθανότερο είναι τα δένδρα αυτά είτε να αποτελούν εγκαταλελειμμένη καλλιέργεια του παρελθόντος είτε να ανήκουν στους ιδιοκτήτες των τεμαχίων, οι οποίοι απλά συγκομίζουν τα χαρούπια για καθαρά προσωπική τους χρήση.

Εικόνα 81: Χαρουπιές μαζί με ξερολιθιές λίγο έξω από το χωριό Ανώγυρα (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Όπως προαναφέρθηκε, η κυριότερη γεωργική καλλιέργεια στη διαδρομή αυτή είναι οι αμπελώνες, τους οποίους συναντάς σε αρκετά σημεία της. Συγκεκριμένα, υπάρχουν οργανωμένες εκτάσεις με αμπελώνες κοντά στο χωριό Πάχνα (κυρίως – εικόνα 82) και στη συνέχεια μέχρι και το χωριό Όμοδος (σε μικρότερο βαθμό). Επίσης αρκετές εκτάσεις παρατηρούνται και στο Κοιλάνι, με τις πλείστες να εξυπηρετούν τις ανάγκες των γύρω οινοποιείων και κυρίως του οινοποιείου Βλασίδη. Σε αυτό το σημείο, οι καλλιέργειες είναι αρκετά σύγχρονες και οργανωμένες, καθώς φροντίζονται από υπαλλήλους του οινοποιείου καθημερινά. Στην υπόλοιπη διαδρομή η κατάσταση των αμπελώνων ποικίλει, καθώς υπάρχουν τόσο οργανωμένες καλλιέργειες όσο και εγκαταλελειμμένες/αποξηραμένες. Όσον αφορά τους ιδιοκτήτες αυτών, το

πιθανότερο σενάριο είναι να ανήκουν σε κατοίκους των γύρω χωριών, οι οποίοι έχουν και την ευθύνη τους. Φυσικά, οι αμπελώνες γύρω από τα οινοποιεία προορίζονται για χρήση από τα ίδια τα οινοποιεία. Αυτό θα διαφανεί καλύτερα μετά και από τις συνεντεύξεις με τους κατοίκους των χωριών αυτών. Σε κάθε περίπτωση όμως, οι περισσότεροι αμπελώνες συνοδεύονται και από ξερολιθιές, οι οποίες συνδυάζονται κατάλληλα με το τοπίο και αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι του.

Εικόνα 82: Αμπελώνες λίγο έξω από το χωριό Πάχνα (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Εντύπωση προκαλεί η **απουσία ελαιώνων** από τη διαδρομή, αφού θεωρείται ως μια από τις σημαντικότερες καλλιέργειες του νησιού. Πέραν από κάποιες μεμονωμένες φυτεύσεις, δεν υπάρχουν οργανωμένες καλλιέργειες στη διαδρομή. Αυτό πιθανότατα να οφείλεται και στο υψόμετρο, κυρίως άνω των 600 m. Εκτός από τις τρεις αυτές καλλιέργειες, στη διαδρομή υπάρχουν επίσης και άγρια βλάστηση (Εικόνα 83) όπως και παρατηρημένες καλλιέργειες, κυρίως δενδρώδεις. Οι λόγοι εγκατάλειψής τους παραμένουν άγνωστοι, όπως και οι ιδιοκτήτες τους.

Εικόνα 83: Άγρια βλάστηση σε αρκετά σημεία της διαδρομής (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Στο βόρειο τμήμα της διαδρομής, όπου λόγω και του μεγαλύτερου υψόμετρου οι ξηρολιθικές κατασκευές είναι περιορισμένες και υπάρχει κυρίως δασική έκταση, μελετήθηκαν τα είδη των φυτών που αναπτύσσονται, με σκοπό την αξιοποίηση του συγκεκριμένου κομματιού με τη σύνθεση πρότασης δημιουργίας κάποιας βοτανικής διαδρομής.

Το κομμάτι αυτό αρχίζει λίγο έξω από το χωριό Όμοδος και περιλαμβάνει επίσης τα χωριά Μανδριά, Κάτω Πλάτρες, Πέρα Πεδί μέχρι και το χωριό Κοιλάνι. Το υψόμετρο στο κομμάτι αυτό κυμαίνεται από τα 900 μέχρι τα 1100 m, γεγονός που διαφοροποιεί τη βλάστηση από την υπόλοιπη διαδρομή. Η βλάστηση είναι κυρίως δασική.

Κατά την επίσκεψη μου στο κομμάτι αυτό, πραγματοποίησα καταγραφή των ειδών και τράβηξα ορισμένες αντιπροσωπευτικές φωτογραφίες από την υπάρχουσα κατάσταση. Κυριότερα είδη φυτών που συνάντησα στη διαδρομή αυτή είναι διάφορα είδη πεύκων (*Pinus brutia*, *Pinus nigra*, *Pinus halepensis*), πλάτανος ο ανατολικός (*Platanus orientalis*), ακακίες (*Acacia sp.*), συκιές (*Ficus carica*), κέδρους (*Cedrus brevifolia*), κουτσουπιές (*Cercis siliquastrum*), ψευδοακακίες (*Robinia pseudoacacia*), λεύκες (*Populus nigra*), κυπαρίσσια (*Cupressus sempervirens*), ευκαλύπτους (*Eucalyptus sp.*), σφενδάμους (*Acer obtusifolium*), κράταιγους (*Crataegus azarolus*), δρυς (*Quercus infectoria*), φερούλα (*Ferula tingitana*) καθώς και διάφορα καρποφόρα είδη. Παρόλα αυτά, με την άνοδό μου προς το χωριό κάτω Πλάτρες, το επικρατέστερο είδος που συνάντησα ήταν το πεύκο, το οποίο είναι και το πιο συχνά εμφανιζόμενο είδος στα δάση της Κύπρου. Εντούτις, επικρατούσε μια ποικιλομορφία διαφόρων ειδών στα διάφορα σημεία της διαδρομής και τα είδη διαφοροποιούνταν κυρίως ανάλογα με το υψόμετρο.

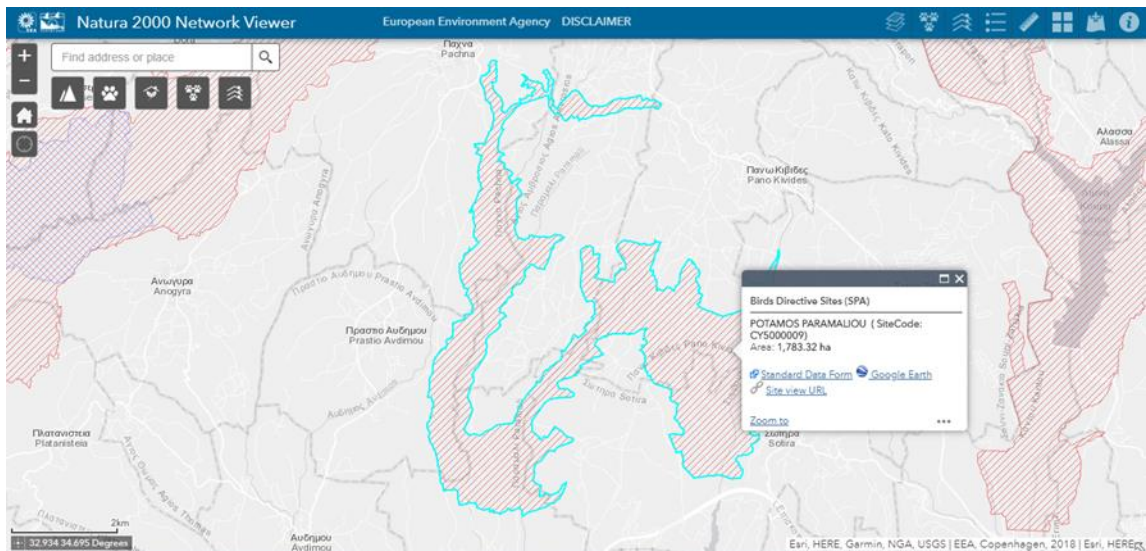
Εικόνα 84: Δασική βλάστηση στο βόρειο κομμάτι της διαδρομής (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 85: Δασική βλάστηση κατά μήκος της διαδρομής στο βόρειο κομμάτι (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

2.5 Βιοποικιλότητα:

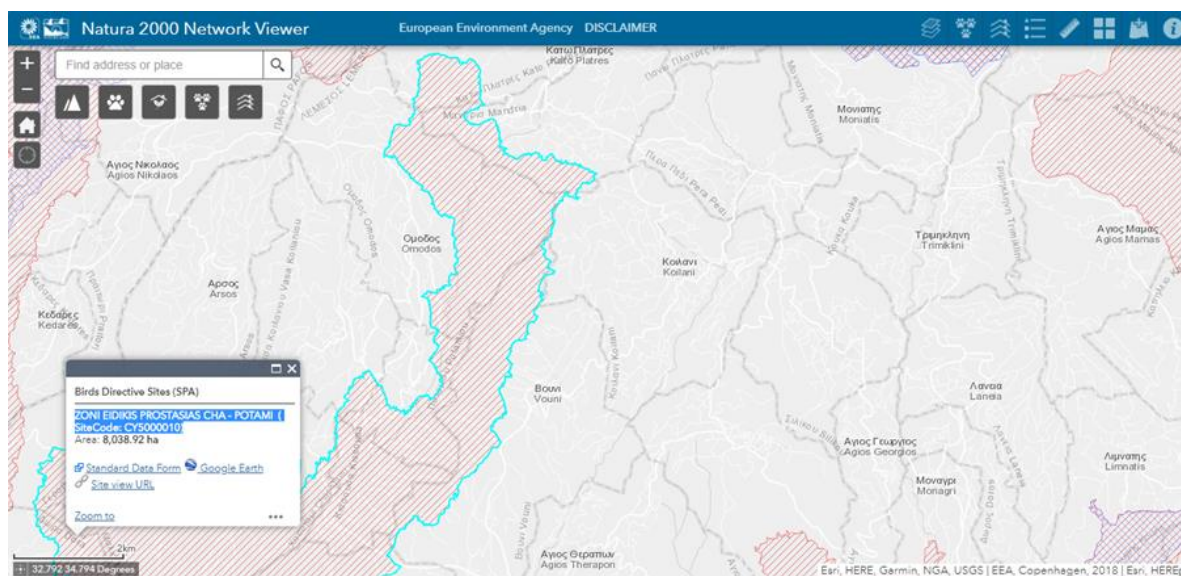
Στην περιοχή μελέτης μας υπάρχουν 2 περιοχές που ανήκουν στο δίκτυο Natura 2000 (Ιστοσελίδα δικτύου Natura). Η πρώτη περιοχή αφορά την πανίδα και πιο συγκεκριμένα τα πουλιά, καθώς χαρακτηρίζεται ως “Birds Directive Sites” και είναι ο ποταμός Παραμαλίου (POTAMOS PARAMALIOU SiteCode: CY5000009) έκτασης 1783 εκταρίων. Η περιοχή αυτή βρίσκεται μεταξύ των χωριών Αυδήμου, Πάχνας, Αγίου Αμβροσίου, Πάνω Κιβίδων και Σωτήρας Λεμεσού (Εικόνα 86).

Εικόνα 86: Η πρώτη από τις δύο περιοχές Natura 2000 στη διαδρομή (Πηγή: Ιστοσελίδα δικτύου Natura)

Η δεύτερη περιοχή χαρακτηρίζεται και αυτή ως “Birds Directive Sites” και είναι η Ζώνη Ειδικής Προστασίας Χα-ποτάμι (ZONI EIDIKIS PROSTASIAS CHA - POTAMI SiteCode: CY5000010). Η έκταση της περιοχής αυτής είναι κάπως μεγαλύτερη από την προηγούμενη και είναι στα 8.038 εκτάρια, ενώ μόνο ένα μικρό

κομμάτι της βρίσκεται εντός της διαδρομής ενδιαφέροντός μας. Βρίσκεται μεταξύ των χωριών του Ομόδους, των Μανδριών, των Κάτω Πλατρών, του Άρσους, της Βάσας, της Μαλιάς και της Πάχνας (Εικόνα 87).

Εικόνα 87: Η δεύτερη περιοχή Natura 2000 στη διαδρομή (Πηγή: Ιστοσελίδα δικτύου Natura)

2.6 Προστατευόμενα – Ενδημικά είδη:

Ένα μικρό μέρος της διαδρομής στα βόρεια περιλαμβάνεται στο Γεωπάрко Τροόδους, με πλούσια χλωρίδα και αρκετά προστατευόμενα είδη. Τα χωρία της διαδρομής που συμπεριλαμβάνονται στο γεωπάрко είναι το Όμοδος, τα Μανδριά, οι Κάτω Πλάτρες, το Πέρα Πεδί και το Κουλάκι. Εκτός από την αρκετά πλούσια χλωρίδα και πανίδα, το γεωπάрко περιλαμβάνει επίσης και αρκετές γεωλογικές διαδρομές κατά μήκος του.

Το Γεωπάрко Τροόδους τοποθετείται στο κεντρικό τμήμα του νησιού και έχει έκταση 1.147 km². Καταλαμβάνει σχεδόν τη μισή έκταση της οροσειράς του Τροόδους (45%) αλλά και το 15% της συνολικής έκτασης της Κύπρου. Εμπίπτει διοικητικά στις επαρχίες Λευκωσίας, Λεμεσού και Πάφου, περιλαμβάνοντας 110 συνολικά οικισμούς και από τις τρεις αυτές επαρχίες που αντιστοιχούν σε πληθυσμό 25.000 περίπου κατοίκων. Όσον αφορά το υψόμετρό του, αρχίζει από τα 300 m και φτάνει μέχρι την υψηλότερη κορυφή της Κύπρου, τη Χιονίστρα, με υψόμετρο τα 1952 m. Από το 2015 συμπεριλαμβάνεται και επίσημα στο Δίκτυο των Παγκόσμιων Γεωπαρκών της UNESCO (Δ4) .

Όπως αναφέρθηκε και πιο πριν, η χλωρίδα του γεωπαρκού είναι ιδιαίτερα πλούσια και θεωρείται από τους πιο σημαντικούς ορεινούς βιότοπους σε ολόκληρη την Ευρώπη (Δ4). Λόγω του αναγλύφου της οροσειράς, παρατηρείται μεγάλη ποικιλία οικοτόπων και αντίστοιχα πλούσια βιοποικιλότητα. Ένα ποσοστό 64% των ενδημικών φυτών του νησιού παρατηρείται στο γεωπάрко, ενώ 37 από τα 92 ενδημικά φυτά της Κύπρου βρίσκονται μόνο στο γεωπάрко. Επίσης στην περιοχή

αυτή έχουν καταγραφεί 87 απειλούμενα / προστατευόμενα είδη από τα 238 που υπάρχουν στην Κύπρο. Ορισμένα από αυτά πιθανότατα να βρίσκονται και στην περιοχή που εντάσσεται εντός της διαδρομής μας. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι τα είδη *Arabis kennedyae*, *Crocus hartmannianus*, *Crocus cyprius*, *Chionodoxa lochia* και *Pinguicula crystallina*.

Εικόνα 88: *Arabis kennedyae* και *Crocus cyprius* (Πηγή: Δ4)

Ένας από τους στόχους της διατριβής είναι και η δημιουργία βοτανικής διαδρομής στο βόρειο τμήμα της διαδρομής, με σκοπό την αξιοποίηση της πλούσιας και μοναδικής χλωρίδας και πανίδας που αναφέρθηκε και πιο πάνω. Τα μονοπάτια αυτά ενδέχεται να έχουν εκπαιδευτικό χαρακτήρα αλλά και αναψυχής, ενώ θα συνδέονται και με τα ήδη υπάρχοντα μονοπάτια. Αυτή τη στιγμή, το γεωπάρκο περιλαμβάνει 3 γεωλογικές διαδρομές: αυτές είναι το Μονοπάτι Τα Τεισιά της Μαδαρής, το Μονοπάτι Αταλάντη και το Μονοπάτι Άρτεμις. Η ιδιαιτερότητα αυτών των 3 μονοπατιών όμως είναι ότι βρίσκονται και τα 3 σε αρκετά ψηλό υψόμετρο. Αυτό αποτελεί κίνητρο για τη δημιουργία ενός ακόμη μονοπατιού πλησίον της διαδρομής μας, αυτή τη φορά όμως σε χαμηλότερο υψόμετρο, όπου θα συνδέει στοιχεία του κυπριακού τοπίου, το οποίο θα συνδέεται όμως και με τη διαδρομή μας.

2.7 SWOT ανάλυση:

Η SWOT (Strength, Weakness, Opportunities, Threats) ανάλυση αποτελεί ένα εργαλείο στρατηγικού σχεδιασμού και αφορά στη μελέτη μεταβλητών με σκοπό τον καθορισμό των **δυνατών** και των **αδύνατων** σημείων της περιοχής και τον εντοπισμό των **ευκαιριών** και των **απειλών** που υπάρχουν για αυτή. Από την ανάλυση των μεταβλητών της περιοχής προκύπτουν τα πιο κάτω:

Δυνατά σημεία

- Πλούσια χλωρίδα και πανίδα με αρκετά ενδημικά και προστατευόμενα είδη
- Ύπαρξη δασικού κομματιού στα βόρεια της περιοχής μελέτης και κοντά στην οροσειρά του Τροόδους
- Ήδη υπάρχουσα διαδρομή του κρασιού, η οποία περιλαμβάνει σημάνσεις, ξερολιθιές και συνορεύει με προσβάσιμους δρόμους
- Αρκετά σημεία ενδιαφέροντος στην ευρύτερη περιοχή, τα οποία αναλύθηκαν και πιο πάνω (μουσειά, οινοποιεία κ.ά.)
- Αρκετοί παραδοσιακοί οικισμοί στο υπό μελέτη κομμάτι
- Κοντά σε ποτάμι (Χα ποτάμι) – προσέλκυση επισκεπτών

Αδύνατα σημεία

- Κατεστραμμένες ξερολιθιές που χρειάζονται συντήρηση σε πολλά σημεία της διαδρομής
- Πυκνή βλάστηση, κυρίως στο βόρειο δασικό κομμάτι η οποία χρειάζεται διαχείριση
- Περιοχή ευάλωτη σε δασικές πυρκαγιές, κυρίως κατά τους καλοκαιρινούς μήνες

Ευκαιρίες

- Ανάδειξη, προστασία της υπάρχουσας βλάστησης και ενίσχυση με νέα είδη, κυρίως στο βόρειο τμήμα της περιοχής μελέτης όπου προτείνεται η δημιουργία της «βοτανικής διαδρομής»
- Αξιοποίηση των υποδομών που ήδη υπάρχουν στην περιοχή π.χ. οινοποιεία, δρόμοι, πολιτιστικό κέντρο Μαντριών για τις ανάγκες της μελέτης
- Αξιοποίηση ξερολιθιών και σημείων ενδιαφέροντος της περιοχής
- Αξιοποίηση του ποταμού (Χα ποτάμι) για τη δημιουργία της βοτανικής διαδρομής
- Αύξηση της επισκεψιμότητας στην περιοχή και ανάπτυξη τουριστικού ρεύματος για τα τοπικά χωριά
- Σύνδεση όλων των σημείων ενδιαφέροντος που υπάρχουν στην περιοχή μέσω της δημιουργίας επιμέρους διαδρομών

Απειλές

- Οι δασικές πυρκαγιές αποτελούν μια μόνιμη πηγή κινδύνου για την περιοχή
- Φόβοι υπερχειλίσης του ποταμού κατά τους χειμερινούς μήνες μετά από έντονη βροχόπτωση
- Πρόβλημα επίσης αποτελούν η πυκνή βλάστηση και τα ζιζάνια

- Χαμηλές θερμοκρασίες και πιθανότητα χιονόπτωσης κατά τους χειμερινούς μήνες στο βόρειο κομμάτι, όπου προτείνεται η βοτανική διαδρομή

3. Συνεντεύξεις – Ερωτηματολόγια

3.1 Σκοπός / Μεθοδολογία:

Για τη συγκέντρωση περισσότερων και στοχευμένων στο αντικείμενο της έρευνας πληροφοριών εκτός από τη βιβλιογραφική ανασκόπηση κρίθηκε σκόπιμο η διενέργεια **επιτόπιας έρευνας**. Η επιτόπια έρευνα αποτελεί τον κλασικότερο τρόπο απόκτησης πρωτογενών στοιχείων και προσέγγισης συγκεκριμένου προβλήματος/των που παρουσιάζεται. Παρόλα αυτά, απαραίτητη προϋπόθεση για την ορθή επίλυση αυτών των προβλημάτων αποτελεί ο όσο το δυνατόν σαφέστερος καθορισμός του προβλήματος. Επιπλέον, θα πρέπει να ακολουθείται πιστά μια συγκεκριμένη σειρά ενεργειών σε κάθε επιτόπια έρευνα. Η σειρά αυτή αποτελείται από τα πιο κάτω στάδια:

- I. Επιλογή της περιοχής που θα πραγματοποιηθεί η έρευνα
- II. Ανασκόπηση της βιβλιογραφίας για συλλογή πληροφοριών
- III. Καθορισμός του προβλήματος
- IV. Επιλογή τεχνικής διεκπεραίωσης της επιτόπιας έρευνας: συνεντεύξεις ή ερωτηματολόγια
- V. Σχεδιασμός και προετοιμασία της έρευνας
- VI. Διεξαγωγή της έρευνας
- VII. Ανάλυση στοιχείων και εξαγωγή συμπερασμάτων

Αναφορικά με την επιλογή της κατάλληλης τεχνικής διεξαγωγής της επιτόπιας έρευνας, αυτή μπορεί να διεξαχθεί είτε με συνέντευξη είτε μέσω ερωτηματολογίου. Η διαφορά των δύο μορφών είναι ότι στη συνέντευξη οι ερωτήσεις γίνονται προφορικά από το άτομο που πραγματοποιεί την έρευνα με ταυτόχρονη συμπλήρωση του ερωτηματολογίου από τον ίδιο, ενώ η συμπλήρωση του ερωτηματολογίου γίνεται αποκλειστικά και μόνο από τον συμμετέχοντα.

Η παρούσα έρευνα πραγματοποιήθηκε με τη **μέθοδο των ηχογραφημένων συνεντεύξεων** μαζί με την ταυτόχρονη συμπλήρωση των ερωτηματολογίων, αποσκοπώντας στη συλλογή πληροφοριών όσον αφορά τις ξερολιθιές, μέσω ατόμων τα οποία έχουν ασχοληθεί στο παρελθόν ή ασχολούνται ακόμη με την κατασκευή τους. Όλοι οι ερωτηθέντες είχαν ενημερωθεί από τον γραφόντα και έχουν αποδεχθεί πλήρως τη σκοπιμότητα της έρευνας, την καταγραφή της συζήτησης καθώς επίσης για την απομαγνητοφώνηση, τη χρήση και δημοσιοποίηση των απαντήσεων και των απόψεών τους, για σκοπούς της διεξαγωγής της έρευνας. Οι απομαγνητοφωνημένες απαντήσεις των ερωτηθέντων παρατίθενται στο παράρτημα II στο τέλος της μελέτης.

Τα ερωτηματολόγια – συνεντεύξεις αφορούσαν όσους ασχολούνταν ή ακόμη ασχολούνται με τις ξερολιθιές και σκοπό είχαν τη συλλογή πληροφοριών σχετικά με αυτές, την άποψή τους όσον αφορά τη σχέση τους με την παράδοση, την εγκατάλειψή τους και πιθανή ανάπλασή τους όπως και τις προσδοκίες των ερωτηθέντων. Είναι χωρισμένα σε 4 μέρη και αποτελούνται συνολικά από 27 ερωτήσεις (ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι). Στο πρώτο μέρος ζητήθηκαν (με την έγκρισή τους φυσικά) τα **προσωπικά στοιχεία** των ερωτηθέντων, **στο δεύτερο μέρος με τι ασχολούνται**, στο τρίτο μέρος **τι γνωρίζουν για τις ξερολιθιές** και στο τελευταίο μέρος ζητήθηκε η **προσωπική τους άποψη για τους προβληματισμούς που αναφέρθηκαν πιο πάνω** (εγκατάλειψη, ανάπλαση και σχέση που έχουν οι ξερολιθιές με την παράδοση του νησιού). Η επιλογή των ερωτηθέντων έγινε από διάφορα χωριά της περιοχής των κρασοχωριών Λεμεσού, έτσι ώστε να υπάρχει ένα ευρύ φάσμα απόψεων, καθώς η τεχνική και οι συνήθειες των κατοίκων διαφέρουν από χωριό σε χωριό. Επίσης, επιλέχθηκαν άτομα διαφόρων ηλικιών και μορφωτικού επιπέδου.

Συνολικά πραγματοποιήθηκαν 13 συνεντεύξεις από τις 25 Ιανουαρίου 2020 μέχρι και τις 13 Μαρτίου 2020. Οι 12 από τους συμμετέχοντες ήταν γένους αρσενικού (ποσοστό 92.3%), ενώ το 13^ο ερωτηματολόγιο συμπληρώθηκε από το Ίδρυμα ΛΑΟΝΑ, που αφορά την αναβίωση της κυπριακής υπαίθρου. Όσον αφορά την περιοχή των ερωτηθέντων, 2 ερωτηματολόγια αφορούσαν τα χωριά Λόφου, Όμοδος και Ανώγυρα και από 1 ερωτηματολόγιο τα χωριά Μαλιά, Κοιλάνι, Άγιος Αμβρόσιος, Πάχνα, Δορά και Βουνί. Το 13^ο ερωτηματολόγιο που αφορούσε το ίδρυμα ΛΑΟΝΑ απάντησε μόνο σε ορισμένες από τις ερωτήσεις του ερωτηματολογίου (ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ).

Μετά και από την διεξαγωγή των συνεντεύξεων, ακολούθησε απομαγνητοφώνησή τους, καταγραφή των στοιχείων και εξαγωγή χρήσιμων συμπερασμάτων, που ήταν και ο απώτερος σκοπός της επιτόπιας έρευνας. Οι απομαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις παρατείνονται στο Παράρτημα ΙΙ. Από επεξεργασία των συνεντεύξεων συγκεντρώθηκαν αξιολογικά στοιχεία τα οποία παρουσιάζονται σε συντομία στη συνέχεια και τα οποία ελήφθησαν υπόψη στην ανάπτυξη και στήριξη των σχεδιαστικών προτάσεων σχετικά με την προστασία και ανάδειξη των ξερολιθιών.

3.2 Ανακεφαλαίωση / Συμπεράσματα ερωτηματολογίων:

Το πρώτο μέρος του ερωτηματολογίου αφορούσε κάποια προσωπικά στοιχεία των ερωτηθέντων. Όλοι σχεδόν οι ερωτηθέντες (12 από τους 13 ή 92.3%) ήταν άνδρες και στην πλειοψηφία τους (7 από τους 13 ή 53.8%) ήταν μεγαλύτεροι των 50 ετών, 4 (30.7%) ήταν μεταξύ 31 - 40 ετών και 1 (7.7%) ανήκε στην ηλικιακή ομάδα 18 – 30 ετών. Οι 5 (38.5%) από αυτούς διαμένουν μόνιμα στο χωριό τους ενώ οι 7 (53.8%) έχουν περιστασιακή παραμονή εκεί. Αυτό το ευρύ φάσμα ηλικιακών ομάδων μας βοήθησε να πάρουμε απόψεις από διαφορετικές οπτικές πλευρές, καθώς διαφορετικά σκέφτονται οι νεότεροι και διαφορετικά οι

μεγαλύτεροι. Οι πλείστοι από τους ερωτηθέντες, συγκεκριμένα 10 (76.9%), δήλωσαν ότι είναι έγγαμοι ενώ μόλις 2 (15.4%) ήταν άγαμοι. Από αυτούς, οι 2 (20%) έχουν 2 παιδιά, οι 5 (50%) έχουν 3 παιδιά και οι υπόλοιποι 3 (30%) έχουν 4 παιδιά.

Οι μεγαλύτερης ηλικίας κυρίως ερωτηθέντες ήταν απόφοιτοι δημοτικού, σε αντίθεση με τους μικρότερους, οι οποίοι είχαν κάποια βασική σπουδή. Από αυτή την ερώτηση οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι στα παλαιότερα χρόνια οι συνήθειες ήταν διαφορετικές και δεν υπήρχε η ευχέρεια για κάποιον να σπουδάσει, καθώς όπως αναφέρθηκε από τους περισσότερους, βοηθούσαν τους γονείς τους στα χωράφια τους για να εξασφαλίσουν το εισόδημά τους. Ως προς το επάγγελμα των ερωτηθέντων, οι 6 (46.15%) ήταν γεωργοί – αμπελουργοί, 2 (15.4%) ερωτηθέντες εργάζονται ως γεωπόνοι σε οινοποιείο και από 1 (7.7%) ως εργολάβος, κτίστης, λατόμος και βιολόγος.

Το δεύτερο μέρος του ερωτηματολογίου αφορά τη σχέση που έχουν με τη γεωργία και αν ασχολούνται ενεργά με αυτή. Όπως είναι λογικό, 10 (76.9%) από αυτούς ασχολούνται ακόμη ενεργά με τη γεωργία, 2 (15.4%) από αυτούς δεν ασχολούνται ενώ 1 (7.7%) ασχολείται παλιά και έχει πλέον σταματήσει λόγω προχωρημένης ηλικίας. Από αυτούς που ασχολούνται ενεργά με τη γεωργία, οι 6 (60%) δηλώνουν ότι ασχολούνται επαγγελματικά με αυτή και οι υπόλοιποι 4 (40%) ερασιτεχνικά / ημιεπαγγελματικά. Ενώ, οι πλείστοι ασχολούνται πάνω από 30 χρόνια με τη γεωργία, σε αντίθεση με τους μικρότερους που έχουν λιγότερα χρόνια εμπειρίας. Η γη στην οποία δραστηριοποιούνται βρίσκεται κοντά στον τόπο διαμονής μόλις 2 (15.4%) ερωτηθέντων, με τους υπόλοιπους (84.6%) να δηλώνουν είτε ότι βρίσκεται σε μικρή απόσταση είτε σε κάπως μεγαλύτερη. Αξιοσημείωτο ότι ορισμένοι από τους ερωτηθέντες δραστηριοποιούνταν σε διαφορετικές περιοχές και όχι μόνο σε μια.

Όλοι οι ερωτηθέντες καλλιεργούσαν κυρίως αμπέλια, ενώ κάποιοι καλλιεργούσαν και αμυγδαλιές, ελιές, εσπεριδοειδή, μηλιές, αχλαδιές και ροδιές. Αναφορικά με τη γη στην οποία δραστηριοποιούνται, οι 8 (61.5%) δήλωσαν ότι είναι ιδιοκτησία τους, 1 (7.7%) ότι την νοικιάζει και 2 (15.4%) ότι ανήκει στην επιχείρηση στην οποία εργάζονται. Στην ερωτησή σχετικά με το αν υπάρχουν ξερολιθιές στο χώρο όπου καλλιεργούν, η απάντηση ήταν από όλους τους ερωτηθέντες θετική (100%), ενώ σχετικά με την ηλικία που έχουν οι ξερολιθιές, οι πλείστοι συμφώνησαν ότι οι παλαιότερες έχουν ηλικία μεγαλύτερη των 100 ετών και οι πιο σύγχρονες κατασκευάστηκαν τα τελευταία 10-15 χρόνια. Όσον αφορά τη χρήση που έχουν, οι κυριότερες απαντήσεις αφορούν την προστασία από τη διάβρωση και τη συγκράτηση των εδαφών, την εξομάλυνση της κλίσης με τη δημιουργία αναβαθμίδων, την οριοθέτηση και περίφραξη των περιουσιών τους όπως και το καθάρισμα του αγροτεμαχίου από τις πέτρες.

Το επόμενο μέρος (3^ο) είναι σχετικό με τη γενικότερη **σχέση των ερωτηθέντων με τις ξερολιθιές.** Η αρχική ερώτηση αφορούσε μια γενικότερη άποψη που είχαν σχετικά με τις ξερολιθιές και αν είχαν κάποια συσχέτιση με την

παράδοση του τόπου. Οι πιο πολλοί συνδέουν τη ξερολιθιά με τον τρόπο ζωής των κατοίκων του νησιού στα πιο παλιά χρόνια αφού όπως μας αναφέρουν, αυτές αποτελούσαν την καθημερινή τους ενασχόληση, τη «ζήση» τους. Εξυπηρετούσαν διάφορους σκοπούς όπως το μάζεμα των πετρών από τη γη που θα καλλιεργούσαν και τη συγκράτηση των εδαφών. Φυσικά, αυτό γινόταν πάντοτε με την παραδοσιακή τεχνική, η οποία όμως παρουσίαζε πολύ μικρές διαφορές ανάλογα με την περιοχή. Οι νεότεροι αναγνώρισαν τη ξερολιθιά ως μέρος της πολιτιστικής μας παράδοσης και έκαναν αναφορά και στις επιχορηγήσεις που υπάρχουν στις μέρες μας για την ενασχόληση με αυτή.

Σε ερώτηση σχετικά με το αν γνωρίζουν, γιατί στην Κύπρο αποκαλούμε τις ξερολιθιές ως «δόμες». Εδώ οι περισσότεροι έδωσαν τον συσχετισμό με το ρήμα δομώ και τη δόμηση. Ένας από τους ερωτηθέντες μάλιστα απάντησε ότι η ονομασία που έδιναν αυτοί στη ξερολιθιά ήταν «τοίχος» και όχι «δόμη» όπως οι υπόλοιποι, ενώ ένας άλλος μας απάντησε ότι δόμες αποκαλούνται μόνο αυτές που συγκρατούν τις αναβαθμίδες και όχι αυτές που κτίζονται για οριοθέτηση τεμαχίων.

Όλοι απάντησαν θετικά (100%) στην ερωτησή σχετικά με την ύπαρξη ξερολιθιών κοντά στο χωριό που διαμένουν ή δραστηριοποιούνται, πράγμα που υποδηλώνει και την μεγάλη χρήση που είχαν οι ξερολιθιές στην περιοχή αυτή. **Όσον αφορά τη χρήση τους**, η κυριότερη απάντηση ήταν η συγκράτηση του εδάφους, ενώ αναφέρθηκε επίσης η γεωργική χρήση, ο διαχωρισμός οικοπέδων, η οριοθέτηση, τα μαντριά και η απομάκρυνση των πετρών από το αγροτεμάχιο.

Οι ξερολιθιές που υπήρχαν υποστήριζαν από παλιά κυρίως αμπέλια, όπως απάντησε η συντριπτική πλειοψηφία των ερωτηθέντων. Ορισμένοι αναφέρθηκαν και σε κάποιες άλλες καλλιέργειες όπως ελιές, αμυγδαλιές και χαρουπιές. Η επόμενη ερώτηση αφορά τη τεχνική κατασκευής των ξερολιθιών καθώς και τα εργαλεία που χρησιμοποιούσαν για την κατασκευή τους. Αυτή η ερώτηση είναι αρκετά σημαντική και οι πληροφορίες που πήραμε βοήθησαν αρκετά στην κατανόηση της τεχνικής κατασκευής μιας ξερολιθιάς. Γενικά, η τεχνική που μας ανέφεραν όλοι οι ερωτηθέντες παρουσίαζε αρκετά κοινά μεταξύ τους, με τις διαφοροποιήσεις να είναι ελάχιστες έως μηδαμινές σε κάποιες περιπτώσεις. Ένα κοινό λοιπόν σημείο ήταν το σκάψιμο ενός αυλακιού αρχικά για βάση – θεμέλιο, ακολούθως η τοποθέτηση των μεγαλύτερων και πιο καλοσχηματισμένων πετρών στη βάση του τοίχου για να είναι πιο σταθερή και μικρότερων στο πιο πάνω μέρος. Επιπλέον, οι πολύ μικρές πέτρες χρησιμοποιούνταν για γέμισμα των κενών που άφηναν οι μεγαλύτερες καθώς και για το φιλτράρισμα του νερού. Η σταθερότητα της κατασκευής εξασφαλιζόταν με το σταύρωμα των πετρών εντός του τοίχου και με μια μικρή κλίση προς τα πίσω που δινόταν σε αυτόν. Όπως αναφέρθηκε επίσης, οι πέτρες εξασφαλιζόταν εντός του χωραφιού και χρησιμοποιούνταν όλες, δεν πήγαινε καμία χαμένη. Τα εργαλεία που χρησιμοποιούσαν οι τεχνίτες κυρίως πιο παλιά, ήταν πέραν από τα χέρια και τα ζώα, ο κούσπος (κασμάς) για το σκάψιμο του χωραφιού, το φτυάρι, η μάτσα και το μαρτέλι για το σπάσιμο της πέτρας, το λιβέρι

για τη μεταφορά τους, το ξινάρι, η τσάπα και οι σφήνες που τοποθετούνταν στον τοίχο. Αυτή ήταν περίπου μια κοινή τεχνική που ακολουθούσαν όλοι όσοι ασχολούνταν με την κατασκευή μιας ξερολιθιάς, όπως μας ανέφεραν και οι ερωτηθέντες.

Οι μεγαλύτεροι σε ηλικία ερωτηθέντες έχουν ασχοληθεί οι ίδιοι με την κατασκευή τους, γι' αυτό και κατέχουν αυτές τις πληροφορίες, σε αντίθεση με τους νεότερους, οι οποίοι κατέχουν τις πληροφορίες είτε από προφορικές μαρτυρίες είτε από γραπτές πληροφορίες (έγινε αναφορά στο Τμήμα Γεωργίας της Κύπρου και κάποιες διαδικτυακές πηγές). Και σε αυτή την ερώτηση υπάρχει μια «σύγκρουση» μεταξύ νεότερων και παλαιότερων ηλικιακά ανθρώπων όσον αφορά την πηγή των πληροφοριών τους. Ακολούθως, σε ερώτηση που αφορούσε από που συλλέγονταν οι πρώτες ύλες (πέτρες) για την κατασκευή των ξερολιθιών και ποιές από αυτές θεωρούνταν ως ιδανικές, όλοι οι ερωτηθέντες απάντησαν ότι οι πέτρες συλλέγονταν από το αγροτεμάχιο με σκοπό να το «καθαρίσουν» από τις πέτρες έτσι ώστε να μπορεί να καλλιεργηθεί και ότι αξιοποιούνταν όλες οι πέτρες που συλλέγονταν, δεν υπήρχαν οι λεγόμενες «σκάρτες». Ακόμη, σημαντικό ήταν να χρησιμοποιούνται πέτρες από την ίδια περιοχή για να μην αλλοιωθεί ο χαρακτήρας της, ενώ όσοι δεν είχαν πέτρες και ήθελαν να κατασκευάσουν μια ξερολιθιά αγόραζαν. Οι ερωτηθέντες έμαθαν τη τέχνη είτε από τους γονείς τους είτε από παλαιότερους τεχνίτες, τους οποίους βοηθούσαν με την κατασκευή.

Στο τέταρτο και τελευταίο μέρος του ερωτηματολογίου ζητήθηκε η προσωπική άποψη των ερωτηθέντων για τις ξερολιθιές και την κατάσταση που επικρατεί στις μέρες μας. Οι 12 από τους 13 (92.3%) απάντησαν θετικά στην ερώτηση αν έχει περιοριστεί η χρήση της ξερολιθιάς στις μέρες μας, αιτιολογώντας την απάντηση που έδωσαν με τους εξής λόγους: αλλαγή τρόπου ζωής και εγκατάλειψη της υπαίθρου από τους νέους για σπουδές και εύρεση εργασίας, εγκατάλειψη της γεωργίας, οι μηχανές άλλαξαν τον τρόπο κατασκευής και κάνουν τη δουλειά πιο εύκολη, ακριβή η αγορά πέτρας στις μέρες μας και ασύμφορη οικονομικά η κατασκευή ξερολιθιάς ενώ κάποιοι αναφέρθηκαν και στην έλλειψη κονδυλίων από το κράτος για να βοηθήσει τους τεχνίτες. Ενώ οι ενέργειες που μπορούν να γίνουν για να αναβιώσει και πάλι η ενασχόληση των κατοίκων με τις ξερολιθιές είναι κυρίως οι επιδοτήσεις με κονδύλια από την κυβέρνηση και την Ευρωπαϊκή Ένωση, η επιστροφή των κατοίκων στην ύπαιθρο, η ευαισθητοποίηση και η σωστή ενημέρωση έτσι ώστε να προσελκύσει τους νέους να ασχοληθούν ξανά ενώ ιδιαίτερη αναφορά έγινε στο οικονομικό κομμάτι, το οποίο μάλιστα θεωρούν ως το σημαντικότερο για την αναβίωση της τέχνης. Υπήρχαν βέβαια και ορισμένοι οι οποίοι ήταν απαισιόδοξοι και εξέφρασαν την απαισιοδοξία τους ότι είναι δύσκολο έως απίθανο αυτό να συμβεί και πάλι όπως παλιά.

Οι 7 από τους 13 ερωτηθέντες (53.8%) έχουν υπόψη τους την προσπάθεια που γίνεται μέσω κάποιων προγραμμάτων για την εκμάθηση της τέχνης στους νεότερους και είναι αισιόδοξοι για αυτό, ενώ σχεδόν όλοι συμφώνησαν ότι είναι

χρήσιμη η εκμάθηση της τέχνης, αφού όσα περισσότερα γνωρίζει κάποιος αποτελούν κέρδος. Επίσης, ήταν όλοι πρόθυμοι να διδάξουν τη τέχνη και στις επόμενες γενιές. Τέλος, ρωτήθηκαν αν μια ανάπλαση των ξερολιθιών που υπάρχουν τόσο στην περιοχή τους όσο και στα γύρω χωριά βοηθήσει στην τουριστική ανάπτυξη και στην προώθηση της περιοχής τους. Εδώ ακούστηκαν διάφορες απόψεις, είτε θετικές είτε αρνητικές. Οι πιο πολλοί ήταν θετικοί, δικαιολογώντας την απάντηση που έδωσαν με το ότι οι τουρίστες προσελκύονται από την παράδοση και την γραφικότητα των χωριών, φτάνει η ανάπλαση να γινεί στοχευμένα και με το σωστό τρόπο και σε περιοχές όπου οι ξερολιθιές είναι ορατές και έχουν εύκολη πρόσβαση. Άλλοι πάλι θεωρούν ότι το κράτος έχει λάθος αντίληψη σε ότι αφορά τον ποιοτικό τουρισμό και δίνει βάση σε λάθος σημεία, αγνοώντας τις ορεινές περιοχές του νησιού. Ορισμένοι εξέφρασαν την άποψή τους ότι μια ανάπλαση έχει πάντοτε θετικό αντίκτυπο σε μια περιοχή, εφόσον βέβαια γίνει καθώς πρέπει. Τέλος, κάποιοι ερωτηθέντες ήταν απαισιόδοιοι, αιτιολογώντας τη στάση τους με το κόστος που έχει μια τέτοια ανάπλαση και με την απομάκρυνση των κατοίκων από τις ορεινές περιοχές.

Μετά και από την διεξαγωγή της έρευνας για τις ξερολιθιές μέσω των ερωτηματολογίων, αποκτήσαμε μια πιο ξεκάθαρη εικόνα για την κατάσταση που επικρατεί στην Κύπρο, ενώ αυτό θα βοηθήσει και στον μετέπειτα σχεδιασμό, χάρη στις ιστορικές πληροφορίες που συλλέξαμε. Επιπρόσθετα, από τα ερωτηματολόγια βγήκαν και κάποια χρήσιμα συμπεράσματα:

1. Το πιο ξεκάθαρο από αυτά είναι οι διαφορετικές προσεγγίσεις που έχουν οι νεότεροι και οι μεγαλύτεροι ηλικιακά κάτοικοι του νησιού. Όχι τόσο στο κομμάτι της τεχνικής για την κατασκευή των ξερολιθιών, αλλά κυρίως στις προσωπικές τους απόψεις όσον αφορά την κατάσταση που επικρατεί στην παρούσα φάση στο νησί και τους λόγους που οδήγησαν σε αυτή. Ακόμη, οι διαφορές που υπάρχουν στο μορφωτικό επίπεδο και οι διαφορετικές συνήθειες κάθε γενιάς παίζουν επίσης πολύ σημαντικό ρόλο στις όποιες απαντήσεις δόθηκαν. Παρόλα αυτά, σημαντικό στοιχείο για την έρευνά μας είναι ότι η τεχνική που ακολουθείται στο νησί είναι κοινή, με τις πολύ μικρές διαφοροποιήσεις που υπάρχουν να μην είναι και τόσο σημαντικές.
2. Όλοι σχεδόν οι ερωτηθέντες συμφωνούν στο γεγονός ότι η χρήση της ξερολιθιάς έχει περιοριστεί σημαντικά στις μέρες μας, γεγονός που αποδίδεται κυρίως στην αλλαγή του τρόπου ζωής τα τελευταία 50 χρόνια και την μετακίνηση των νέων από την ύπαιθρο και τα χωριά προς τα αστικά κέντρα προκειμένου να σπουδάσουν.
3. Οι περισσότεροι από τους ερωτηθέντες «θίγουν» και το οικονομικό κομμάτι στις απαντήσεις τους, άλλοι περισσότερο και άλλοι λιγότερο. Πριν 50 – 60 χρόνια, η ενασχόληση με τη γεωργία και τις ξερολιθιές εξασφάλιζε στην οικογένεια το εισόδημά της. Σήμερα αυτό έχει αλλάξει, αφού η γεωργία έχει

εγκαταλειφθεί σε μεγάλο βαθμό, ενώ η εξέλιξη της τεχνολογίας έχει αντικαταστήσει την ανθρώπινη δουλειά με τις μηχανές, με σκοπό το κέρδος. Επιπλέον, είναι οικονομικά ασύμφορο για κάποιον σήμερα να ασχοληθεί με την κατασκευή μιας ξερολιθιάς, όπως ανέφεραν και οι πιο πολλοί. Ακόμη, το κράτος δεν δίνει τα κατάλληλα κονδύλια, τα οποία θα ωθήσουν τους νεότερους να ασχοληθούν και πάλι με τη γεωργία και τις ξερολιθιές. Οι χορηγίες και τα κονδύλια από την κυπριακή κυβέρνηση και την Ευρωπαϊκή Ένωση είναι πολύ σημαντικά για να ασχοληθεί και πάλι ο κόσμος με τη τέχνη της ξερολιθιάς. Δυστυχώς, αυτό μαρτυρεί και τη σημερινή πραγματικότητα όσον αφορά την κοινωνία, αφού τα πάντα πλέον εξαρτώνται από την οικονομία, ακόμη και οι τέχνες. Αυτό ήταν και το παράπονο ορισμένων, οι οποίοι εξέφρασαν την απαισιοδοξία τους για την αναβίωση της τέχνης για αυτό ακριβώς το λόγο.

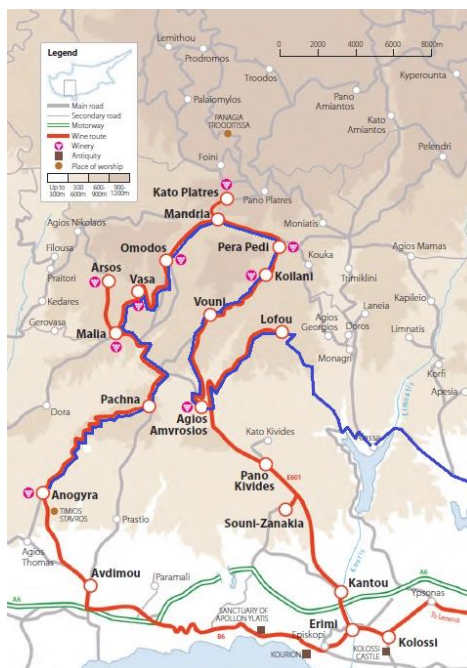
4. Αν και οι περισσότεροι θεωρούν χρήσιμη την εκμάθηση της τέχνης της ξερολιθιάς και είναι πρόθυμοι να διδάξουν την τέχνη και στις επόμενες γενιές, εντούτις τα σημερινά δεδομένα τους γεμίζουν απαισιοδοξία. Ότι δηλαδή η κατάσταση είναι μη αντιστρέψιμη, λόγω κυρίως της αλλαγής του τρόπου ζωής μας.

Δυστυχώς για αυτούς τους ανθρώπους που μεγάλωσαν με τη τέχνη αυτή, αυτό είναι πρωτόγνωρο. Μια πιθανή ανάπλαση των ξερολιθιών στην ορεινή περιοχή της Λεμεσού πιθανότατα να βοηθήσει στον τουρισμό των ορεινών περιοχών, τον οποίο έχουν παραμελήσει σύμφωνα με τους ερωτηθέντες. Ο κόσμος αγαπά την παράδοση και την πέτρα, αφού είναι η ιστορία αυτού του τόπου, όπως μας δήλωσαν. Εφόσον γίνει μια σωστή ανάπλαση και με την κατάλληλη στήριξη από το κράτος, υπάρχει η αισιοδοξία ότι ο κόσμος μπορεί να επιστρέψει στη φύση και στα χωριά, έστω και με τη μορφή τουρισμού. Ήδη στα περισσότερα χωριά υπάρχουν αγροτουριστικά καταλύματα, τα οποία προσελκύουν τουρίστες από διάφορα μέρη της Κύπρου και όχι μόνο. Με την κατάλληλη και σωστή δουλειά που επιβάλλεται να γίνει, επικρατεί η αισιοδοξία από τους κατοίκους ότι θα υπάρξει και πάλι ενδιαφέρον για τις ξερολιθιές, οι οποίες αποτελούν κομμάτι της παράδοσής μας!

Μέρος III: Πρόταση

Με τη βοήθεια τόσο της ανάλυσης τοπίου που προηγήθηκε όσο και των συνεντεύξεων, σχηματίστηκε μια πλήρης εικόνα για την κατάσταση που επικρατεί αναφορικά με τις ξερολιθιές στην περιοχή. Με βάση τα πιο πάνω αλλά και με την κατάλληλη βιβλιογραφική μελέτη «γεννήθηκε» η ιδέα για προβολή των ξερολιθικών κατασκευών που απαντώνται στο τοπίο μέσω της σύνθεσης πρότασης δημιουργίας «διαδρομής ξερολιθιάς». Η διαδρομή αυτή αναπτύσσεται στον ορεινό και ημιορεινό όγκο της Λεμεσού, όπου κατάλειπα από ξερολιθιές αλλά και κάποιες

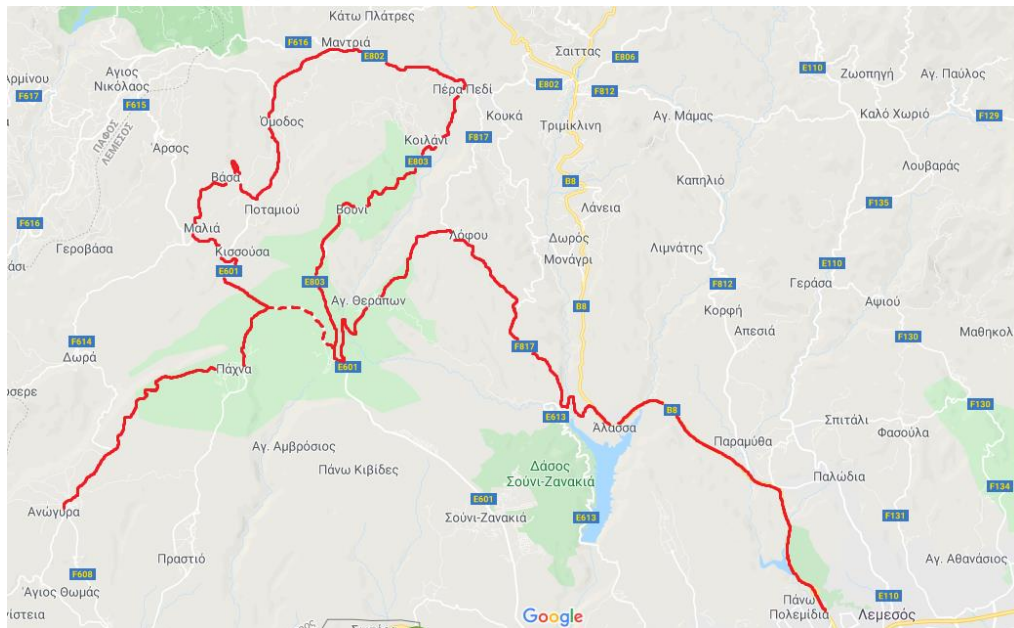
άλλες σε καλή κατάσταση, κυρίαρχα στοιχεία του αγροτικού τοπίου, απαντώνται διασκορπισμένες στην ευρύτερη περιοχή.

Εικόνα 89: Κοινός χάρτης, ο οποίος περιλαμβάνει τόσο τη διαδρομή του κρασιού (κόκκινο χρώμα) όσο και αυτή της ξερολιθιάς (μπλε χρώμα)

Η δημιουργία της προτεινόμενης θεματικής «διαδρομής της ξερολιθιάς» αντίστοιχη με τις υπάρχουσες διαδρομές στα κρασοχώρια συνδέεται με τη «διαδρομή του κρασιού» και μάλιστα ένα μεγάλο τμήμα αυτής, μήκους 125 km είναι κοινό με τη διαδρομή του κρασιού (Εικόνα 90). Η διαδρομή αυτή προτείνεται να αναπτυχθεί σε συνολικό μήκος 85,7 km και θα περιλαμβάνει τα χωριά Ανώγυρα, Πάχνα, Κισσούσα, Μαλιά, Βάσα, Όμοδος, Μαντριά, Πέρα Πεδί, Κοιλάνι, Βουνί, Άγιος Αμβρόσιος, Άγιος Θεράπων, Λόφου, Άλασσα και θα καταλήγει στη Λεμεσό. Το μέγιστο υψόμετρο της διαδρομής είναι τα 820 m στο χωριό Μανδριά, με το κλίμα να είναι πιο δροσερό στο βόρειο κομμάτι της διαδρομής, κοντά στην οροσειρά του Τροόδου. Τα περισσότερα από αυτά τα χωριά είναι κοινά και απαντώνται στη διαδρομή του κρασιού, με κυρίαρχη την καλλιέργεια αμπελώνων και την παρουσία ξερολιθιών. Εκτός από αυτό το κοινό τμήμα της διαδρομής της ξερολιθιάς με τη διαδρομή του κρασιού, τμήμα της προτεινόμενης διαδρομής αναπτύσσεται και στο ημιορεινό τμήμα. Στο σύνολο δε της προτεινόμενης διαδρομής και κατά μήκος αυτής με δευτερεύουσες διαδρομές και μικρές παρακάμψεις απαντά κανείς ενδιαφέροντα σημεία ανάδειξης τα οποία αναπτύσσονται στη συνέχεια.

1. Διαδρομή ξερολιθιάς

Εικόνα 90: Χάρτης διαδρομής της ξερολιθιάς στην ορεινή Λεμεσό

1.1 Λογότυπο διαδρομής

Αναφορικά με το **λογότυπο της διαδρομής** (Εικόνα 91), είναι εμπνευσμένο από τα χαρακτηριστικά στοιχεία της ορεινής Λεμεσού: το λοφώδες ανάγλυφο, το φυτικό υλικό και φυσικά τις ξερολιθιές. Τα τρία αυτά στοιχεία παρουσιάζονται στο λογότυπο της διαδρομής, συνδυασμένα με τη χρονολογία της πρότασης και ένα δρόμο που διασχίζει όλα αυτά. Ο συνδυασμός όλων αυτών των στοιχείων αποτέλεσε και την έμπνευση για τη δημιουργία του συγκεκριμένου λογότυπου.

Το ανάγλυφο της επαρχίας Λεμεσού συμβολίζεται με την παρουσία των ορεινών λόφων στο βάθος, το φυτικό υλικό συμβολίζεται με ένα δέντρο, η κορυφή του οποίου ταυτόχρονα αποτελεί και το πρώτο γράμμα της λέξης «διαδρομή» και οι ξερολιθιές συμβολίζονται με τις τρεις σειρές των χαρακτηριστικών «δομών» που βρίσκονται πίσω από το δέντρο και παράλληλα αποτελούν και το αρχικό γράμμα στη λέξη «ξερολιθιά».

Εικόνα 91: Προτεινόμενο λογότυπο για τη διαδρομή της ξερολιθιάς

1.2 Περιγραφή και σημεία ενδιαφέροντος διαδρομής

Σημείο 1: Δρόμος Ανώγυρα – Πάχνα

Η «διαδρομή της ξερολιθιάς» προτείνεται να αρχίζει από το χωριό Ανώγυρα στη δυτική Λεμεσό με κατεύθυνση προς το χωριό Πάχνα. Το τμήμα αυτό αποτελεί ενδεικτικό κομμάτι της διαδρομής, αφού περιλαμβάνει αρκετές ξερολιθιές, οι οποίες μάλιστα έχουν διαφορετικές χρήσεις αλλά και διαφέρουν οπτικά μεταξύ τους. Πιο συγκεκριμένα, οι χρήσεις τους αφορούν τόσο στη συγκράτηση του εδάφους (Εικόνα 93) όσο και το διαχωρισμό οικοπέδων μεταξύ τους, ενώ υποστηρίζουν χαρουπιές κοντά στο χωριό Ανώγυρα και αμπέλια προς την Πάχνα (Εικόνα 92). Αυτό που κάνει ιδιαίτερη εντύπωση στη διαδρομή είναι ένας τοίχος από ξερολιθιά λίγο έξω από το χωριό Πάχνα, ο οποίος έχει ύψος γύρω στα 2 m και βρίσκεται κατά μήκος μιας από τις πολλές στροφές του δρόμου (Εικόνες 94, 95). Το μεγάλο ύψος του αλλά και ο ιδιαίτερος τρόπος κατασκευής του έτσι ώστε να «συγκρατεί» το έδαφος είναι αξιοπρόσεκτα, με τον επισκέπτη να αναρωτιέται πως ο τοίχος αυτός διατηρείται έπειτα από τόσα πολλά χρόνια σταθερός. Η διαδρομή μεταξύ των 2 αυτών χωριών είναι γεμάτη από ξερολιθιές δεξιά και αριστερά, με τις επόμενες φωτογραφίες να είναι χαρακτηριστικές.

Εικόνα 92: Τοίχος από ξερολιθιά κοντά στο χωριό Ανώγυρα (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 93: Περιοχή με ξερολιθιές στη διαδρομή Ανώγυρα - Πάχνα (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 94: Ο μεγάλος ξερολιθικός τοίχος στο δρόμο Ανώγυρα - Πάχνα (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 95: Άλλη όψη του μεγάλου ξερολιθικού τοίχου στη διαδρομή (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 96: Τοπίο με ξερολιθιές στο δρόμο Ανώγυρα - Πάχνα (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

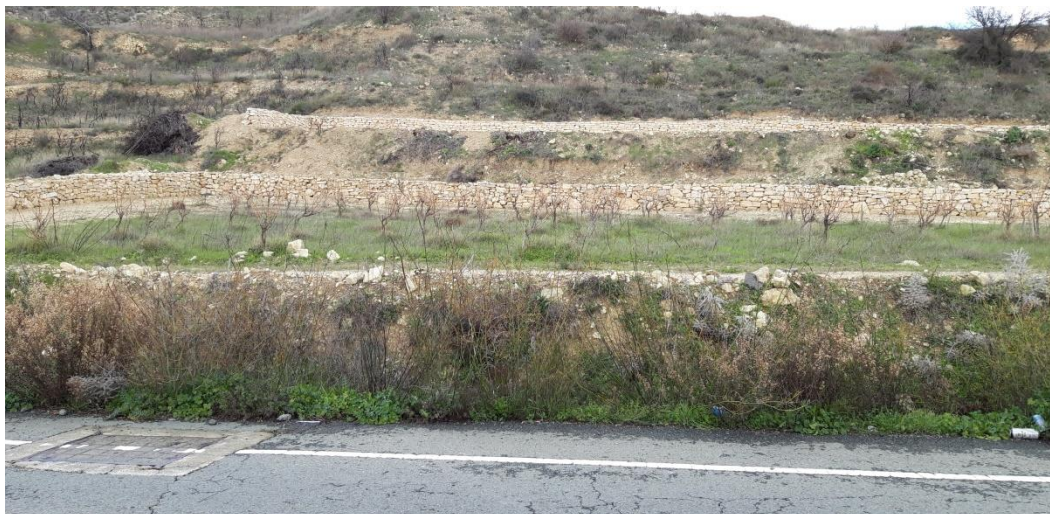
Εικόνα 97: Αμπελώνας με ξερολιθιές λίγο πριν από το χωριό Πάχνα (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 98: Ξερολιθικός τοίχος κοντά στην είσοδο του χωριού Πάχνα (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Σημείο 2: Σύνδεση Πάχνα – Κισσούσα - Μαλιά

Το τμήμα της διαδρομής από την Πάχνα στη Μαλιά μέσω του χωριού Κισσούσα (Εικόνα 90) περιλαμβάνει επίσης πολλά και ενδιαφέροντα σημεία και αρκετές ξερολιθιές. Σε πολλά σημεία μάλιστα οι ξερολιθιές διατηρούνται σε άριστη κατάσταση και βρίσκονται αρκετά κοντά στο δρόμο, όπου μπορούν να γίνουν εύκολα ορατές. Ορισμένες από αυτές υποστηρίζουν αμπελώνες και κάποιες άλλες άγρια βλάστηση και δενδρώδεις καλλιέργειες, όπως χαρουπιές.

Εικόνα 99: Ξερολιθιές στο δρόμο προς Μαλιά (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 100: Ξερολιθιές στο δρόμο προς Μαλιά (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 101: Ξερολιθιές σε λόφο (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 102: Λόφος με ξερολιθιές λίγο έξω από το χωριό Μαλιά (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Σημείο 3: Δρόμος Μαλιά – Βάσα

Συνεχίζοντας προς το χωριό Βάσα, το ανάγλυφο του εδάφους είναι αρκετά επικλινές και για το λόγο αυτό οι ξερολιθιές σε αυτό το κομμάτι είναι αρκετά συχνές. Στην παρούσα κατάσταση, δεν φαίνεται να συγκρατούν κάποια γεωργική καλλιέργεια παρά μόνο άγρια βλάστηση. Παρόλα αυτά, διατηρούνται εκεί για δεκάδες χρόνια, ενώ η πυκνότητά τους φανερώνει την μεγάλη γεωργική χρήση που είχε η περιοχή στο παρελθόν.

Εικόνα 103: Ξερολιθιές στο δρόμο Μαλιά - Βάσα (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 104: Ξερολιθιές με άγρια βλάστηση στο δρόμο Μαλιά - Βάσα (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 105: Ξερολιθικός τοίχος λίγο έξω από το χωριό Βάσα (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Σημείο 4: Δρόμος Βάσα – Όμοδος

Στο δρόμο προς το Όμοδος, τα οινοποιεία και κατά συνέπεια οι αμπελώνες αυξάνονται. Το ίδιο και η καλλιεργήσιμη γη. Η διαδρομή αυτή περιλαμβάνει ορισμένα ιδιαίτερα σημεία με ξερολιθιές, οι οποίες υποστηρίζουν αρκετούς αμπελώνες, κυρίως οινοποιείων. Επιπλέον, μια στάση στο γραφικό χωριό του Ομόδους για φαγητό, ξεκούραση και προσκύνημα στην εκκλησία του Τιμίου Σταυρού επιβάλλεται κατά τη διάρκεια της περιήγησης στο δρόμο των ξερολιθιών.

Εικόνα 106: Ξερολιθικοί τοίχοι στο δρόμο Βάσας - Ομόδους (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 107: Θέα με ξερολιθιές από το χωριό Όμοδος (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Σημείο 5: Δρόμος Όμοδος – Μανδριά – Πέρα Πεδί – Κοιλάνι

Σε αυτό το σημείο της διαδρομής, οι ξερολιθιές που παρατηρούνται είναι ελάχιστες έως καθόλου. Αντιθέτως, παρατηρείται επαρκής δασική βλάστηση με αρκετά ενδημικά και σπάνια φυτικά είδη κατά μήκος της. Η περιήγηση στο σημείο γίνεται μέσα στο πράσινο και η διαδρομή διαφοροποιείται αρκετά σε σχέση με προηγούμενες. Σε αυτό το σημείο που δεν υπάρχουν ξερολιθιές προτείνεται να ενταχθεί και η βοτανική διαδρομή που θα δημιουργηθεί, η οποία όμως θα σχετίζεται ως ένα σημείο και με τις ξερολιθιές. Θα συνδέεται με το δρόμο της ξερολιθιάς και θα περιλαμβάνει αρκετά σημεία στάσης.

Σημείο 6: Δρόμος Κοιλάνι – Βουνί

Μετά και την «παύση» των ξερολιθιών στο προηγούμενο τμήμα της διαδρομής, αυτές εμφανίζονται ξανά κοντά στο χωριό Κοιλάνι. Το Κοιλάνι είναι ένα χωριό με πλούσια αμπελουργική ιστορία και περιλαμβάνει 2-3 οινοποιεία. Ανάμεσα σε αυτά και το σύγχρονο οινοποιείο του Βλασίδη, το οποίο περιλαμβάνει μεγάλες εκτάσεις από αμπελώνες, οι οποίοι υποστηρίζονται από σύγχρονες και καλοδομημένες ξερολιθιές (Εικόνες 109 και 110). Μια στάση στο οινοποιείο κατά τη

διάρκεια της περιήγησης προσφέρει στον επισκέπτη την ευκαιρία για ξενάγηση, γευσίγνωσια στο οινοποιείο αλλά και να επεκταθεί με παρατήρηση των ξερολιθιών και περεταίρω ενημέρωση γύρω από την εξέλιξή της και την τεχνική της κατασκευής της.

Εικόνα 108: Θέα με ξερολιθιές από το δρόμο Κουλάني - Βουνί (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 109: Αμπελώνες με ξερολιθιές του οινοποιείου Βλασίδης στο Κουλάني (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 110: Ξερολιθιές στο οινοποιείο Βλασίδη στο Κοιλάνι (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 111: Οινοποιείο Βλασίδη στο Κοιλάνι (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Σημείο 7: Δρόμος Βουνί – Άγιος Αμβρόσιος

Το απότομο ανάγλυφο της περιοχής αυτής σε συνδυασμό με την έντονη γεωργική δραστηριότητα του παρελθόντος έχουν αφήσει στη διαδρομή αρκετά σημεία με έντονο το στοιχείο της ξερολιθιάς. Οι ξερολιθιές αυτές είναι κατασκευασμένες γεωμετρικά και με μεγάλη ακρίβεια, το οποίο δημιουργεί μια εντυπωσιακή οπτική εικόνα στον επισκέπτη. Δυστυχώς όμως, οι περισσότερες έχουν πλέον εγκαταλειφθεί και παραμένουν στο σημείο υποστηρίζοντας άγρια βλάστηση κατά μήκος των λόφων και αναπολώντας εικόνες από το παρελθόν τους.

Εικόνα 112: Ξερολιθιές στο δρόμο Βουνί - Άγιος Αμβρόσιος (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 113: Ξερολιθιές με άγρια βλάστηση στο δρόμο προς Άγιο Αμβρόσιο (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 114: Ξερολιθιές με άγρια βλάστηση στο δρόμο προς Άγιο Αμβρόσιο (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 115: Παλιές ξερολιθιές σε λόφο λίγο έξω από τον Άγιο Αμβρόσιο (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Τμήμα 8: Δρόμος Άγιος Αμβρόσιος – Λόφου

Ίσως αποτελεί το τμήμα της διαδρομής με τις περισσότερες ξερολιθιές. Κατά μήκος της μικρής αυτής διαδρομής υπάρχουν δεκάδες σημεία με ξερολιθιές, πράγμα που φανερώνει την εντατική γεωργική χρήση της περιοχής στο παρελθόν. Η εικόνα που δημιουργείται εκεί είναι εντυπωσιακή, με τις ξερολιθιές να διαφέρουν τόσο στην κατάσταση στην οποία βρίσκονται όσο και στο μέγεθός τους ανάλογα και με την κλίση και το ανάγλυφο της περιοχής. Παρόλα αυτά, συνδέονται αρμονικά όλες μαζί, δημιουργώντας ένα πανέμορφο ξερολιθικό τοπίο, χαρακτηριστικό της ευρύτερης περιοχής. Οι επόμενες φωτογραφίες είναι χαρακτηριστικές και αποτυπώνουν το χαρακτήρα του τοπίου.

Εικόνα 116: Ξερολιθιές σε λόφο στο δρόμο Άγιος Αμβρόσιος - Λόφου (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 117: Ξερολιθιές με άγρια βλάστηση στο δρόμο Άγιος Αμβρόσιος - Λόφου (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 118: Ξερολιθικά τοπία στο δρόμο Άγιος Αμβρόσιος - Λόφου (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 119: Ξερολιθιές στο δρόμο Άγιος Αμβρόσιος - Λόφου (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 120: Ξερολιθιές με δέντρα στο δρόμο Άγιος Αμβρόσιος - Λόφου (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 121: Τοπία με ξερολιθιές στον ίδιο δρόμο (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 122: Ξερολιθιές σε λόφο (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 123: Ξερολιθικός τοίχος λίγο έξω από το χωριό Λόφου (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 124: Ξερολιθικός τοίχος λίγο έξω από το χωριό Λόφου (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Σημείο 9: Κοινότητα Λόφου

Ένα από τα πιο γραφικά και παραδοσιακά χωριά του νησιού αποτελεί η κοινότητα της Λόφου. Με τα σπίτια να είναι ως επί το πλείστον πετρόκτιστα και με πολλούς τοίχους από ξερολιθιά, αποτελεί ένα από τα λίγα χωριά που διατηρεί μέχρι και σήμερα τον παραδοσιακό χαρακτήρα του. Η διαδρομή της ξερολιθιάς περνά μέσα από το χωριό, με τους επισκέπτες να μπορούν να θαυμάσουν τις ομορφίες του και να κάνουν μια σύντομη περιήγηση σε αυτό, πριν συνεχίσουν το ταξίδι τους.

Εικόνα 125: Φωτογραφίες από τη Λόφου (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 126: Ξερολιθικός τείχος στο χωριό Λόφου (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 127: Ξερολιθικός τοίχος στο χωριό Λόφου (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Σημείο 10: Δρόμος Λόφου – Λεμεσός

Η Λόφου αποτελεί το τελευταίο σημείο της διαδρομής με ξερολιθιές πριν ο δρόμος συνεχίσει για την πόλη της Λεμεσού. Τα τελευταία σημεία με ξερολιθιές βρίσκονται λίγο έξω από το χωριό, ενώ στη συνέχεια η διαδρομή συνεχίζει περιμετρικά του μεγαλύτερου φράγματος της Κύπρου, του Κούρρη, πριν φτάσει στον υπεραστικό δρόμο που συνδέει τη Λεμεσό με τις ορεινές περιοχές.

Εικόνα 128: Ξερολιθικός τοίχος στην εκκλησία του Προφήτη Ηλία έξω από το χωριό Λόφου (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 129: Θέα με ξερολιθιές έξω από το χωριό Λόφου (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Κατά μήκος της διαδρομής προτείνεται να τοποθετηθούν **ενημερωτικές πινακίδες** τόσο στα ελληνικά όσο και στα αγγλικά για ενημέρωση των επισκεπτών, **χάρτης της περιοχής**, να δημιουργηθούν ορισμένα **σημεία στάσης με καθιστικά** όπως και **ποδηλατόδρομος** για όσους επιθυμούν να το συνδυάσουν με την επίσκεψή τους. Επιπλέον, οι επισκέπτες θα έχουν την ευκαιρία για διάφορες δραστηριότητες και επισκέψεις στη διαδρομή, όπως αυτές προτείνονται πιο κάτω:

Προτάσεις δραστηριοτήτων:

1. Αξιοποίηση της σχολής οινοποιίας και τυροκομίας που άνοιξε πρόσφατα στο Όμοδος και πρόταση ώστε να συμπεριληφθεί και η τέχνη της ξερολιθιάς, με προφορική και πρακτική εκπαίδευση. Ήδη γίνονται σκέψεις για την προσθήκη νέων κλάδων στη σχολή, όπως γαλακτοκομίας και μελισσοκομίας, οι οποίοι προσαρμόζονται στις ανάγκες της τοπικής κοινωνίας, ενώ για την πρακτική άσκηση ενδέχεται να αξιοποιηθούν τοπικές βιοτεχνίες. Το ίδιο μπορεί να γίνει και στον τομέα που αφορά τις ξερολιθιές, καθώς αποτελεί ασχολία αρκετών κατοίκων του χωριού, ενώ μπορεί να γίνει και ξεχωριστό κομμάτι για τους επισκέπτες της διαδρομής της ξερολιθιάς, με μια σύντομη επιμόρφωση και πρακτική εξάσκηση εφόσον οι ίδιοι το επιθυμούν. Ήδη η σχολή συμβάλει τα μέγιστα στην ανάπτυξη και των γύρω περιοχών, αφού από αυτή επωφελούνται 25 κοινότητες των κρασοχωρίων Λεμεσού.
2. Επίσκεψη προτεινόμενης «βοτανικής διαδρομής» στο βόρειο τμήμα
3. Επίσκεψη στα 2 μουσεία που ήδη υπάρχουν στην Ανώγυρα (Μουσείο χαρουπιού και πάρκο ελιάς Oleastro) και αφορούν στην παράδοση του νησιού και τα οποία βρίσκονται και εντός της διαδρομής μας
4. Πρόταση για οργανωμένη ξενάγηση στο παραδοσιακό χωριό Λόφου που βρίσκεται στο τέλος της διαδρομής αυτής. Η Λόφου αποτελεί ένα από τα πιο χαρακτηριστικά χωριά της Κύπρου όσον αφορά την παραδοσιακή αρχιτεκτονική, καθώς είναι πετρόκτιστη και αποτελείται από μικρά στενά δρομάκια κατά μήκος του χωριού και πετρόκτιστα σπίτια χαρακτηριστικής

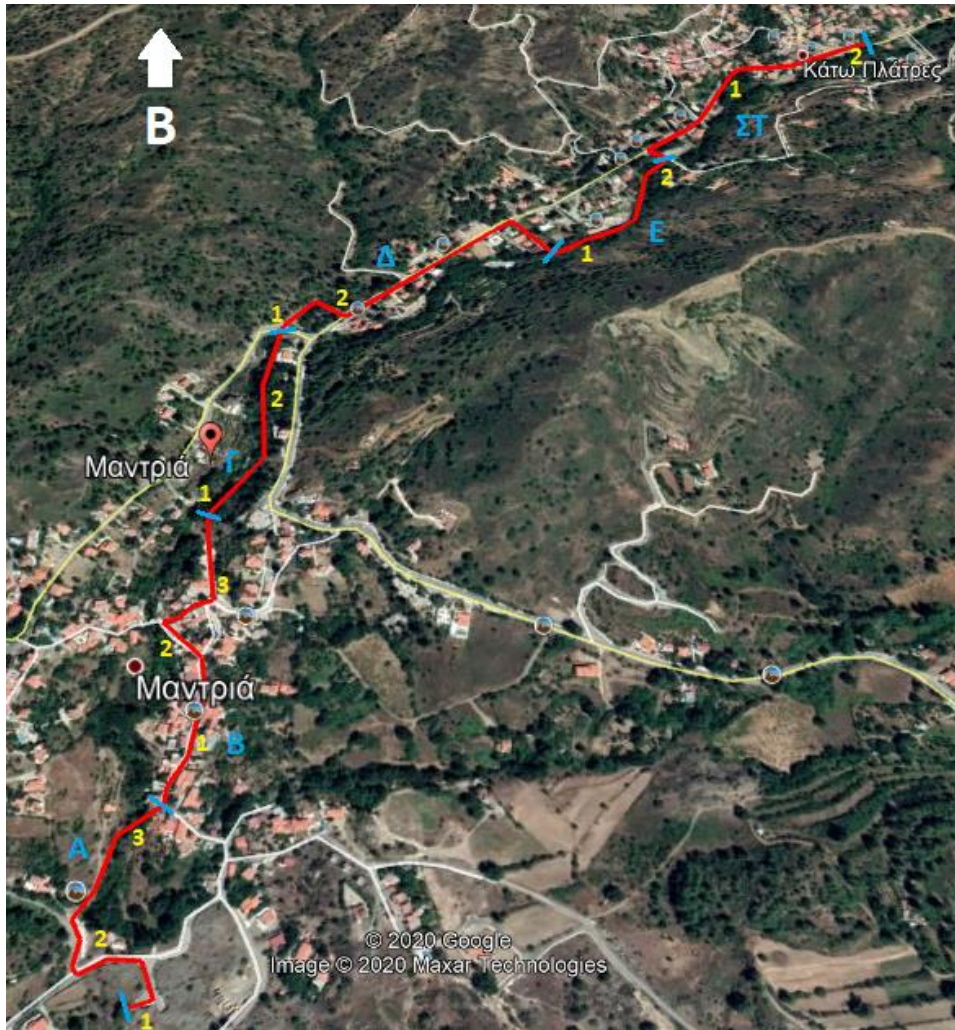
αρχιτεκτονικής. Αποτελεί επίσης παραδοσιακό κρασοχώρι με πλούσια ιστορία και τα τελευταία χρόνια έχει αναπτυχθεί αρκετά και τουριστικά, με τη δημιουργία αρκετών ξενώνων. Προτείνεται λοιπόν η περιήγηση και ξενάγηση στο χωριό για όσους το επιθυμούν.

5. Τοποθέτηση καθιστικού (σημείου στάσης) κοντά στο φράγμα του Κούρη, που βρίσκεται στην κάθοδο της διαδρομής προς την πόλη της Λεμεσού. Οι επισκέπτες θα έχουν την ευκαιρία να χαλαρώσουν και να απολαύσουν τη θέα προς το μεγαλύτερο φράγμα της Κύπρου.

2. Βοτανική Διαδρομή Μανδριά – Κάτω Πλάτρες:

2.1 Χαρακτηριστικά - περιγραφή διαδρομής:

Η διαδρομή αυτή βρίσκεται στο βόρειο κομμάτι της διαδρομής της ξερολιθιάς στην ορεινή Λεμεσό, συνδέοντας τα χωριά Μανδριά και Κάτω Πλάτρες. Το συνολικό μήκος της διαδρομής είναι 2.40 km, ενώ ένας μέσος χρόνος περιδιάβασής της είναι τα 47 λεπτά. Το ελάχιστο υψόμετρο της διαδρομής από την επιφάνεια της θάλασσας είναι τα 820 m στο χωριό Μανδριά και το μέγιστο ανέρχεται στα 920 m στο τέλος της διαδρομής και συγκεκριμένα στο χωριό Κάτω Πλάτρες. Ενώ ο βαθμός δυσκολίας όσον αφορά την περιδιάβασή της είναι το 3 (με μέγιστο το 5), καθώς περιλαμβάνει ορισμένα σημεία με μικρή κλίση, κυρίως κοντά στο Χα ποτάμι. Παρόλα αυτά είναι προσβάσιμη από όλους, με την κατάλληλη ενδυμασία φυσικά. Η διαδρομή χωρίζεται σε 6 τμήματα (Α – ΣΤ), με το κάθε τμήμα να υποδιαιρείται σε μικρότερα, ενώ σε κάθε ένα από αυτά υπάρχουν σημεία στάσης, σημεία ενδιαφέροντος και σημεία θέας. Αναλυτικότερη περιγραφή της διαδρομής με φωτογραφικό υλικό γίνεται και πιο κάτω.

Εικόνα 130: Χάρτης βοτανικής διαδρομής στην περιοχή

Τμήμα Α:

Το πρώτο κομμάτι της διαδρομής έχει συνολικό μήκος 0.28 km με μικρό βαθμό δυσκολίας (2/5) με εξαίρεση το τμήμα Α3. Το τμήμα αυτό περιλαμβάνει αρκετά σημεία στάσης, όπως το ύψωμα Ροτσιά στην αρχή (Εικόνα 130) αλλά και το Φράγκικο γεφύρι (Εικόνα 134), κοντά στο οποίο βρίσκεται και το οινοποιείο Αντωνιάδη, ένα από τα πολλά οινοποιεία της περιοχής αυτής.

Σημείο Α1: Η αρχή της βοτανικής διαδρομής γίνεται στο ύψωμα Ροτσιά, από την κορυφή του οποίου μπορείς να διακρίνεις ολόκληρο το χωριό. Πρόκειται για ένα μαγευτικό σημείο στάσης και θέας, ενώ χαρακτηριστικό του υψώματος είναι ο μεγάλος αιωνόβιος πεύκος που βρίσκεται στην κορυφή του (Εικόνα 131). Πέραν όμως από τον πεύκο (*Pinus brutia*), το ύψωμα περιλαμβάνει και άλλα είδη της κυπριακής χλωρίδας όπως τρεμιθιά (*Pistacia terebinthus*), ρίγανη (*Origanum* sp.), ασφόδηλο (*Asphodelus aestivus*), ξισταρκά ή λαδανιά (*Cistus creticus*), μαζίν (*Sarcopoterium spinosum*) και περνια (*Quercus coccifera* ssp. *calliprinos*). Σημαντικό επίσης ότι περιλαμβάνει και χώρο στάθμευσης (Εικόνα 132), καθώς βρίσκεται στην

αφετηρία της βοτανικής διαδρομής και εξυπηρετεί τους επισκέπτες αυτής. Η πρόσβαση από το χώρο στάθμευσης στην κορυφή του υψώματος γίνεται με σκάλα, όπως αυτή διακρίνεται στην Εικόνα 131 ενώ στην κορυφή υπάρχουν και δύο καθιστικά (ξύλινα παγκάκια), η κατάσταση των οποίων δεν είναι και η καλύτερη (Εικόνα 132).

Εικόνα 131: Το ύψωμα Ροτσιά (αριστερά) και ο αιωνόβιος πεύκος στην κορυφή του υψώματος (δεξιά) (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 132: Η θέα που διακρίνεται από την κορυφή του υψώματος (αριστερά) και ο χώρος στάθμευσης κοντά στο ύψωμα (δεξιά) (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 133: Το φυτικό υλικό στο ύψωμα (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

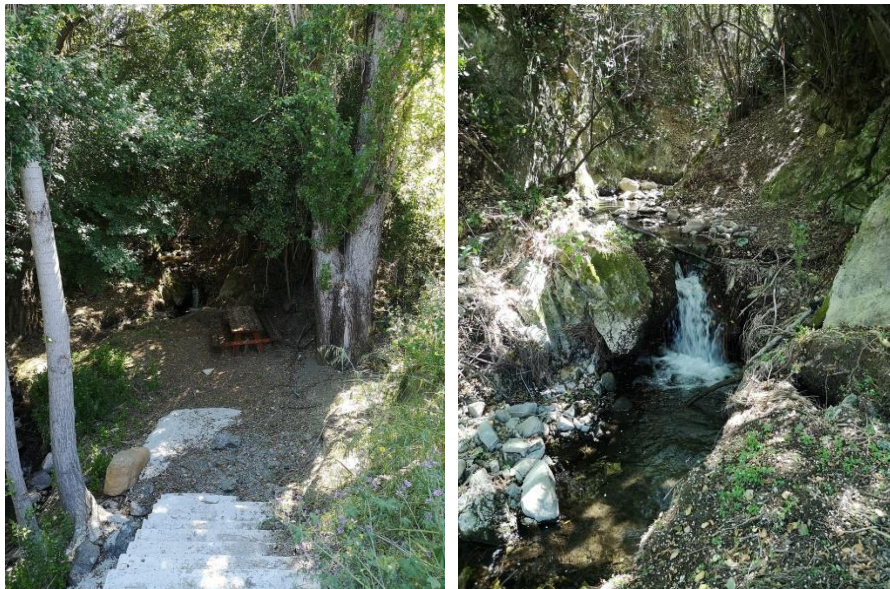

Εικόνα 134: Πανοραμική φωτογραφία από την κορυφή του υψώματος (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Σημείο A2: Κατηφορίζοντας από το ύψωμα και σε μικρή απόσταση από αυτό βρίσκεσαι στο Φράγκικο γεφύρι (Εικόνα 135), από το οποίο περνά το Χα ποτάμι. Το γεφύρι αυτό έχει μακρά ιστορία, αφού στα παλαιότερα χρόνια εξυπηρετούσε τους αμαξάρηδες που διέσχιζαν το χωριό. Η πρόσβαση από το ύψος του δρόμου στο ποτάμι γίνεται με μια πέτρινη σκάλα. Στο σημείο αυτό υπάρχει καθιστικό για στάση (Εικόνα 137), ενώ το φυτικό υλικό είναι ιδιαίτερα πλούσιο. Πιο συγκεκριμένα, υπάρχουν τα είδη πλάτανος (*Platanus orientalis*), λεύκα (*Populus nigra*), τριανταφυλλιά (*Rosa* sp.), σκλέδρος (*Alnus orientalis*), στερατζιά (*Styrax officinalis*), λατζιά (*Quercus alnifolia*) και τρεμουθιά (*Pistacia terebinthus*). Λόγω και της συνεχούς ροής νερού που υπάρχει από το Χα ποτάμι, τα περισσότερα από αυτά τα είδη είναι κατάλληλα για παραποτάμια φύτευση, ενώ το περιβάλλον εκεί είναι ιδιαίτερα σκιερό, λόγω και των υψηλών δέντρων που υπάρχουν.

Εικόνα 135: Η "γέφυρα του Φράγκου" (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

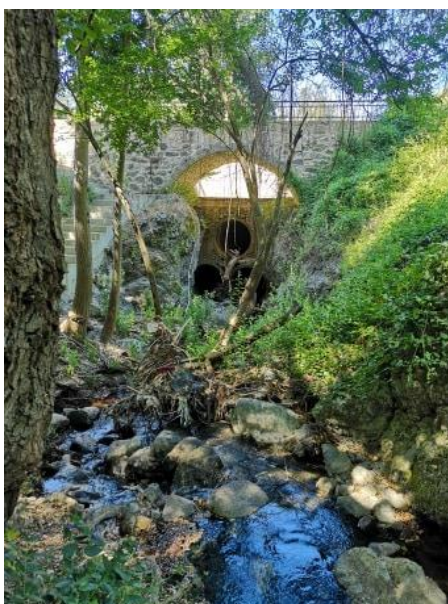
Εικόνα 136: Τα σκαλιά που κατηφορίζουν προς το ποτάμι και η ροή του νερού (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 137: Το καθιστικό που υπάρχει στο σημείο (αριστερά) και η διαδρομή που ακολουθεί το ποτάμι (δεξιά) (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 138: Φυτικό υλικό από το Φράγγικο γεφύρι (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 139: Το γεφύρι από μια άλλη όψη (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Σημείο A3: Η διαδρομή συνεχίζει παράλληλα με το Χα ποτάμι κατευθυνόμενη προς το κέντρο του χωριού. Στο σημείο A3 προτείνεται η τοποθέτηση γέφυρας – περάσματος πάνω από το ποτάμι, καθώς αυτή τη στιγμή δεν υπάρχει οποιαδήποτε σύνδεση στο σημείο.

Εικόνα 140: Η παράλληλη με το Χα ποτάμι διαδρομή (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Τμήμα Β:

Το δεύτερο κομμάτι της διαδρομής περιλαμβάνει μια μικρή περιδιάβαση στο χωριό Μανδριά, μέσα από τα στενά παραδοσιακά σοκάκια που υπάρχουν (Εικόνα 141). Είναι μήκους 0.46 km και ο βαθμός δυσκολίας του είναι αρκετά ήπιος, καθώς πρόκειται για περιδιάβαση εντός του χωριού. Υπάρχουν και εδώ αρκετά σημεία στάσης, τα οποία αναλύονται πιο κάτω.

Σημείο B1: Η διαδρομή συνεχίζει εντός του χωριού Μανδριά, στα στενά σοκάκια του. Στο σημείο αυτό της διαδρομής δεν υπάρχει κάποια επαφή με το Χα ποτάμι.

Εικόνα 141: Πλακόστρωτος δρόμος εντός του χωριού (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Σημείο B2: Εντός του χωριού υπάρχει μια ακόμη γέφυρα, η οποία εξυπηρετεί τις ανάγκες του Χα ποτάμι (Εικόνα 142). Πρόκειται για ένα ακόμη σημείο στάσης και ξεκούρασης, με το φυτικό υλικό να είναι και εδώ άφθονο. Συγκεκριμένα υπάρχουν πλάτανοι (*Platanus orientalis*), λεύκες (*Populus nigra*), τριανταφυλλιές (*Rosa* sp.), ψευδοακακίες (*Robinia pseudoacacia*) και σκλέδροι (*Alnus orientalis*) κατά κύριο λόγο. Οι παρακάτω φωτογραφίες από το σημείο είναι ενδεικτικές.

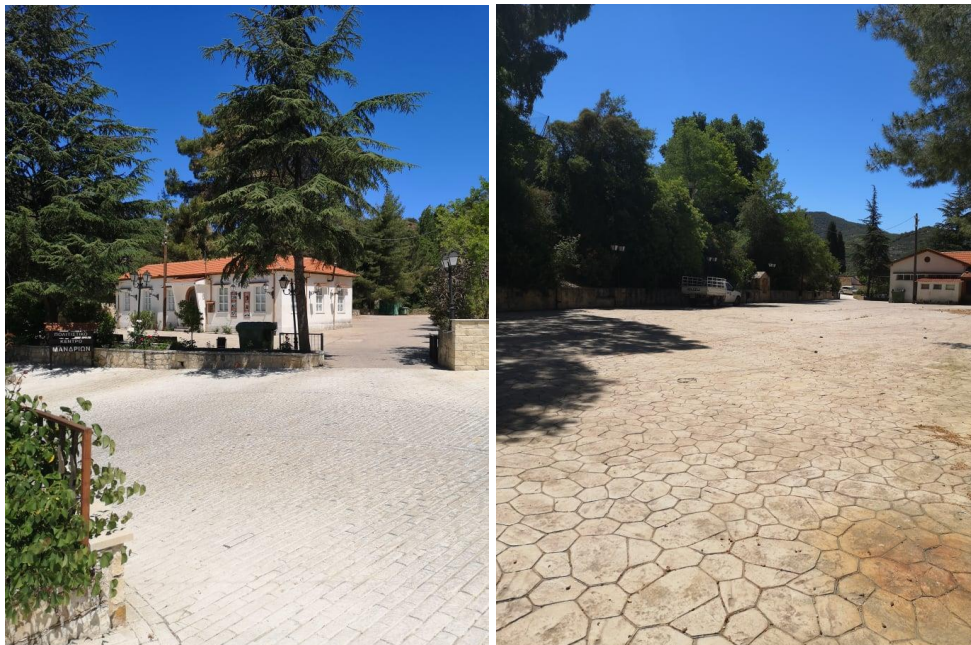

Εικόνα 142: Η γέφυρα που βρίσκεται εντός του χωριού (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 143: Η ροή του νερού από το Χα ποτάμι καθώς και φυτικό υλικό από την περιοχή (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Σημείο Β3: Λίγα μόλις μέτρα από την γέφυρα βρίσκεται και το επόμενο σημείο στάσης. Πρόκειται για το Πολιτιστικό Κέντρο Μανδριών, ένα αρκετά μεγάλο εξωτερικό χώρο που μπορεί να φιλοξενήσει αρκετές εκδηλώσεις, κυρίως κατά τους καλοκαιρινούς μήνες. Προτείνεται η αξιοποίηση του προαύλιου χώρου για εκδηλώσεις ή πιθανόν και εκθέσεις, όσον αφορά την ιστορία της περιοχής, το Χα ποτάμι και τις χλωρίδας που υπάρχει. Έτσι οι επισκέπτες της διαδρομής θα μπορέσουν να συνδυάσουν την περιδιάβαση και την ξεκούραση με ενημέρωση.

Εικόνα 144: Το Πολιτιστικό Κέντρο Μανδριών και ο προαύλιός του χώρος στα δεξιά (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Τμήμα Γ:

Συνεχίζοντας πίσω από το πολιτιστικό κέντρο, η διαδρομή συνεχίζει στο Χα ποτάμι. Το τμήμα Γ έχει συνολικό μήκος 0.34 km, παρόλα αυτά ο βαθμός δυσκολίας του είναι μεγαλύτερος από τα προηγούμενα τμήματα και αυτό γιατί βρίσκεται δίπλα από το ποτάμι. Η διαδρομή αυτή είναι προσβάσιμη στο μεγαλύτερο κομμάτι της, εντούτις υπάρχουν κάποια σημεία που χρειάζεται να γίνουν ορισμένες παρεμβάσεις, ούτως ώστε να είναι ευκολότερη η πρόσβαση στους επισκέπτες.

Σημείο Γ1: Λίγο πίσω από το πολιτιστικό κέντρο υπάρχει το πρώτο σημείο στάσης του τμήματος Γ. Η ροή του νερού από το Χα ποτάμι συνεχίζεται, όμως είναι αρκετά μικρή, λόγω κυρίως και της εποχής που πραγματοποίησα την επίσκεψή μου (Μάιος). Στο σημείο προϋπάρχει ήδη ένα μικρό καθιστικό, ενώ το φυτικό υλικό δεν διαφέρει ιδιαίτερα από τα προηγούμενα σημεία στάσης.

Εικόνα 145: Εικόνα από το σημείο Γ1 (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Σημείο Γ2: Συνεχίζοντας την διαδρομή στο Χα ποτάμι και εξερχόμενοι σιγά σιγά του χωριού, βρίσκουμε ένα ακόμη σημείο στάσης. Όπως προαναφέρθηκε, χρειάζεται να γίνουν κάποιες παρεμβάσεις στη διαδρομή, ώστε να είναι ευκολότερα προσβάσιμη. Το φυτικό υλικό και εδώ δεν αλλάζει σε σχέση με πριν, με τους πλάτανους να κυριαρχούν.

Εικόνα 146: Εικόνα από το φυτικό υλικό της περιοχής (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Τμήμα Δ:

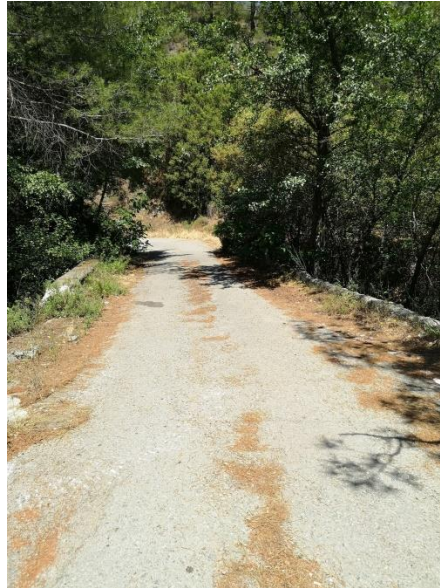
Στο κομμάτι αυτό η διαδρομή διαφοροποιείται αρκετά, καθώς βγαίνουμε από τα Μανδριά και οδηγούμαστε στις Κάτω Πλάτρες. Λόγω δύσκολης πρόσβασης κοντά στο Χα ποτάμι, το μεγαλύτερο μέρος της διαδρομής βρίσκεται στον κύριο δρόμο που ενώνει τα 2 αυτά χωριά. Παρόλα αυτά, υπάρχουν αρκετά σημεία όπου είναι ευδιάκριτη η πορεία του ποταμιού, όπως και μια ακόμη γέφυρα στην έξοδο των Μανδριών (Εικόνα 147). Το συνολικό μήκος του τμήματος Δ είναι 0.48 km και ο βαθμός δυσκολίας όσον αφορά την πρόσβαση σε αυτό είναι αρκετά μικρός. Όσον αφορά το φυτικό υλικό, αρχίζει κάπως να διαφοροποιείται, με το κυρίαρχο είδος να είναι οι πεύκοι του είδους *Pinus brutia*.

Σημείο Δ1: Μια ακόμη γέφυρα, η 3^η συνολικά που συναντάμε στη διαδρομή εξυπηρετεί την πρόσβαση πάνω από το ποτάμι. Συνδέει επίσης μέσω της διαδρομής τα Μανδριά και τις Κάτω Πλάτρες.

Εικόνα 147: Μια ακόμη γέφυρα από την περιοχή (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Σημείο Δ2: Εξερχόμενοι πλέον από τα Μανδριά και στο δρόμο για τις Κάτω Πλάτρες, κυριαρχεί το είδος *Pinus brutia* στη διαδρομή αυτή. Παράλληλα με το δρόμο και πιο συγκεκριμένα στα ανατολικά, συνεχίζεται η ροή στο Χα ποτάμι. Δυστυχώς σε αυτό το σημείο η πρόσβαση δεν είναι και τόσο εύκολη, όμως η πορεία του φαίνεται ξεκάθαρα από το ύψος του δρόμου. Η διαδρομή συνεχίζει μέσα στα πεύκα μέχρι και την επόμενη επαφή με το ποτάμι.

Εικόνα 148: Συνέχιση της διαδρομής προς τις Κάτω Πλάτρες (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

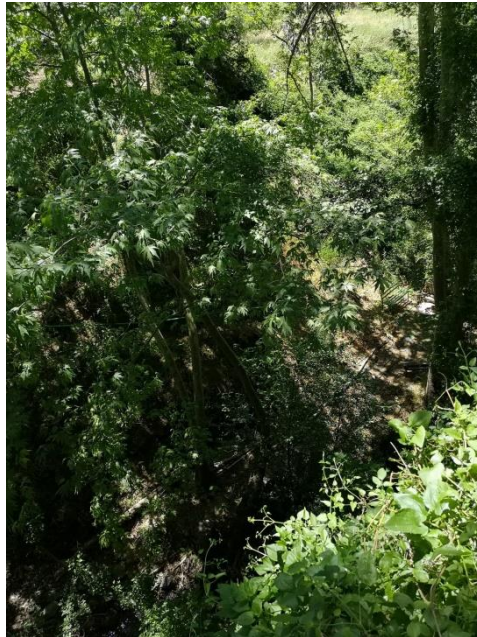
Εικόνα 149: Κυρίαρχο είδος το *Pinus brutia* (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Τμήμα Ε:

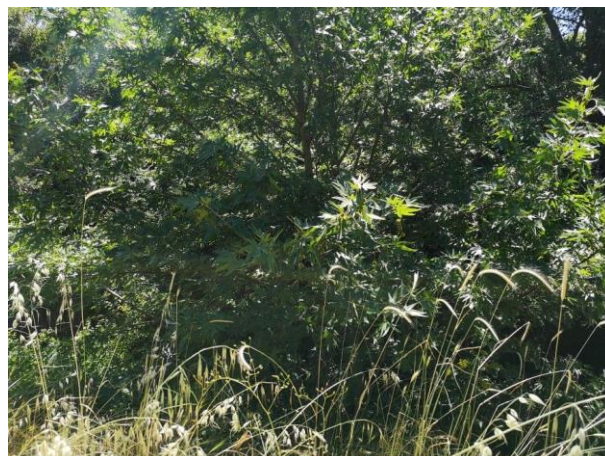
Ο δρόμος κατηφορίζει και μας οδηγεί και πάλι στο Χα ποτάμι στο τμήμα Ε της διαδρομής. Με μήκος 0.30 km υπάρχουν αρκετά κοινά με το τμήμα Γ, όσον αφορά τη δυσκολία και την πρόσβασή του. Χρειάζονται και εδώ ορισμένες παρεμβάσεις σε κάποια σημεία της διαδρομής, έτσι ώστε να γίνει περισσότερο

προσβάσιμη για τους επισκέπτες. Βορειοανατολικά της διαδρομής βρίσκεται και το οινοποιείο Λαμπούρη, με τη διαδρομή μας να το «αγκαλιάζει». Ουσιαστικά το τμήμα Ε πρόκειται και για το τελευταίο κομμάτι της διαδρομής που βρίσκεται κοντά στο Χα ποτάμι, καθώς η πρόσβαση στη συνέχεια είναι απαγορευτική. Όσον αφορά το φυτικό υλικό, κυρίαρχα είδη είναι ο πεύκος (*Pinus brutia*), ο πλάτανος (*Platanus orientalis*) και ο δρυς (*Quercus infectoria* subsp. *veneris*).

Σημείο Ε1: Το πρώτο σημείο στάσης στο κομμάτι Ε βρίσκεται μόλις πίσω από το τοπικό οινοποιείο Λαμπούρη. Η πρόσβαση σε αυτό είναι κάπως απότομη, για αυτό προτείνεται η τοποθέτηση κάποιας σκάλας έτσι ώστε να εξομαλυνθεί η κατάβαση σε αυτό. Εδώ κυρίαρχο είδος είναι ο πλάτανος.

Εικόνα 150: Φωτογραφία από το σημείο Ε1 (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 151: Κυρίαρχο είδος ο πλάτανος (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Σημείο E2: Στο σημείο αυτό γίνεται η επαναφορά της διαδρομής και πάλι στο ύψος του δρόμου. Όπως και στο προηγούμενο σημείο, έτσι και σε αυτό προτείνεται η τοποθέτηση σκάλας για ευκολότερη πρόσβαση των επισκεπτών της διαδρομής.

Εικόνα 152: Φυτικό υλικό σημείου E2 (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 153: Σημείο επαναφοράς και πάλι στο ύψος του δρόμου (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Τμήμα ΣΤ:

Το έκτο και τελευταίο κομμάτι της διαδρομής μας περιλαμβάνει μια περιδιάβαση στις Κάτω Πλάτρες. Είναι μήκους 0.53 km, με ήπιο βαθμό δυσκολίας και ευχάριστη διαδρομή εντός του τουριστικού αυτού χωριού. Υπάρχουν και εδώ αρκετές δραστηριότητες και πλούσιο φυτικό υλικό, αποτελούμενο κυρίως από δρύες, λεύκες και πεύκα.

Σημείο ΣΤ1: Η διαδρομή εδώ είναι περισσότερο ευχάριστη και πιο εύκολη στην περιδιάβασή της καθώς είναι μεταξύ εκατοντάδων δέντρων, ενώ αποτελείται

κυρίως από πεζοδρόμια (Εικόνα 154). Υπάρχουν καθιστικά για ξεκούραση, ενώ στο τέλος της διαδρομής βρίσκονται και τα παραδοσιακά καφενεία των Κάτω Πλάτρων.

Εικόνα 154: Η διαδρομή προς τις Κάτω Πλάτρες (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

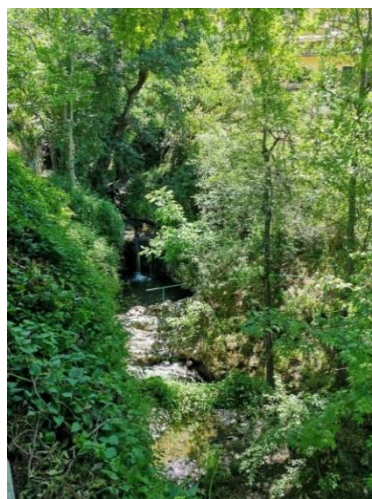

Εικόνα 155: Σημείο στάσης στη διαδρομή (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Σημείο ΣΤ2: Φτάνοντας σιγά σιγά στο τέλος της διαδρομής στο χωριό Κάτω Πλάτρες, θα συναντήσει κάποιος τους 3 αιωνόβιους δρύες που βρίσκονται δίπλα από τα παραδοσιακά καφενεία του χωριού (Εικόνα 156). Πρόκειται για 3 πελώριους δρύες, χαρακτηριστικό των οποίων είναι ότι για να αγκαλιάσεις τον κορμό τους χρειάζονται 3 άνθρωποι με τα χέρια τους ανοιχτά. Όπως γίνεται εύκολα αντιληπτό, τα 3 αυτά δέντρα με την πλούσια ιστορία αποτελούν πόλο έλξης για τους επισκέπτες του χωριού, ενώ δημιουργούν και πλούσια σκία στα γύρω καφενεία. Δεξιά του δρόμου περνά και το Χα ποτάμι, ενώ μια υπό ανέγερση παιδική χαρά στην περιοχή κοντά στο ποτάμι μπορεί επίσης να αξιοποιηθεί (Εικόνα 158). Ο συνδυασμός αυτός μεταξύ της φύσης και των παραδοσιακών καφενείων αποτελεί ότι καλύτερο για τον τερματισμό αυτής της ιδιαίτερης διαδρομής.

Εικόνα 156: Ένας από τους τρεις πελώριους αιωνόβιους δρύες της περιοχής (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

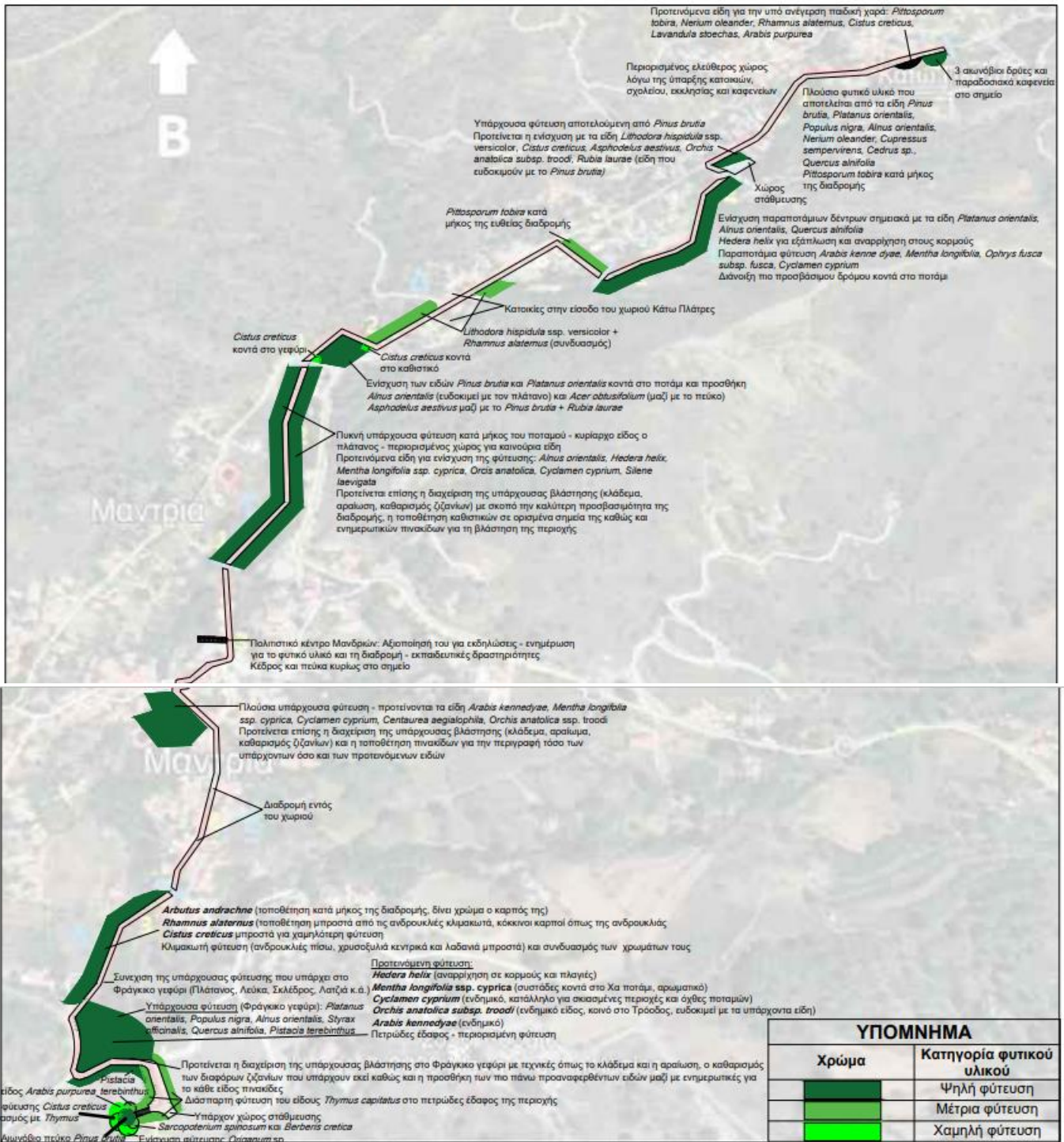

Εικόνα 157: Το πέρασμα του ποταμού από την περιοχή (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 158: Το φυτικό υλικό της περιοχής σε συνδυασμό με τα παραδοσιακά καφεενεία (αριστερά) και η υπό ανέγερση παιδική χαρά κοντά στο Χα ποτάμι (δεξιά) (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

2.2 Διαγραμματική απεικόνιση του φυτικού υλικού στη Βοτανική Διαδρομή Βοτανική Διαδρομή Μανδριά - Κάτω Πλάτρες

ΥΠΟΜΝΗΜΑ	
Χρώμα	Κατηγορία φυτικού υλικού
	Ψηλή φύτευση
	Μέτρια φύτευση
	Χαμηλή φύτευση

ΓΕΩΠΟΝΙΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ - Π.Μ.Σ. Αρχιτεκτονική Τοπίου								
Όνοματεπώνυμο	Μάθημα	Θέμα σχεδίου	Είδος σχεδίου	Κλίμακα	Επιβλέπουσα καθηγήτρια	Τίτλος μελέτης	Αρ. πινακίδας	Ημερομηνία
Σταύρος Αριστείδης	Μεταπτυχιακή διατριβή	Βοτανική διαδρομή Μανδριά - Κάτω Πλάτρες	Σχεδιαστική αποτύπωση	1:1250	Άκουμνιανάκη Αναστασία	Ξερολιθιά και αγροτικό τοπίο στην Κύπρο: Ο δρόμος της ξερολιθιάς στην περιοχή Λεμεσού	1	ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2020

Εικόνα 159: Διαγραμματική απεικόνιση μέσω Autocad του φυτικού υλικού στη βοτανική διαδρομή

Στην απεικόνιση του φυτικού υλικού μέσω του σχεδιαστικού προγράμματος Autocad διακρίνεται η βλάστηση στα διάφορα σημεία της διαδρομής, υπάρχουσα και υφιστάμενη (Εικόνα 159). Όπως φαίνεται και στο υπόμνημα, η κατηγορία του φυτικού υλικού διακρίνεται ανάλογα με το ύψος σε ψηλή, μέτρια και χαμηλή φύτευση. Κάθε μια από αυτές τις κατηγορίες συμβολίζεται με διαφορετικό χρώμα. Περαιτέρω ανάλυση του φυτικού υλικού γίνεται στην αρχή της διαδρομής και πιο συγκεκριμένα στο ύψωμα Ροτσιά στις επόμενες ενότητες, όπου παρατίθεται αποτύπωση υπάρχουσας και προτεινόμενης βλάστησης, φυτοτεχνικό σχέδιο καθώς και δύο τομές. Στην πιο πάνω εικόνα επίσης περιγράφονται και τα είδη φύτευσης που χρησιμοποιούνται στο κάθε σημείο ξεχωριστά, καθώς και οι όποιες άλλες αλλαγές προτείνονται.

Τα κυριότερα προτεινόμενα είδη στη βοτανική διαδρομή είναι το θυμάρι (*Thymus capitatus*), το ενδημικό είδος «κλάματα της Παναγίας» (*Arabis purpurea*), η λαδανιά (*Cistus creticus*), η ρίγανη (*Origanum* sp.), η κυπριακή μέντα (*Mentha longifolia* ssp. *cyrlica*) κοντά στο ποτάμι, το κυπριακό κυκλάμινο (*Cyclamen cyprium*), η ανδρουκλιά (*Arbutus andrachne*), η χρυσοξυλιά (*Rhamnus alaternus*), το είδος ορχιδέας που ευδοκμεί στην οροσειρά του Τροόδους (*Orchis anatolica* subsp. *troodi*), ο σκλέδρος (*Alnus orientalis*), το πιττόσπορο (*Pittosporum tobira*), η ενδημική λατζιά (*Quercus alnifolia*), η λιθοδόρα (*Lithodora hispidula* ssp. *versicolor*) και η ρούμπια (*Rubia lauræ*).

2.3 Αξιολόγηση υπάρχουσας κατάστασης στο Ύψωμα Ροτσιά και πρόταση

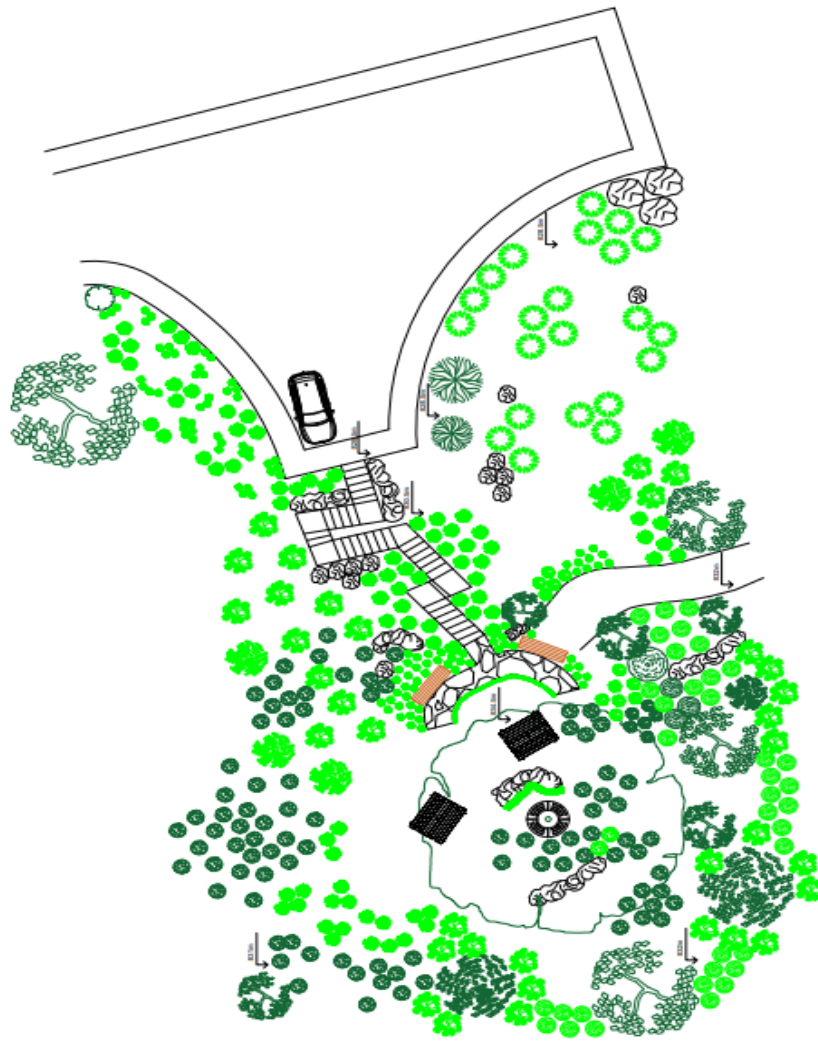
Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα μέρη της βοτανικής διαδρομής είναι το ύψωμα Ροτσιά, που βρίσκεται στην αρχή της διαδρομής (**Τμήμα Α, Σημείο Α1**). Χαρακτηριστικό του υψώματος είναι η θέα που αντικρίζει κανείς όταν ανεβεί στην κορυφή αυτού, η οποία σε συνδυασμό με το υπάρχον φυτικό υλικό δίνει στο ύψωμα μια ιδιαίτερη εικόνα. Αυτό αποτελεί και τον κύριο λόγο επιλογής του συγκεκριμένου σημείου για ανάπλαση. Η προτεινόμενη φύτευση θα εμπλουτίσει το φυτικό υλικό της διαδρομής, ενώ η ανάπλαση που θα γίνει αποσκοπεί στην προσέλκυση περισσότερων επισκεπτών.

Εν συντομία, η ανάπλαση του υψώματος άρχισε με επιτόπιες επισκέψεις στο σημείο και ανάλυση τοπίου. Μελετήθηκε το υπάρχον φυτικό υλικό, καταγράφηκαν τα κυριότερα είδη ενώ μετρήθηκαν και οι αποστάσεις μεταξύ των κυριότερων σημείων στο ύψωμα. Επιπλέον, λήφθηκαν αρκετές φωτογραφίες από την υπάρχουσα κατάσταση. Τα **κυριότερα είδη που καταγράφηκαν** είναι το μεγάλο αιωνόβιο πεύκο στην κορυφή του είδους *Pinus brutia*, που αποτελεί και χαρακτηριστικό του υψώματος, τρεμιθιές του είδους *Pistacia terebinthus*, λαδανιές (*Cistus creticus*), είδη ρίγανης (*Origanum* sp.), το κυπριακό είδος «μαζίν» ή σαρκοποτήριο (*Sarcopoterium spinosum*), ο ενδημικός δρυς ή αλλιώς περνια (*Quercus coccifera* ssp. *calliprinos*) και ορισμένες αμυγδαλιές (*Prunus amygdalus*). Τα είδη αυτά διακρίνονται στην πιο κάτω εικόνα (Εικόνα 160) με σκούρο πράσινο χρώμα. Το έδαφος είναι αρκετά επικλινές και πετρώδες, ενώ στην κορυφή του

υψώματος υπάρχουν δύο παγκάκια για ξεκούραση, η κατάσταση των οποίων δεν είναι και η καλύτερη. Η πρόσβαση στην κορυφή του υψώματος από το χώρο στάθμευσης γίνεται με σκαλοπάτια, ενώ η κορυφή του υψώματος (834.5 m) έχει μια υψομετρική διαφορά σε σχέση με το χώρο στάθμευσης (826 m). Αξίζει επίσης να αναφερθεί ότι βορειοδυτικά του υψώματος, διακρίνονται τα Μανδριά. Σχετικές φωτογραφίες που αποδίδουν τη σημερινή κατάσταση του υψώματος καθώς και τη θέα βρίσκονται στη σελίδα 121 και στην ενότητα «Περιγραφή – Χαρακτηριστικά της Βοτανικής Διαδρομής».

Έπειτα από καταγραφή και μελέτη του φυτικού υλικού, επιλέχθηκαν συγκεκριμένα είδη για εμπλουτισμό και ανανέωση της υπάρχουσας φύτευσης. Η επιλογή των ειδών ήταν επιμελής, ούτως ώστε να προσαρμόζονται στο περιβάλλον και να μπορούν να συνυπάρχουν με την παρούσα φύτευση. Τα είδη που επιλέχθηκαν διακρίνονται στην Εικόνα 160 με ανοιχτό πράσινο χρώμα. Συγκεκριμένα, το φυτικό υλικό εμπλουτίζεται με θυμάρι (*Thymus capitatus*), το οποίο προσαρμόζεται άριστα στο πετρώδες έδαφος της περιοχής και επιπλέον δίνει χρώμα, τα ενδημικά είδη *Arabis purpurea* και *Cyclamen cyprium*, βερβερίδα (*Berberis cretica*) η οποία έχει κοινή υφή και εικόνα με το «μαζίν», χρυσοξυλιά (*Rhamnus alaternus*) και λαδανιά του είδους *Cistus salviifolius* "Prostratus" σε σημεία με πιο απότομη κλίση. Επιπλέον, ενισχύθηκε η φύτευση ορισμένων από τα υπάρχοντα είδη όπως της λαδανιάς (*Cistus creticus*), της ρίγανης (*Origanum* sp.) και της περνιας (*Quercus coccifera*). Η προτεινόμενη φύτευση των φυτών είναι κατά ομάδες σε διάφορα σημεία του υψώματος, έτσι ώστε να αξιοποιείται στο έπακρον η κλίση και να μην εμποδίζεται η θέα από την κορυφή. Ενώ σε σημεία που υπάρχει απότομη κλίση και ελλοχεύει ο κίνδυνος ατυχήματος προτείνεται πιο ψηλή φύτευση έτσι ώστε να «αποτρέπει» τους επισκέπτες να πλησιάσουν και να λειτουργήσει ως «τείχος» προστασίας για αυτούς. Επιπλέον, προστίθενται δύο ακόμη ξύλινα παγκάκια στο κέντρο του υψώματος και κάτω από την κόμη του αιωνόβιου πεύκου για να μπορεί να παρέχεται και σκίαση στους επισκέπτες. Τέλος, προτείνεται η συντήρηση της υπάρχουσας βλάστησης (κλάδεμα, αφαίρεση ζιζανίων) όπως και των υποδομών που υπάρχουν αυτή τη στιγμή (ξύλινα παγκάκια και σκάλα). Η επόμενη εικόνα (Εικόνα 159) είναι χαρακτηριστική της πρότασης.

Ύψωμα Ροτσιά - Μανδριά

ΥΠΑΡΧΟΥΣΑ - ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΗ ΦΥΤΕΥΣΗ			
ΣΥΜΒΟΛΟ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΣΥΜΒΟΛΟ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ
	<i>Pinus brutia</i>		<i>Thymus capitatus</i>
	<i>Pistacia terebinthus</i>		<i>Arabis purpurea</i>
	<i>Quercus coccifera</i>		<i>Berberis cretica</i>
	<i>Sarcopoterium spinosum</i>		<i>Origanum sp.</i>
	<i>Cistus creticus</i>		<i>Cistus creticus</i>
	<i>Origanum sp.</i>		<i>Rhamnus alaternus</i>
	<i>Prunus amygdalius</i>		<i>Quercus coccifera</i>
			<i>Cyclamen cyprinum</i>
			<i>Cistus salvifolius</i>
			"Prostratus"

ΓΕΩΠΟΝΙΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ - Π.Μ.Σ. Αρχιτεκτονική Τοπίου

Ονοματεπώνυμο Σταύρος Αριστέλης	Μάθημα Μεταπτυχιακή διατριβή	Θέμα σχεδίου Υφιστάμενη και προτεινόμενη φύτευση Ύψωματος Ροτσιά στα Μανδριά	Είδος σχεδίου Σχεδιαστική αποτύπωση	Κλίμακα 1:200	Επιβλέπουσα καθηγήτρια Ακουμειανίκη Αναστασία	Τίτλος μελέτης Ξερολιθία και αγροτικό τοπίο στην Κύπρο: Ο δρόμος της ξερολιθιάς στην περιοχή Λεμεσού	Αρ. πινακίδας 2	Ημερομηνία ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2020
------------------------------------	---------------------------------	---	--	------------------	--	---	--------------------	-------------------------------

Εικόνα 160: Masterplan – Αποτύπωση Φυτικού υλικού υψώματος Ροτσιά

2.4 Φυτοτεχνικό σχέδιο

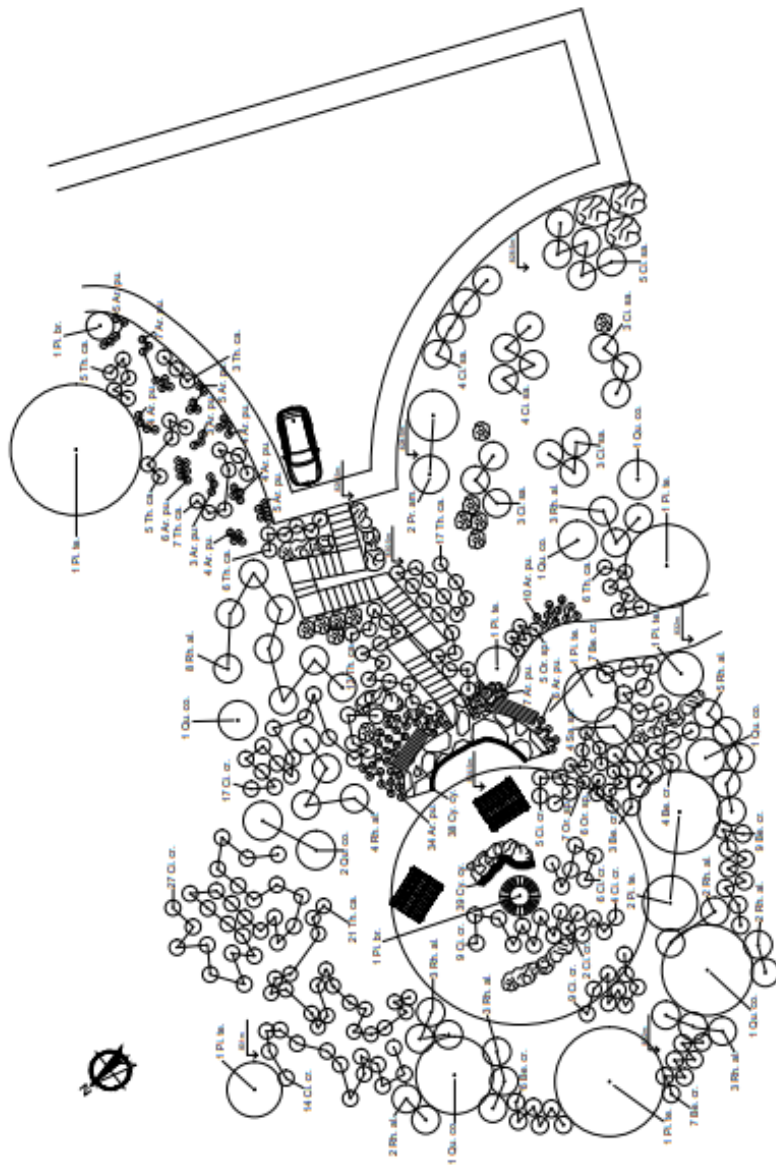
Η καταγραφή τόσο της υπάρχουσας όσο και της προτεινόμενης φύτευσης αποδίδεται μέσω του φυτοτεχνικού σχεδίου. Έγινε καταμέτρηση όλων των φυτικών ειδών και ακολούθως καταγραφή τους σε πίνακα (Εικόνα 161). Η προτεινόμενη και η υπάρχουσα φύτευση διακρίνονται με τη χρήση διαφορετικών συμβόλων στο φυτοτεχνικό σχέδιο, ενώ στον πίνακα παρατείνονται πληροφορίες για την επιστημονική και την κοινή ονομασία του φυτού, το συμβολισμό του στο σχέδιο, τη διάμετρο κόμης και το ύψος του φυτού καθώς και την ποσότητα του κάθε είδους που χρησιμοποιήθηκε. Με τη χρήση του φυτοτεχνικού σχεδίου γίνεται μια πλήρης καταγραφή του φυτικού υλικού, με την παράθεση σημαντικών πληροφοριών που θα βοηθήσουν στην υλοποίηση της πρότασης.

Κυρίαρχο είδος στην υπάρχουσα φύτευση αποτελεί η λαδανιά (*Cistus creticus*), αφού καταμετρήθηκαν συνολικά 91 φυτά λαδανιάς σε όλη την επιφάνεια του υψώματος και σε διάφορα σημεία του. Σε μικρότερες ποσότητες παρατηρούνται τα είδη *Pistacia terebinthus* (9 φυτά περιμετρικά του υψώματος), *Origanum* sp. (συνολικά 6 φυτά σε «ομάδα» νότια του αιωνόβιου πεύκου), *Sarcopoterium spinosum* (4 φυτά κοντά στα φυτά ρίγανης), *Quercus coccifera* (3 είδη σε διάφορα σημεία στο ύψωμα), 2 φυτά *Prunus amygdalus* νότια της σκάλας και σε υψομετρική διαφορά 2 m πάνω από το χώρο στάθμευσης και φυσικά 2 φυτά *Pinus brutia* (ο αιωνόβιος πεύκος στην κορυφή και ακόμη ένα φυτό ανατολικά του υψώματος).

Από τα προτεινόμενα είδη, κυριαρχούν σε ότι αφορά την ποσότητα τα είδη *Arabis purpurea* και *Cyclamen cyprium* (107 και 77 φυτά αντίστοιχα) λόγω κυρίως του πολύ μικρού τους μεγέθους. Τα δύο αυτά είδη προτείνονται να τοποθετηθούν κοντά στα παγκάκια δίνοντας χρώμα, ενώ αποτελούν επίσης ενδημικά είδη και τοποθετούνται σε κεντρικό σημείο του υψώματος. Εξίσου σημαντική όμως είναι και η ποσότητα θυμαριών (*Thymus capitatus*) που προτείνεται να ενισχύσουν την υπάρχουσα φύτευση (83 φυτά). Αυτά προτείνονται σε ομάδες κυρίως στο σημείο όπου υπάρχει η σκάλα, όπου το έδαφος είναι πετρώδες και άγονο. Τα είδη *Rhamnus alaternus* (35 φυτά) και *Berberis cretica* (32 φυτά) προτείνονται να τοποθετηθούν σε ομάδες περιμετρικά του αιωνόβιου πεύκου, με το δεύτερο είδος να συνδυάζεται με το *Sarcopoterium*. Όσον αφορά το είδος *Cistus salviifolius* "Prostratus", προτείνονται συνολικά 22 φυτά στη νότια πλευρά του υψώματος και σε αμφιθεατρική διάταξη, αφού ευνοείται από την κλίση στο σημείο. Τέλος, προτείνονται για ενίσχυση ειδών που ήδη υπάρχουν τα είδη: *Origanum* sp. (12 φυτά), *Quercus coccifera* (5 φυτά) και *Cistus creticus* (2 φυτά).

Σε σημείο όπου το έδαφος δεν είναι αρκετά γόνιμο, προτείνεται η δημιουργία «λάκκου φύτευσης» με εμπλουτισμένο έδαφος της περιοχής για καλύτερη εγκατάσταση των φυτών, ενώ το φυτικό υλικό επιλέγεται με προσοχή έτσι ώστε να μην αλλοιώνεται ο φυσικός χαρακτήρας της περιοχής. Περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με το φυτοτεχνικό σχέδιο παρουσιάζονται στην εικόνα 161.

ΓΕΩΠΟΝΙΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ	
Όνοματεπώνυμο	Σταύρος Αριστέιδης
Μάθημα	Μεταπτυχιακή διατριβή
Θέμα σχεδίου	Φυτοτεχνικό σχέδιο φύτευσης Υψώματος Ροσιτά στα Μανδριά
Είδος σχεδίου	Φυτοτεχνικό
Κλίμακα	1:200
Επιβλέπουσα καθηγήτρια	Ακουμιανόκη Αναστασία
Τίτλος μελέτης	Ξερολιθία και αγροτικό τοπίο στην Κύπρο: Ο δρόμος της ξερολιθιάς στην περιοχή Λεμεσού
Αριθμός πτυχιδός	3
Ημερομηνία	Δεκέμβριος 2020

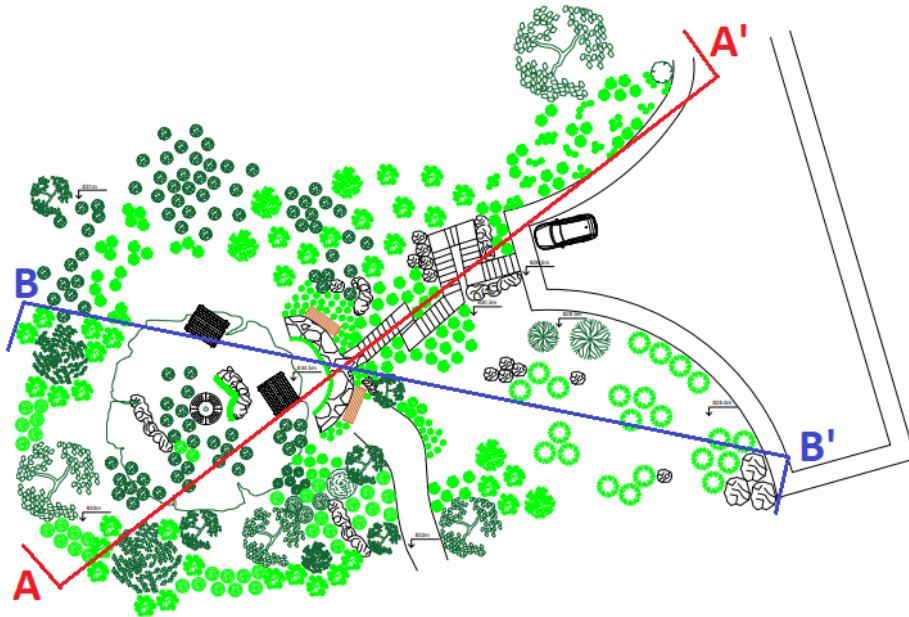

ΥΠΑΡΧΟΥΣΑ ΦΥΤΕΥΣΗ ☉				ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΗ ΦΥΤΕΥΣΗ ☉							
ΣΥΜΒΟΛΟ	ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΚΟΙΝΗ ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΔΙΑΜΕΤΡΟΣ ΚΟΜΗΣ (m)	ΥΨΟΣ ΦΥΤΟΥ (m)	ΠΟΣΟΤΗΤΑ	ΣΥΜΒΟΛΟ	ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΚΟΙΝΗ ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΔΙΑΜΕΤΡΟΣ ΚΟΜΗΣ (m)	ΥΨΟΣ ΦΥΤΟΥ (m)	ΠΟΣΟΤΗΤΑ
Pi. br.	<i>Pinus brutia</i>	Τραχέια πεύκη	10 - 12	35	2	Th. ca.	<i>Thymus capitatus</i>	Θυμάρι ή Θραυμπί	0.5 - 0.6	0.3	83
Pi. le.	<i>Pistacia terebinthifolius</i>	Τερεβινθός ή τρεμυλιά	3 - 4	5 - 6	9	Ar. pu.	<i>Arabis purpurea</i>	Αραβίς ή πορφύρα	0.1	0.1 - 0.2	107
Qu. co.	<i>Quercus coccifera</i>	Δρυς	4	4	3	Be. cr.	<i>Berberis cretica</i>	Βερβερίδα κρητική	1	1	32
Sa. sp.	<i>Sarcopoterium spinosum</i>	Σαρκοποτήριο ή Μαυζήν	1.2	0.6	4	Or. sp.	<i>Origanum sp.</i>	Ρίγανη	0.2	0.8	12
Ci. cr.	<i>Cistus creticus</i>	Λαδοδιά	0.8 - 1	0.3 - 0.5	91	Ci. cr.	<i>Cistus creticus</i>	Λαδοδιά	0.8 - 1	0.3 - 0.5	2
Or. sp.	<i>Origanum sp.</i>	Ρίγανη	0.2	0.8	6	Rh. al.	<i>Rhamnus alaternus</i>	Ράμνος/Χρυσόφυλιά	2 - 3	3 - 4	35
Pr. am.	<i>Prunus amygdalus</i>	Αμυγδαλιά	3	3 - 5	2	Qu. co.	<i>Quercus coccifera</i>	Δρυς	4	4	5
						Cy. sy.	<i>Cyclamen cyprinum</i>	Κυπριακό κυκλάμινο	0.05	0.15	77
						Ci. sa.	<i>Cistus salvifolius "Prostratus"</i>	Ξιπταράκι	0.8 - 1	0.3 - 0.6	22

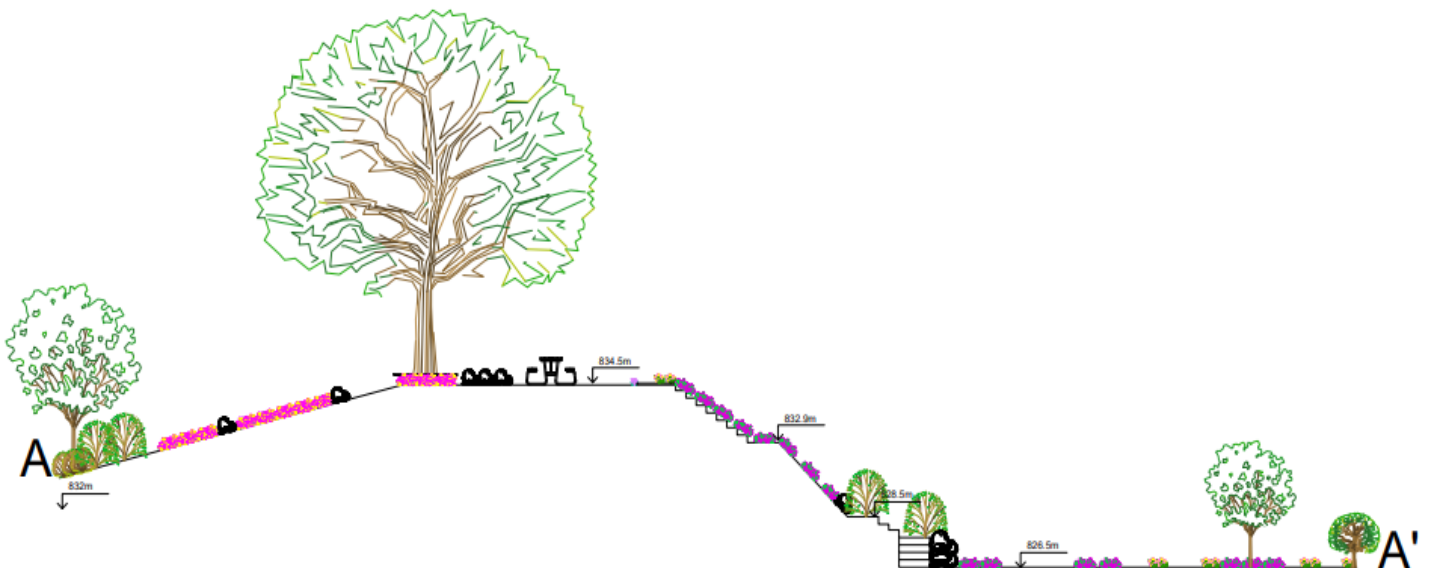
Εικόνα 161: Φυτοτεχνικό σχέδιο Υψώματος Ροσιτά

2.5 Τομές

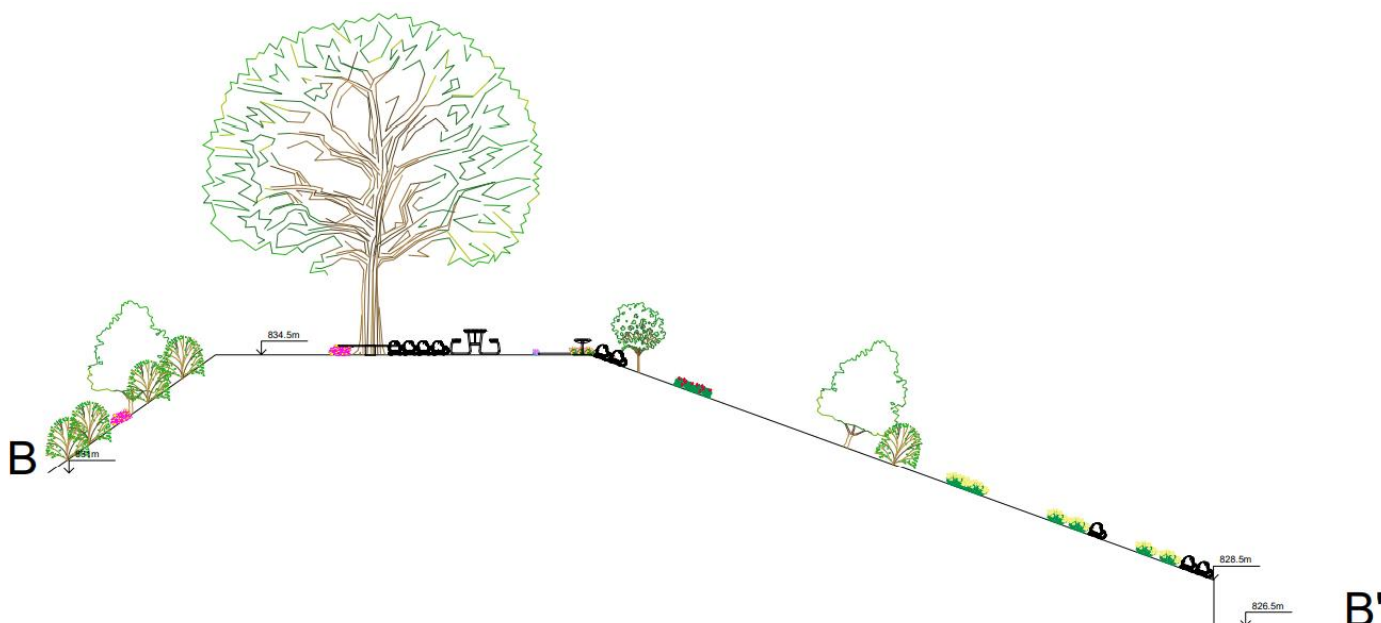
Οι τομές σε ένα σχέδιο αποτελούν τον καλύτερο τρόπο για την παράθεση της κλίσης. Η συγκεκριμένη περίπτωση όπου αφορά ύψωμα και υπάρχουν διαφορετικές κλίσεις σε κάθε σημείο. Για το λόγο αυτό, πραγματοποιήθηκαν τομές σε δύο σημεία του σχεδίου (Εικόνα 162) για να διαφανούν καλύτερα τόσο οι κλίσεις όσο και η φύτευση που επιλέχθηκε. Στις τομές AA' και BB' (Εικόνες 163 και 164 αντίστοιχα) ξεχωρίζουν οι κλίσεις από την κορυφή του υψώματος μέχρι και τις άκρες όπως και το φυτικό υλικό.

Εικόνα 162: Σημείο πραγματοποίησης των δύο τομών (A+B) στο σχέδιο φύτευσης

Εικόνα 163: Τομή AA' στο ύψωμα

Εικόνα 164: Τομή ΒΒ' στο ύψωμα

3. Ανακεφαλαίωση

Η παρούσα μελέτη αποσκοπεί στην αξιοποίηση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του νησιού (όπως οι ξερολιθιές και η φυσική βλάστηση) και πιο συγκεκριμένα της περιοχής μελέτης μας, μέσω της δημιουργίας της διαδρομής της ξερολιθιάς και της βοτανικής διαδρομής. Η μεθοδολογία περιελάμβανε τη συγκέντρωση πληροφοριών για τη δημιουργία των 2 πιο πάνω διαδρομών μέσω των ακόλουθων:

- α) επιτόπιες επισκέψεις της περιοχής
- β) λήψης φωτογραφιών
- γ) βιβλιογραφικής ανασκόπησης
- δ) συνεντεύξεων μέσω ερωτηματολογίων.

Η περιοχή μελέτης βρίσκεται στον ορεινό και ημιορεινό όγκο της επαρχίας Λεμεσού και επιλέχθηκε βάση ορισμένων κριτηρίων. Ο αρχικός προβληματισμός προέκυψε με την ύπαρξη μεγάλου αριθμού ξερολιθιών σε όλη την περιοχή, αλλά ταυτόχρονα και την απουσία κάποιας διαδρομής η οποία να τις συνδέει σε μια ενιαία πολιτιστική διαδρομή. Επιπρόσθετα, η περιοχή χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερο φυτικό υλικό, συμπεριλαμβανομένου ενδημικών ειδών, παραδοσιακής αρχιτεκτονικής αλλά και καλλιεργειών, ενώ η περιοχή των Κρασοχωριών είναι ευρέως γνωστή στους κατοίκους της Κύπρου για τον παραδοσιακό χαρακτήρα της. Αυτά αποτέλεσαν και τα κίνητρα για την επιλογή της συγκεκριμένης περιοχής.

Με τη δημιουργία των 2 αυτών διαδρομών (ξερολιθιάς και βοτανικής) επιχειρείται η ανάδειξη του πολιτιστικού τοπίου μέσω της διαδρομής της ξερολιθιάς και της πλούσιας χλωρίδας στους πρόποδες της οροσειράς του Τροόδους μέσω της βοτανικής διαδρομής. Επιπρόσθετα, επιτυγχάνεται και η σύνδεσή τους με την παρούσα διαδρομή «Κρασοχώρια της Λεμεσού», η επισκεψιμότητα της οποίας θα επηρεάσει ευεργετικά και την αντίστοιχη των δύο

προτεινόμενων διαδρομών, όπως επίσης και τα σημεία ενδιαφέροντος στην ορεινή Λεμεσό. Παράλληλα όμως, διατηρείται ο χαρακτήρας της περιοχής, χωρίς να γίνονται σημαντικές παρεμβάσεις και αλλαγές στο τοπίο. Στη βοτανική διαδρομή επιλέγονται είδη που αρμόζουν στην περιοχή μελέτης μας και ενισχύουν την παρούσα φύτευση. Ενώ πέραν από την ενίσχυση της παρούσας κατάστασης, οι διαδρομές αυτές ενδέχεται να έχουν τόσο επιμορφωτικό όσο και λειτουργικό χαρακτήρα μέσω διαφόρων δραστηριοτήτων που θα ενταχθούν, απευθυνόμενες σε επισκέπτες διαφόρων ηλικιών. Τέλος, εξίσου σημαντική είναι η ανάδειξη και η αναβίωση παραδοσιακών καλλιεργειών του τόπου, όπως το αμπέλι και η χαρουπιιά, παράλληλα με τα πιο πάνω.

Σημαντικό επίσης, πέραν των πιο πάνω, είναι ότι η πρόταση αποσκοπεί στην αύξηση της επισκεψιμότητας αλλά και την προσέλκυση περισσότερου «πολιτιστικού τουρισμού» με στόχο την ενίσχυση των τοπικών επιχειρήσεων και αγροτουριστικών καταλυμάτων της περιοχής. Αυτό θα βοηθήσει στην βιώσιμη ανάπτυξη της περιοχής μελέτης, τόσο οικονομικά όσο και τουριστικά. Επιπλέον, θα αναδείξει έθιμα και παραδόσεις του τόπου, για να τα θυμηθούν οι παλιοί και να τα μάθουν οι νέοι. Καταληκτικά, αυτό θα αποτελέσει και ένα «δυνατό μήνυμα» στις αρμόδιες αρχές του τόπου για προσέλκυση «ποιοτικού» και «διεποχικού» τουρισμού, όχι μόνο τουρισμού αναψυχής και θα παροτρύνει τη διάθεση επιπλέον κονδυλίων από το κράτος.

Βιβλιογραφία

- Ανον., 2018. Ιστορικά στοιχεία και λαογραφικές αναφορές για το χαρούπι, Λευκωσία: Πολίτης παράθυρο.
- Ανον., 2019. Δρόμοι του Κρασιού στην Κύπρο, Κύπρος: Choose your Cyprus.
- Ανον., n.d. Κύπρος Δρόμοι του Κρασιού: Κρασοχώρια Λεμεσού, Λευκωσία: Κυπριακός Οργανισμός Τουρισμού.
- Cyprus, B., 2014. Κοιλιάδα των Κέδρων : ένας επίγειος παράδεισος, Μηλικούρι: bigcyprus.com.
- Hand R., H. G. N. & C. C. S., 2011. Flora of Cyprus, Cyprus: <http://www.flora-of-cyprus.eu/>.
- ICOMOS, E. C. ο., 2008. THE ICOMOS CHARTER ON CULTURAL ROUTES, Pretoria: ICOMOS.
- UNESCO, K. E. E., 2012. Εθνικός Κατάλογος Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς της Κύπρου, Λευκωσία: CYPRUS NATIONAL COMMISSION FOR UNESCO.
- Αποστόλου Δ., 2012. Η παραδοσιακή καλλιέργεια των σιτηρών στην Κύπρο, Λευκωσία: Τμήμα Γεωργίας.
- Αυγερινού Σ., Τσιλιμίγκας Γ., 2005. Trans Balkans Cultural Corridors: The Cultural routes in Grece as an implement for the local development and the protection of the natural and cultural heritage, Ελλάδα: s.n.
- Βασιλειάδου Ά., n.d. Η Ιστορία των "Μύλων Χαρουπιών" στη Λεμεσό -Το Κτίριο "Χαρουπόμυλος Λανίτη" στη Λεμεσό..., Λεμεσός: CyprusAlive.
- Γενηθλή Δ., Κωνσταντίνου Β., 2017. Πολτός σταφυλιού, Λευκωσία: Κυπριακή Εθνική Επιτροπή UNESCO.
- Γεωργίου Θ., 2013. Παρουσίαση βασικών πληροφοριών σε άνεργους που ενδεχομένως να δραστηριοποιηθούν στον αμπελοοινικό τομέα της Κύπρου, Λευκωσία: Τμήμα Γεωργίας.
- Δημητριάδου Α., 2013. Κύπρος, Δρόμοι του κρασιού, Λευκωσία: Κυπριακός Οργανισμός Τουρισμού.
- Διαδραστικά βιβλία, n.d. Κύπρος: το ανθρωπογενές περιβάλλον. In: Γεωγραφία Ε' Δημοτικού. Αθήνα: Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών & Εκδόσεων 'ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ' (ITYE), p. 45.
- Δρακωνάκη Μ., 2016. «Η σημασία της πολιτιστικής κληρονομιάς για την τοπική ανάπτυξη: Η περίπτωση των πολιτιστικών διαδρομών στην Περιφερειακή Ενότητα Ηρακλείου», Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Ευσταθίου Σ., 2017. Χαρουπιά: προοπτικές καλλιέργειας στην Κύπρο, Λεμεσός: Τεχνολογικό Πανεπιστήμιο Κύπρου.

- Θεοδοσίου Α., Πήττα Α., 2015. Η τέχνη της ξερολιθιάς, Λευκωσία: Κυπριακή Εθνική Επιτροπή UNESCO.
- Θεοδοσίου Α., 2019. Αγροτικό τοπίο. Όμοδος, Ίδρυμα "Πέτρα στην πέτρα".
- Καραβασίλη Μ., Μικελάκης Ε., 1999. Πολιτιστικές Διαδρομές. In: Αρχαιολογία & Τέχνες. Ελλάδα: Αρχαιολογία & Τέχνες, pp. 82 - 86.
- ΚΥΚΠΕΕ, 2007. Οικολογία Απειλούμενων Παράκτιων Οικοσυστημάτων της Κύπρου, Ακρωτήρι: ΚΥΚΠΕΕ.
- Κύπρου Π., 2016. Χαρούπια: ο Μαύρος Χρυσός της Κύπρου, Λευκωσία: Πανεπιστήμιο Κύπρου.
- Κωνσταντίνου Γ., 2015. Κύπρος: Δρόμοι του κρασιού, Λευκωσία: Lithoweb Ltd.
- Κώστα Χ., 2016. Η καλλιέργεια της χαρουπιάς, Λευκωσία: Τμήμα Γεωργίας.
- Λαζάρου Χ., 2018. Κυπριακή χαρουπιά: παραδοσιακές τεχνικές καλλιέργειας, συγκομιδής, επεξεργασίας, Λευκωσία: Κυπριακή Εθνική Επιτροπή UNESCO.
- Μιλή Ε., 2014. Η καλλιέργεια της ελιάς, Λευκωσία: Τμήμα Γεωργίας.
- Μιχαήλ Γ., 2009. Εγχειρίδιο ξερολιθικών κατασκευών, Ιωάννινα: Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Ηπείρου.
- Παγκρατίου Ε., 1996. Τοίχοι από Ξερολιθιά, Ιωάννινα: Αναπτυξιακή Εταιρεία Ζαγορίου.
- Παστός Γ., 2009. Η εγκατάλειψη των αμπελώνων στην επαρχία Λεμεσού και πώς αντιμετωπίζεται, Λεμεσός: Τσίρειο Γυμνάσιο.
- Στατιστική Υπηρεσία Κύπρου, 2017. Εκτάσεις κυριότερων προϊόντων 2009 - 2017, Λευκωσία: s.n.
- Τμήμα Δασών, 2007. Η Χαρουπιά, Λευκωσία: Τυπογραφείο της Κυπριακής Δημοκρατίας.
- Τμήμα Μετεωρολογίας Κύπρου, 2006. Το κλίμα της Κύπρου, Λευκωσία: Τμήμα Μετεωρολογίας.
- Τρατσελα Μ., 2012. ΙΣΤΟΡΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΟΠΙΟ: Σύγχρονοι προβληματισμοί για το σχεδιασμό αρχαιολογικών χώρων. Ανάσκαμμα, Volume 6, pp. 1 - 12.
- Τσιάτταλος Δ. Χ., n.d. Η Καλλιέργεια της Ελιάς στην Κύπρο, Ελλάδα: Σ.Ε.Κ.Ε.Π..
- Υπουργείο Γεωργίας, Φ. Π. κ. Π., 2007. Η Βλάστηση και η Χλωρίδα της Κύπρου, Λευκωσία: Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών, Τμήμα Δασών.
- Χαριτίδου Φ., 2019. Το μονοπάτι ως διάυλος διασύνδεσης φυσικού και πολιτιστικού τοπίου: Η περίπτωση του Μυλοχωρίου Φρουσαίων στην Άνδρο, Αθήνα: Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών

ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ:

Δ1: Oleastro, 2003 [Ηλεκτρονικό]

Available at: <http://www.oleastro.com.cy/en/>

[Πρόσβαση March 2019].

Δ2: Cyprus Highlights, 2010 [Ηλεκτρονικό]

Available at:

<https://www.cyprushighlights.com/2010/09/15/%CE%BC%CE%BF%CF%85%CF%83%CE%B5%CE%AF%CE%BF->

[%CF%87%CE%B1%CF%81%CE%BF%CF%85%CF%80%CE%B9%CE%BF%CF%8D/](https://www.cyprushighlights.com/2010/09/15/%CE%BC%CE%BF%CF%85%CF%80%CE%B9%CE%BF%CF%8D/)

[Πρόσβαση March 2019].

Δ3: Cyprushighlights, 2012 [Ηλεκτρονικό]

Available at:

<https://www.cyprushighlights.com/2012/03/15/%CE%BC%CE%BF%CE%BD%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%AE%CF%81%CE%B9-%CF%84%CE%B9%CE%BC%CE%AF%CE%BF%CF%85->

[%CF%83%CF%84%CE%B1%CF%85%CF%81%CE%BF%CF%8D-](https://www.cyprushighlights.com/2012/03/15/%CE%BC%CE%BF%CE%BD%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%B1%CF%85%CF%81%CE%BF%CF%8D-)

[%CE%B1%CE%BD%CF%8E%CE%B3%CF%85%CF%81%CE%B1/](https://www.cyprushighlights.com/2012/03/15/%CE%BC%CE%BF%CE%BD%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%B1%CF%85%CF%81%CE%BF%CF%8D-%CE%B1%CE%BD%CF%8E%CE%B3%CF%85%CF%81%CE%B1/)

[Πρόσβαση March 2019].

Δ4: Γεωπάρκο Τροόδους, 2015 [Ηλεκτρονικό]

Available at: <http://www.troodos-geo.org/>

[Πρόσβαση September 2019].

Δ5: Allaboutlimassol, 2016 [Ηλεκτρονικό]

Available at: <https://allaboutlimassol.com/kypriako-oinomouseio>

[Πρόσβαση March 2019].

Δ6: Livescalendar, 2016 [Ηλεκτρονικό]

Available at:

[http://www.livescalendar.com/el/pl/%CE%B1%CF%81%CF%87%CE%B1%CE%AF%CE%BF-](http://www.livescalendar.com/el/pl/%CE%B1%CF%81%CF%87%CE%B1%CE%AF%CE%BF-%CE%B8%CE%AD%CE%B1%CF%84%CF%81%CE%BF-)

[%CE%BA%CE%BF%CF%85%CF%81%CE%AF%CE%BF%CF%85-](http://www.livescalendar.com/el/pl/%CE%B1%CF%81%CF%87%CE%B1%CE%AF%CE%BF-%CE%B8%CE%AD%CE%B1%CF%84%CF%81%CE%BF-%CE%BA%CE%BF%CF%85%CF%81%CE%AF%CE%BF%CF%85-)

[%CE%BB%CE%B5%CE%BC%CE%B5%CF%83%CF%8C%CF%82-](http://www.livescalendar.com/el/pl/%CE%B1%CF%81%CF%87%CE%B1%CE%AF%CE%BF-%CE%B8%CE%AD%CE%B1%CF%84%CF%81%CE%BF-%CE%BA%CE%BF%CF%85%CF%81%CE%AF%CE%BF%CF%85-%CE%BB%CE%B5%CE%BC%CE%B5%CF%83%CF%8C%CF%82-)

[%CE%BA%CF%8D%CF%80%CF%81%CE%BF%CF%82](http://www.livescalendar.com/el/pl/%CE%B1%CF%81%CF%87%CE%B1%CE%AF%CE%BF-%CE%B8%CE%AD%CE%B1%CF%84%CF%81%CE%BF-%CE%BA%CE%BF%CF%85%CF%81%CE%AF%CE%BF%CF%85-%CE%BB%CE%B5%CE%BC%CE%B5%CF%83%CF%8C%CF%82-%CE%BA%CF%8D%CF%80%CF%81%CE%BF%CF%82)

[Πρόσβαση March 2019].

Δ7: Allaboutlimassol, 2017 [Ηλεκτρονικό]

Available at: <https://allaboutlimassol.com/to-iero-apollo-na-ilati-sto-kourio>

[Πρόσβαση March 2019].

Δ8: Είδη πέτρας - κτίσιμο [Ηλεκτρονικό]

Available at: <https://eidipetras->

[xtisimo.weebly.com/xiepsilonrhomeionmicronlambdaiotathetaiota940.html](https://eidipetras-xtisimo.weebly.com/xiepsilonrhomeionmicronlambdaiotathetaiota940.html)

Δ9: Copernicus, 2018 [Ηλεκτρονικό]

Available at: <https://land.copernicus.eu/pan-european/corine-land-cover/clc2018>

[Πρόσβαση September 2019].

Δ10: Cyprushighlights, 2010 [Ηλεκτρονικό]

Available at:

<https://www.cyprushighlights.com/2010/09/08/%CE%BA%CF%81%CE%B1%CF%83%CE%BF%CF%87%CF%8E%CF%81%CE%B9%CE%B1-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%BB%CE%B5%CE%BC%CE%B5%CF%83%CE%BF%CF%8D-%CE%B4%CE%B9%CE%B1%CE%B4%CF%81%CE%BF%CE%BC%CE%AE-%CE%BA%CF%81%CE%B1%CF%83/>

[Πρόσβαση September 2019].

Δ11: Τμήμα Περιβάλλοντος, 2015 [Ηλεκτρονικό]

Available at:

<http://www.moa.gov.cy/moa/environment/environmentnew.nsf/All/FCC94221DA188E52C2257FE9003EA173?OpenDocument>

[Πρόσβαση September 2019].

Δ12: Visitcyprus, 2019 [Ηλεκτρονικό]

Available at: <https://www.visitcyprus.com/index.php/el/discovercyprus/culture-religion/cultural-routes>

[Πρόσβαση September 2019].

Δ13: Visitcyprus, 2019 [Ηλεκτρονικό]

Available at: <https://www.visitcyprus.com/index.php/el/discovercyprus/routes/wine-routes>

[Πρόσβαση September 2019].

Δ14: Council of Europe - European Union, 2019. [Ηλεκτρονικό]

Available at: <https://pjp-eu.coe.int/en/web/cultural-routes-and-regional-development/mapping>

[Πρόσβαση September 2019].

Δ15: Δασαρχείο, 2016 [Ηλεκτρονικό]

Available at: <https://dasarxeio.com/2016/01/31/27650/>

Δ16: Wikimedia Commons, 2008 [Ηλεκτρονικό]

Available at: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Pinus_brutia_forest_Cyprus.jpg

Δ17: Sigmalive, 2018 [Ηλεκτρονικό]

Available at: <https://city.sigmalive.com/article/2018/11/28/i-tehni-tis-kypriakis-xerolithias-domes-ston-katalogo-pagkosmias-klironomias-tis/>

Δ18: Vlassides Winery, 2019 [Ηλεκτρονικό]

Available at:

<http://www.vlassideswinery.com/el/gallery/%CE%A6%CF%89%CF%84%CE%BF%CE%B3%CF%81%CE%B1%CF%86%CE%AF%CE%B5%CF%82/2>

[Πρόσβαση March 2019].

Δ19: Βικιπαίδεια. [Ηλεκτρονικό]

Available at:

<https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9A%CF%8D%CF%80%CF%81%CE%BF%CF%82>
[Πρόσβαση 2019].

Δ20: Αγρότυπος, 2019 [Ηλεκτρονικό]
Available at: <https://www.agrotypos.gr/ampeli-115>

Δ21: Τμήμα Αρχαιοτήτων [Ηλεκτρονικό]
Available at:
<http://www.mcw.gov.cy/mcw/DA/DA.nsf/0/537B30FC35B4E157C2257199002F3E76?OpenDocument>
[Πρόσβαση March 2019].

Δ22: Ελληνική Γεωργία, 2017 [Ηλεκτρονικό]
Available at: <https://www.ellinikigeorgia.gr/elia-i-katallili-epoxi-gia-tin-katapolemisi-ton-akareon/>

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι – Δείγμα ερωτηματολογίου:

ΓΕΩΠΟΝΙΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΩΝ ΦΥΤΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΦΥΤΙΚΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΑΝΘΟΚΟΜΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΤΟΠΙΟΥ
Π.Μ.Σ. «ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΠΙΟΥ»

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ

Χώρος διεξαγωγής: Κύπρος

ΔΗΜΟΣ : Λεμεσού

Αθήνα 2020

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το εργαστήριο Ανθοκομίας και Αρχιτεκτονικής Τοπίου του Γεωπονικού Πανεπιστημίου Αθηνών^{1*} διεξάγει έρευνα στη περιοχή ορεινής Λεμεσού της Κύπρου με σκοπό τη διερεύνηση και καταγραφή των απόψεων των κατοίκων της ευρύτερης περιοχής σχετικά με τις ξερολιθιές τα είδη και την τεχνική τους. Η έρευνα διεξάγεται στα πλαίσια της μεταπτυχιακής εργασίας του κ. Σ. Αριστείδη^{*2} φοιτητή του μεταπτυχιακού προγράμματος σπουδών «Αρχιτεκτονικής Τοπίου»

Η συμμετοχή σας στην έρευνα είναι ιδιαίτερα σημαντική, η καταγραφή δε και αξιολόγηση των απόψεών σας θα ληφθούν υπόψη στη σύνταξη της πρότασης προστασίας και ανάδειξης της ξερολιθιάς στο νησί.

Σας ευχαριστούμε εκ των προτέρων για την ανταπόκρισή σας.

¹Επιστημονική Υπεύθυνη της έρευνας: Δρ Αναστασία Ακουμιανάκη-Ιωαννίδου
Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Εργαστήριο Ανθοκομίας και Αρχιτεκτονικής Τοπίου
Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Ιερά Οδός 75, Βοτανικός, Αθήνα 118 55
Τηλ: 210 5294556, fax: 210 5294553
e-mail: akouman@aua.gr

²Μεταπτυχιακός φοιτητής: Αριστείδης Σταύρος
Μεταπτυχιακός φοιτητής «Αρχιτεκτονικής τοπίου» Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών
e-mail: stavrosaristeidis@gmail.com

Ημερομηνία:

Περιοχή:

Όνοματεπώνυμο(προαιρετικά):

ΠΡΟΣΩΠΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

1. Φύλλο: 1. Άρρεν 2. Θήλυ

2. Ποια είναι η σχέση σας με την περιοχή

Είστε μόνιμος κάτοικος ;

Έχετε εποχιακή παραμονή;

Έχετε περιστασιακή παραμονή;

3. Ηλικία (ετών) :

1. <18

2. 18-30

3. 31-40

4. 41-50

5. >50

4. Οικογενειακή κατάσταση:

1. Έγγαμος/η

2. Άγαμος/η

3. Διαζευγμένος/η

5. Έχετε παιδιά;

1. Αν ναι, παρακαλώ αναφέρετε τον αριθμό των τέκνων

2. Όχι

6. Σπουδές :

.....
.....

7. Επάγγελμα:

.....
.....

A. Η σχέση σας με τη γεωργία

8. Ασχολείστε με τη γεωργία;

ΝΑΙ ΟΧΙ

9. Αν ναι, παρακαλώ αναφέρετε αν ασχολείστε:

Περιστασιακά – Ερασιτεχνικά

Επαγγελματικά (συστηματικά)

Άλλο

Πόσα χρόνια ασχολείστε με τη γεωργία;

10. Που βρίσκεται η γη στην οποία δραστηριοποιείστε σε σχέση με τον τόπο διαμονής σας;

Στον τόπο διαμονής σας;

Σε μικρή απόσταση; (γειτονικό μέρος)

Και τα δύο;

Άλλο

11. Ποιά φυτά καλλιεργείτε;

.....
.....

12. Η γη που καλλιεργείτε είναι:

Ιδιοκτησία σας;

Την νοικιάζετε;

Σας έχει παραχωρηθεί;

Άλλο

13. Υπάρχουν ξερολιθιές στο χωριό που καλλιεργείτε;

ΝΑΙ

ΟΧΙ

14. Οι ξερολιθιές αυτές γνωρίζετε πότε έχουν δημιουργηθεί;

.....
.....

15. Τι χρήση έχουν;

.....
.....

B. Η σχέση σας με τις ξερολιθιές γενικότερα

16. Τι γνωρίζετε γενικά για τις ξερολιθιές; (συσχέτιση με την κυπριακή παράδοση, φεστιβάλ, γιορτές, γενικότερη χρήση τους, είδη)

.....
.....
.....
.....
.....

17. Γιατί στην Κύπρο τις αποκαλούμε «δόμες»;

.....
.....

18. Εκτός από τις ξερολιθιές στη γη που καλλιεργείτε, ξέρετε εάν υπάρχουν ξερολιθιές κοντά στο χωριό που διαμένετε;

ΝΑΙ

ΟΧΙ

Αν ναι:

Σε ποια σημεία του χωριού υπάρχουν;

.....
.....

Είναι τυχαία η θέση τους ή εξυπηρετούσαν / εξυπηρετούν κάποιο σκοπό; (ποια δηλαδή είναι η χρήση τους σήμερα;)

Γεωργική

Διαχωρισμός οικοπέδων

Συγκράτηση εδάφους

Οριοθέτηση

Μαντριά

Άλλη χρήση

Στην περίπτωση όπου ξερολιθιές υπήρχαν στον τόπο από παλαιότερα χρόνια τι καλλιέργειες υποστήριζαν;

.....
.....
.....
.....

19. Γνωρίζετε, ανάλογα με το σκοπό που εξυπηρετούσαν, πώς κατασκευάζονταν (τεχνική) οι ξερολιθιές; (υλικά, διαδικασία, εργαλεία, σκοπός, ιδιαιτερότητες, αν υπάρχουν κάποια μυστικά)

.....
.....
.....
.....

Από που έχετε αυτές τις πληροφορίες;

Έχετε ασχοληθεί ο ίδιος με την κατασκευή τους

Γνωρίζετε κάποιους άλλους που έχουν ασχοληθεί με την κατασκευή τους

Από προφορικές μαρτυρίες

Από γραπτές πληροφορίες

Άλλο

20. Γνωρίζετε από που συλλέγονταν οι πρώτες ύλες (πέτρες) για την κατασκευή τους; Ποιές από αυτές τις πέτρες θεωρούνταν ιδανικές για χρήση τους;

.....
.....
.....

21. Αν γνωρίζετε, ποιος σας έμαθε τη τέχνη;

.....
.....

Γ. Προσωπική σας άποψη για τις ξερολιθιές

22. Πιστεύετε ότι έχει περιοριστεί η χρήση της ξερολιθιάς στις μέρες μας;

ΝΑΙ

ΟΧΙ

23. Αν ναι, για ποιους λόγους πιστεύετε ότι έχει περιοριστεί σήμερα η χρήση των ξερολιθιών;

.....
.....
.....
.....

24. Ποιες ενέργειες πιστεύετε ότι μπορούν να γίνουν για να αναβιώσει ξανά η ενασχόληση με τις ξερολιθιές;

.....
.....
.....

25. Έχετε υπόψη σας τα «σχολεία» που υπάρχουν στην Κύπρο για την εκμάθηση της τέχνης;

ΝΑΙ

ΟΧΙ

Πιστεύετε γενικά ότι η εκμάθηση της τέχνης της ξερολιθιάς είναι χρήσιμη;

.....
.....
.....

26. Είστε πρόθυμος να διδάξετε (εφόσον βέβαια γνωρίζετε) την τέχνη και στις επόμενες γενιές;

.....

27. Μια πιθανή ανάπλαση των ξερολιθιών που υπάρχουν θα βοηθήσει στη τουριστική ανάπτυξη και την προώθηση της περιοχής σας;

.....
.....

Σας ευχαριστώ πολύ για τη συμμετοχή σας και το χρόνο που διαθέσατε!!

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ

Απαντήσεις ερωτηματολογίων

«ΞΕΡΟΛΙΘΙΑ ΚΑΙ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΤΟΠΙΟ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ: Ο ΔΡΟΜΟΣ ΤΗΣ ΞΕΡΟΛΙΘΙΑΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΛΕΜΕΣΟΥ»

Αριστείδης Σταύρος

Γεωπόνος Φυτικής Παραγωγής ΤΕ.ΠΑ.Κ.

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ:

Ακουριανάκη-Ιωαννίδου Αναστασία

Καθηγήτρια Γ.Π.Α.

ΜΕΛΗ:

Παπαφωτίου Μαρία

Καθηγήτρια Γ.Π.Α.

Παρασκευοπούλου Αγγελική

Επίκουρη Καθηγήτρια Γ.Π.Α.

ΑΘΗΝΑ 2020

➤ Συνέντευξη 1: Χ. Α. (Όμοδος)

Ημερομηνία: 25/1/2020

Περιοχή: Όμοδος

Όνοματεπώνυμο (αρχικά): Χ. Α.

- 1) Φύλο: Άρρεν
- 2) Ποιά είναι η σχέση σας με την περιοχή; Μόνιμος κάτοικος
- 3) Ηλικία: 59 ετών
- 4) Οικογενειακή κατάσταση: Έγγαμος
- 5) Έχετε παιδιά; Ναι, 2
- 6) Σπουδές: Μηχανική Η/Υ (Computer Engineering)
- 7) Επάγγελμα: Συνταξιούχος εκπαιδευτικός, Αμπελουργός – Οινοποιός
- 8) Ασχολείστε με τη γεωργία; Ναι
- 9) Ασχολείστε με τη γεωργία: Επαγγελματικά, 50 χρόνια
- 10) Που βρίσκεται η γη στην οποία δραστηριοποιείστε σε σχέση με τον τόπο διαμονής σας; Βρίσκεται στον τόπο διαμονής μου
- 11) Ποια φυτά καλλιεργείτε; Αμπέλια κυρίως και λίγες ελιές
- 12) Η γη που καλλιεργείται είναι: Τύπος ενοικιαζόμενης γης
- 13) Υπάρχουν ξερολιθιές στο χωριό που καλλιεργείτε; Ναι
- 14) Οι ξερολιθιές αυτές γνωρίζετε πότε έχουν δημιουργηθεί; Υπάρχουν παλιές ξερολιθιές που είναι πέραν των 100 χρόνων και υπάρχουν πιο πρόσφατες που κτίστηκαν τα τελευταία 10 χρόνια
- 15) Τι χρήση έχουν; Προστασία από τη διάβρωση του εδάφους
- 16) Τι γνωρίζετε γενικά για τις ξερολιθιές; Κτίζονταν για 2 λόγους: για να προστατεύουν από τη διάβρωση του εδάφους και για συγκέντρωση των πέτρων από την καλλιεργήσιμη γη και τοποθέτησή τους στις άκρες των αμπελώνων, όπου και κτίζονταν εκεί. Σε κάποια μακρινά αμπέλια έκτιζαν μέσα στη ξερολιθιά ένα μικρό καταφύγιο (κούφωμα) έτσι ώστε να μπαίνουν μέσα και να προστατεύονται την ώρα της καταιγίδας (στιάδι). Κτίζονταν για την προφύλαξη από την καταιγίδα στα μακρινά κυρίως αμπέλια και έμεναν εκεί μέχρι να κοπάσει η καταιγίδα και να συνεχίσουν τη δουλειά τους. Χρησίμευε σαν καταφύγιο κατά τη διάρκεια των καταιγίδων. Συνήθως κτίζονταν κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού κατά το στάδιο της προετοιμασίας του εδάφους για φύτευση του αμπελώνα.
- 17) Γιατί στην Κύπρο τις αποκαλούμε «δόμες»; Λογικά πήραν την ονομασία τους από τη λέξη δομώ που σημαίνει κτίζω. Είναι κτισμένες με κάποια λογική (όχι ακανόνιστα) γι' αυτό και αποκαλούνται δόμες.
- 18) Εκτός από τις ξερολιθιές στη γη που καλλιεργείτε, ξέρετε εάν υπάρχουν ξερολιθιές κοντά στο χωριό που διαμένετε; Ναι

Σε ποια σημεία του χωριού υπάρχουν; Υπάρχουν σε ολόκληρη την περιοχή των κρασοχωριών στους ανώμαλους αμπελώνες πάνω στα βουνά. Όπου υπάρχουν αναβαθμίδες υπάρχουν και δόμες.

Ποια είναι η χρήση τους σήμερα; Συγκράτηση εδάφους αρχικά και μαντριά σαν δεύτερη επιλογή.

Τι καλλιέργειες υποστήριζαν; Υποστήριζαν πάντα αμπέλια

19) Γνωρίζετε, ανάλογα με το σκοπό που εξυπηρετούσαν, πως κατασκευάζονταν (τεχνική) οι ξερολιθιές; Έχουν κλίση προς τα μέσα, αλλά δεν γνωρίζω με ακρίβεια πόσες μοίρες, κλίση προς την πλευρά του εδάφους. Πατούν πάνω σε αυλάκι – θεμέλιο βάθους περίπου 20 εκατοστών επί σκληρού εδάφους. Στη βάση τοποθετούνται μεγαλύτερες πέτρες και συνεχίζουν να τοποθετούνται σταυρωτά προς τα πάνω. Πίσω γέμιζαν με χαλίκια για σταθερότητα αλλά και για να γεμίζουν οι κενοί χώροι και κάποιες φορές και λίγο χώμα. Τα εργαλεία που χρησιμοποιούσαμε ήταν ο κούσπος, το φτυάρι, το «μαρτέλλι» (εργαλείο για το σπάσιμο της πέτρας) και «μάτσα». Κάποια μυστικά για την κατασκευή τους είναι ότι οι πέτρες δεν πρέπει να τοποθετούνται μόνο παράλληλα αλλά και κάθετα για καλύτερο «κράτημα», καθώς δεν υπάρχει μπετόν για να τις συγκρατήσει αλλά και κλίση προς τα μέσα έτσι ώστε να μην μπορούν να υποχωρήσουν.

Από που έχετε αυτές τις πληροφορίες; Ασχολούμαι ο ίδιος με την κατασκευή τους αλλά και από τους πιο παλιούς

20) Γνωρίζετε από που συλλέγονταν οι πρώτες ύλες (πέτρες) για την κατασκευή τους; Ποιές από αυτές τις πέτρες θεωρούνταν ιδανικές για χρήση τους; Συλλέγονταν από το αμπέλι που θα καλλιεργείται, καθώς το έδαφος της περιοχής χαρακτηρίζεται ως πετρώδες. Δεν μεταφέρονταν από τον ένα τόπο στον άλλο συνήθως. Καθάριζαν τα αμπέλια από τις πέτρες και με αυτές έκτιζαν τις ξερολιθιές. Όσες πέτρες από αυτές ήταν κατάλληλες για κτίσιμο έμπαιναν μπροστά και οι ακατάλληλες έμπαιναν σαν χαλίκια για «γέμισμα» από πίσω και περισσότερη σταθερότητα.

21) Αν γνωρίζετε, ποιος σας έμαθε τη τέχνη; Βοηθούσα όταν ήμουν μικρότερος παλιούς μαστόρους στο κτίσιμο αλλά και τους γονείς μου τροφοδοτώντας τους με πέτρες και έτσι έμαθα τη τέχνη.

22) Πιστεύετε ότι έχει περιοριστεί η χρήση της ξερολιθιάς στις μέρες μας; Ναι

23) Αν ναι, για ποιους λόγους πιστεύετε ότι έχει περιοριστεί σήμερα η χρήση τους; Πρακτικοί κυρίως λόγοι αλλά και η χρήση των μηχανημάτων που κάνουν πιο ομαλές τις αναβαθμίδες, περιορίζοντας έτσι την ανάγκη κτισίματος ξερολιθιών. Επίσης κατά την προετοιμασία του αμπελώνα για φύτεμα οι πέτρες σπάζουν με μηχανήματα και δεν υπάρχει κάποιος λόγος για να τις μαζέψουν. Υπάρχει ο σπαστήρας που τις συνθλίβει μέσα και τις αλέθει.

- 24) Ποιες ενέργειες πιστεύετε ότι μπορούν να γίνουν για να αναβιώσει ξανά η ενασχόληση με τις ξερολιθιές;** Ενθαρρύνονται οι γεωργοί με επιδοτήσεις με κρατικά και ευρωπαϊκά κονδύλια, τα οποία βοηθούν τους γεωργούς στη συγκράτηση του εδάφους για τους αμπελώνες τους αλλά και για «καλλωπισμό» της περιοχής.
- 25) Έχετε υπόψη σας τα «σχολεία» που υπάρχουν στην Κύπρο για την εκμάθηση της τέχνης;** Όχι, υπάρχει όμως το πρόγραμμα με τις επιδοτήσεις που σου δίνει οδηγίες για το πως να «κτίσεις» τη ξερολιθιά μαζί σχέδιο για το πως να την κατασκευάσεις (αναφορά στο Μέτρο Επιδότησης Ξερολιθιών του Τμήματος Γεωργίας).
- Πιστεύετε γενικά ότι η εκμάθηση της τέχνης της ξερολιθιάς είναι χρήσιμη;** Είναι πολύ σχετικό. Ξερολιθιά μπορεί να κτίσει οποιοσδήποτε καλός μάστορας που ασχολείται με το κτίσιμο της πέτρας. Δεν επιβάλλεται σε κάποιον να μάθει τη τέχνη αυτή, όμως τη γνωρίζει οποιοσδήποτε οικοδόμος πέτρας.
- 26) Είστε πρόθυμος να διδάξετε (εφόσον βέβαια γνωρίζετε) την τέχνη και στις επόμενες γενιές;** Βέβαια, δεν είναι κάτι δύσκολο.
- 27) Μια πιθανή ανάπλαση των ξερολιθιών που υπάρχουν θα βοηθήσει στη τουριστική ανάπτυξη και την προώθηση της περιοχής σας;** Ήδη συμβαίνει αυτό και βοηθά πολύ. Υπάρχει ενδιαφέρον από τον κόσμο και θεωρείται στοιχείο παραδοσιακής αρχιτεκτονικής, παρά το γεγονός ότι βρίσκεται μέσα στους αμπελώνες. Το μέτρο που προαναφέρθηκε βοηθά επίσης στη διατήρηση της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής στον αμπελώνα όπως και η ανάπλαση των υφιστάμενων, η συντήρηση και η δημιουργία νέων.

Εικόνα 165: Φωτογραφία από το οινοποιείο που διατηρεί ο κ. Χάρης στην περιοχή του Ομόδους. Διακρίνονται στο βάθος οι πέτρες που χρησιμοποιούνται για την κατασκευή ξερολιθικών τοίχων στο οινοποιείο (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)

➤ Συνέντευξη 2: Α. Ε. (Λόφου)

Ημερομηνία: 30/1/2020

Περιοχή: Λόφου

Όνοματεπώνυμο (αρχικά): Α. Ε.

- 1) Φύλο: Άρρεν
- 2) Ποιά είναι η σχέση σας με την περιοχή; Περιστασιακή παραμονή
- 3) Ηλικία: >50 ετών
- 4) Οικογενειακή κατάσταση: Έγγαμος
- 5) Έχετε παιδιά; Ναι, 2
- 6) Σπουδές: Δευτεροβάθμια εκπαίδευση
- 7) Επάγγελμα: Εργολάβος / Καλουπατζής
- 8) Ασχολείστε με τη γεωργία; Ναι
- 9) Ασχολείστε με τη γεωργία: Ερασιτεχνικά - Περιστασιακά, 30 χρόνια
- 10) Που βρίσκεται η γη στην οποία δραστηριοποιείστε σε σχέση με τον τόπο διαμονής σας; Βρίσκεται στον τόπο διαμονής μου
- 11) Ποια φυτά καλλιεργείτε; Ελιές, λεμονιές και εσπεριδοειδή
- 12) Η γη που καλλιεργείται είναι: Ιδιοκτησία μου
- 13) Υπάρχουν ξερολιθιές στο χωριό που καλλιεργείτε; Ναι
- 14) Οι ξερολιθιές αυτές γνωρίζετε πότε έχουν δημιουργηθεί; Κτίστηκαν όταν ήμουν εγώ μικρός, δηλαδή >50 χρόνια.
- 15) Τι χρήση έχουν; Συγκράτηση του χώματος για να είναι ίσιο το χωράφι και να μπορεί να καλλιεργηθεί.
- 16) Τι γνωρίζετε γενικά για τις ξερολιθιές; Μάζευαν τις πέτρες όταν όργωναν το χωράφι με το αλέτρι και τις τοποθετούσαν στην άκρη, έτσι ώστε να τις διαμορφώσουν σε δόμες. Δεν γνωρίζω αν υπάρχει κάποια συσχέτισή τους με την παράδοση. Συνήθιζαν οι πιο παλιοί να τις κτίζουν όταν όργωναν τα χωράφια τους για να μπορέσουν να τα καλλιεργήσουν.
- 17) Γιατί στην Κύπρο τις αποκαλούμε «δόμες»; Δεν είμαι σίγουρος, το πιθανότερο επειδή στήριζαν το χώμα.
- 18) Εκτός από τις ξερολιθιές στη γη που καλλιεργείτε, ξέρετε εάν υπάρχουν ξερολιθιές κοντά στο χωριό που διαμένετε; Ναι
Σε ποια σημεία του χωριού υπάρχουν; Γενικά σε όποια σημεία του χωριού υπήρχαν αμπέλια υπήρχαν και ξερολιθιές. Συνήθως όπου υπήρχαν βουνά με μεγάλη κλίση, ανάλογα με την περιοχή.
Ποια είναι η χρήση τους σήμερα; Συγκράτηση του εδάφους και καθαρισμός του χωραφιού από τις πέτρες.
Τι καλλιέργειες υποστήριζαν; Υποστήριζαν πάντα αμπέλια στη Λόφου, καθώς το χωριό ανήκει από πολύ παλιά στα κρασοχώρια. Σε κάποιες σπανιότερες περιπτώσεις υποστήριζαν και κάποιες ελιές, οι οποίες όμως

φυτεύονταν σε διαφορετικά χωράφια από τα αμπέλια, αφού σκίαζαν τους αμπελώνες λόγω του ύψους τους.

19) Γνωρίζετε, ανάλογα με το σκοπό που εξυπηρετούσαν, πως κατασκευάζονταν (τεχνική) οι ξερολιθιές; Μάζευαν αρχικά τις πέτρες από το χωράφι με τη χρήση «κούσπου» και τις τοποθετούσαν στην άκρη, διαμορφώνοντας παράλληλα το χωράφι σε λωρίδες. Οι μεγάλες πέτρες τοποθετούνταν σταυρωτά κατά το κτίσιμό τους και έμπεναν μπροστά, για να δίνουν καλύτερη όψη στον τοίχο λόγω του μεγέθους τους. Ακολούθως, οι μικρότερες τοποθετούνταν από πίσω, δίνοντας έτσι πλάτος και σταθερότητα στην κατασκευή. Οι πέτρες που ήταν πάρα πολύ μικρές και δεν μπορούσαν να κτιστούν τοποθετούνταν στα κενά του τοίχου για να τα γεμίζουν. Ο τοίχος είχε πάντα μια κλίση προς τα μέσα, για να μην γέρνει από την πίεση του χώματος. Για αυτό το λόγο κράτησαν και τόσα πολλά χρόνια οι περισσότερες από αυτές. Τα εργαλεία που χρησιμοποιούσαν ήταν ο κούσπος, η μάτσα για το σπάσιμο των μεγάλων πετρών και λιβέρι για τη μεταφορά τους. Κάποιες φορές, όταν ήταν δύσκολη η μεταφορά τους, δημιουργούσαν «ράγες» με τη χρήση σωλήνων για να τις μεταφέρουν.

Από που έχετε αυτές τις πληροφορίες; Ασχολούμαι ο ίδιος με την κατασκευή τους.

20) Γνωρίζετε από που συλλέγονταν οι πρώτες ύλες (πέτρες) για την κατασκευή τους; Ποιές από αυτές τις πέτρες θεωρούνταν ιδανικές για χρήση τους; Συλλέγονταν από τα χωράφια που επρόκειτο να καλλιεργηθούν. Οι μεγαλύτερες πέτρες με την καλύτερη εμφάνιση τοποθετούνταν μπροστά στον τοίχο και οι υπόλοιπες από πίσω.

21) Αν γνωρίζετε, ποιος σας έμαθε τη τέχνη; Έμαθα από τους γονείς μου όταν τους βοηθούσα στο κτίσιμο και τους παρακολουθούσα.

22) Πιστεύετε ότι έχει περιοριστεί η χρήση της ξερολιθιάς στις μέρες μας; Ναι

23) Αν ναι, για ποιους λόγους πιστεύετε ότι έχει περιοριστεί σήμερα η χρήση τους; Οι πιο πολλοί εγκαταλείπουν τα χωριά αλλά και τα αμπέλια τους. Επίσης, οι παλιοί έβγαζαν το μεροκάματό τους από το κτίσιμο, καθώς ήταν η καθημερινή τους ασχολία. Σήμερα τα πράγματα είναι πολύ διαφορετικά και δεν υπάρχει χρόνος για αυτή την ασχολία.

24) Ποιες ενέργειες πιστεύετε ότι μπορούν να γίνουν για να αναβιώσει ξανά η ενασχόληση με τις ξερολιθιές; Πιστεύω μόνο αν δώσει χορηγίες η κυβέρνηση θα ασχοληθεί ξανά ο κόσμος.

25) Έχετε υπόψη σας τα «σχολεία» που υπάρχουν στην Κύπρο για την εκμάθηση της τέχνης; Ναι το έχω υπόψη μου, αλλά πιστεύω ότι το πιο σημαντικό είναι τα πρακτικό κομμάτι για να μάθει κάποιος τη τέχνη παρά το θεωρητικό.

Πιστεύετε γενικά ότι η εκμάθηση της τέχνης της ξερολιθιάς είναι χρήσιμη; Ότι μάθεις είναι κέρδος και χρειάζεται, ειδικά στις μέρες μας. Όταν γνωρίζεις

πολλές τέχνες, κάποιες από αυτές θα χρειαστούν για να εξασφαλίσεις το μεροκάματό σου (αναφορά σε προσωπικά παραδείγματα).

26) Είστε πρόθυμος να διδάξετε (εφόσον βέβαια γνωρίζετε) την τέχνη και στις επόμενες γενιές; Ναι, αν υπάρχει ενδιαφέρον από τον άλλο. Κανείς δεν χάνει όταν μάθει μια νέα τέχνη.

27) Μια πιθανή ανάπλαση των ξερολιθιών που υπάρχουν θα βοηθήσει στη τουριστική ανάπτυξη και την προώθηση της περιοχής σας; Ο κόσμος αγαπά την πέτρα και σε συνδυασμό με τα υπόλοιπα παραδοσιακά στοιχεία που υπάρχουν στο χωριό, θα αυξηθεί και η προσέλευση των επισκεπτών. Ήδη τα τελευταία χρόνια, η κίνηση στο χωριό έχει αυξηθεί αισθητά.

➤ **Συνέντευξη 3: Π. Σ. (Λόφου)**

Ημερομηνία: 1/2/2020

Περιοχή: Λόφου

Ονοματεπώνυμο (αρχικά): Π. Σ.

- 1) **Φύλο:** Άρρεν
- 2) **Ποιά είναι η σχέση σας με την περιοχή;** Περιστασιακή παραμονή
- 3) **Ηλικία:** >50 ετών
- 4) **Οικογενειακή κατάσταση:** Έγγαμος
- 5) **Έχετε παιδιά;** Ναι, 3
- 6) **Σπουδές:** Απόφοιτος δημοτικού σχολείου
- 7) **Επάγγελμα:** Γεωργός - Αμπελουργός
- 8) **Ασχολείστε με τη γεωργία;** Τώρα όχι, πιο παλιά ναι
- 9) **Ασχολείστε με τη γεωργία:** Επαγγελματικά, 40 χρόνια
- 10) **Που βρίσκεται η γη στην οποία δραστηριοποιείστε σε σχέση με τον τόπο διαμονής σας;** Βρίσκεται σε μικρή απόσταση από τον τόπο διαμονής μου
- 11) **Ποια φυτά καλλιεργείτε;** Αμπέλια που βρήκα από τους γονείς μου
- 12) **Η γη που καλλιεργείται είναι:** Ιδιοκτησία μου
- 13) **Υπάρχουν ξερολιθιές στο χωριό που καλλιεργείτε;** Ναι
- 14) **Οι ξερολιθιές αυτές γνωρίζετε πότε έχουν δημιουργηθεί;** Φτιάχτηκαν από τους προγόνους μας. Ορισμένοι από αυτούς δημιουργήθηκαν πριν από 200 χρόνια, κάποιοι άλλοι πριν από 100.
- 15) **Τι χρήση έχουν;** Προστασία από τη διάβρωση του εδάφους σε λοφώδες έδαφος κατά τις πλημμύρες. Συγκράτηση εδάφους.
- 16) **Τι γνωρίζετε γενικά για τις ξερολιθιές;** Ο καθένας τις έφτιαχνε για το αμπέλι του όταν απομακρύνονταν οι πέτρες από το χωράφι για να φυτευτεί.
- 17) **Γιατί στην Κύπρο τις αποκαλούμε «δόμες»;** Βρήκαμε την ονομασία από τους προγόνους μας, αποτελεί παράδοση. Λεγόταν διαφορετικά και

ξεροπέτρι ή ξερότοιχος, καθώς δεν χρησιμοποιούσαν πηλό για το κτίσιμο τους.

18) Εκτός από τις ξερολιθιές στη γη που καλλιεργείτε, ξέρετε εάν υπάρχουν ξερολιθιές κοντά στο χωριό που διαμένετε; Ναι

Σε ποια σημεία του χωριού υπάρχουν; Υπάρχουν σε πολλές διαφορετικές τοποθεσίες γύρω από το χωριό Λόφου π.χ. Κοκκινόγια, Παρσαβάες, Πηγή, Πλακωτή, Αμολάες, Κουντούρη, Ερωνίδες, Ανεμικά, Τρισιάες, Βρисиά

Ποια είναι η χρήση τους σήμερα; Συγκράτηση εδάφους πρώτα και διαχωρισμός οικοπέδων.

Τι καλλιέργειες υποστήριζαν; Αμυγδαλιές και αμπέλια

19) Γνωρίζετε, ανάλογα με το σκοπό που εξυπηρετούσαν, πως κατασκευάζονταν (τεχνική) οι ξερολιθιές; Έβγαζαν τις πέτρες από το χωράφι με τη χρήση κούσπων και με αυτές δημιουργούσαν τις δόμες. Μπροστά έβαζαν πάντοτε τις μεγάλες πέτρες και πίσω τις μικρές, για να είναι πλατύς ο τοίχος και να συγκρατεί το χώμα. Όλες οι πέτρες αξιοποιούνταν με σκοπό να καθαρίζει το χωράφι για να καλλιεργηθεί. Τα εργαλεία που χρησιμοποιούνταν ήταν οι κούσποι και τα φτυάρια, δεν υπήρχαν μηχανήματα. Η σταθερότητα του τοίχου εξαρτώταν από τον τεχνήτη. Για παράδειγμα εγώ έδινα στον τοίχο ελαφριά κλίση και σταύρωνα τις πέτρες για μεγαλύτερη σταθερότητα.

Από που έχετε αυτές τις πληροφορίες; Ασχολούμαι ο ίδιος με την κατασκευή τους αλλά και από τους γονείς μου (κληρονομικά).

20) Γνωρίζετε από που συλλέγονταν οι πρώτες ύλες (πέτρες) για την κατασκευή τους; Ποιές από αυτές τις πέτρες θεωρούνταν ιδανικές για χρήση τους; Συλλέγονταν από το χωράφι που θα καλλιεργούσαν. Οι καλές πέτρες έμπαιναν μπροστά και οι υπόλοιπες (σκάρτες) στο πίσω μέρος του τοίχου.

21) Αν γνωρίζετε, ποιος σας έμαθε τη τέχνη; Έμαθα τη τέχνη από τους γονείς μου, οι οποίοι με έβγαλαν από το σχολείο με σκοπό να μάθω και να ασχοληθώ με το κτίσιμο της πέτρας, έτσι ώστε να τους βοηθώ.

22) Πιστεύετε ότι έχει περιοριστεί η χρήση της ξερολιθιάς στις μέρες μας; Ναι

23) Αν ναι, για ποιους λόγους πιστεύετε ότι έχει περιοριστεί σήμερα η χρήση τους; Λόγω μηχανημάτων, αλλά και λόγω έλλειψης ενδιαφέροντος από τους νέους. Επίσης άλλαξαν και οι συνήθειες των νέων ανθρώπων σε σχέση με παλιά.

24) Ποιες ενέργειες πιστεύετε ότι μπορούν να γίνουν για να αναβιώσει ξανά η ενασχόληση με τις ξερολιθιές; Δύσκολο στις μέρες μας.

25) Έχετε υπόψη σας τα «σχολεία» που υπάρχουν στην Κύπρο για την εκμάθηση της τέχνης; Όχι, δεν το γνωρίζω. Πρέπει όμως οι δασκάλοι να είναι μεγάλης ηλικίας για να έχουν την πείρα να διδάξουν στους νεότερους.

Πιστεύετε γενικά ότι η εκμάθηση της τέχνης της ξερολιθιάς είναι χρήσιμη;
Ναι, ότι γνωρίζεις είναι χρήσιμο. Ότι μάθεις είναι καλό.

26) Είστε πρόθυμος να διδάξετε (εφόσον βέβαια γνωρίζετε) την τέχνη και στις επόμενες γενιές; Ναι, με χαρά. Ότι μάθεις είναι χρήσιμο.

27) Μια πιθανή ανάπλαση των ξερολιθιών που υπάρχουν θα βοηθήσει στη τουριστική ανάπτυξη και την προώθηση της περιοχής σας; Είναι δύσκολο, γιατί δεν δίνονται τα απαραίτητα χρήματα για να γίνει αυτό. Υπάρχουν προβλήματα με τις κυβερνήσεις και τα κονδύλια.

➤ Συνέντευξη 4: Μ. Ι. (Μαλιά)

Ημερομηνία: 9/2/2020

Περιοχή: Μαλιά (κάτοικος Ύψωνα)

Όνοματεπώνυμο (αρχικά): Μ. Ι.

- 1) Φύλο: Άρρεν
- 2) Ποιά είναι η σχέση σας με την περιοχή; Περιστασιακή παραμονή
- 3) Ηλικία: 31-40 ετών
- 4) Οικογενειακή κατάσταση: Έγγαμος
- 5) Έχετε παιδιά; Ναι, 3
- 6) Σπουδές: Διοίκηση επιχειρήσεων
- 7) Επάγγελμα: Κτίστης
- 8) Ασχολείστε με τη γεωργία; Ναι
- 9) Ασχολείστε με τη γεωργία: Ημιεπαγγελματικά, από μικρός
- 10) Που βρίσκεται η γη στην οποία δραστηριοποιείστε σε σχέση με τον τόπο διαμονής σας; Βρίσκεται σε ορεινή περιοχή (χωριό Μαλιά), περίπου 30 λεπτά απόσταση από τον τόπο διαμονής μου (χωριό Ύψωνας).
- 11) Ποια φυτά καλλιεργείτε; Αμπέλια (ποικιλίες Cabernet, Ξυνιστέρι, Λευκάδα) και Αμυγδαλιές
- 12) Η γη που καλλιεργείται είναι: Ιδιοκτησία μου
- 13) Υπάρχουν ξερολιθιές στο χωριό που καλλιεργείτε; Ναι
- 14) Οι ξερολιθιές αυτές γνωρίζετε πότε έχουν δημιουργηθεί; Στα τεμάχια που ασχολούμαι εγώ κάποιες προϋπήρχαν πριν από 100 – 200 χρόνια και κάποιες άλλες δημιουργήθηκαν τα τελευταία χρόνια από εμένα.
- 15) Τι χρήση έχουν; Η χρήση που έχουν είναι για τη συγκράτηση του εδάφους για να μην σκάζει μέσα στο χωράφι αλλά και για «ξεφόρτωμα» των πετρών που υπάρχουν εντός του χωραφιού για την καλλιέργεια.

- 16) Τι γνωρίζετε γενικά για τις ξερολιθιές;** Ο λόγος που κατασκευάζονταν από παλιά ήταν για το ίσιωμα των χωραφιών τους για καλλιέργεια και για τον καθαρισμό τους από τις πέτρες. Αποτελεί παράδοση για τους παλιούς και το νησί αλλά και η καθημερινή τους ασχολία για να εξασφαλίσουν το εισόδημά τους από τις καλλιέργειές τους. Στα ορεινά κρασοχώρια της Λεμεσού υπάρχουν ξερολιθιές όπου κοιτάξεις και σε αρκετά μικρή απόσταση μεταξύ τους. Για το λόγο αυτό δόθηκαν και τα κονδύλια από την Ευρωπαϊκή Ένωση, για να συνεχιστεί αυτή η παράδοση της Κύπρου.
- 17) Γιατί στην Κύπρο τις αποκαλούμε «δόμες»;** Από το ρήμα δομώ, που σημαίνει κτίζω.
- 18) Εκτός από τις ξερολιθιές στη γη που καλλιεργείτε, ξέρετε εάν υπάρχουν ξερολιθιές κοντά στο χωριό που διαμένετε;** Ναι
Σε ποια σημεία του χωριού υπάρχουν; Στα γύρω κρασοχώρια Μαλιά, Κισσούσα, Ποταμιού και Βάσα.
Ποια είναι η χρήση τους σήμερα; Συγκράτηση εδάφους, διαχωρισμός οικοπέδων, απομάκρυνση νερού, ακόμη και σαν δρόμοι μεταξύ των οικοπέδων τους.
Τι καλλιέργειες υποστήριζαν; Αμυγδαλιές και αμπέλια
- 19) Γνωρίζετε, ανάλογα με το σκοπό που εξυπηρετούσαν, πως κατασκευάζονταν (τεχνική) οι ξερολιθιές;** Πριν ξεκινήσει κάποιος την κατασκευή μιας ξερολιθιάς, έπρεπε πρώτα να πραγματοποιήσει έλεγχο του χώματος, αν χρειάζεται δηλαδή σκάψιμο για να ξεκινήσει η βάση. Το πιο συνηθισμένο ήταν το σκάψιμο στα 50 – 60 εκατοστά μέχρι να βρεις σταθερό χώμα για να δημιουργήσεις τη βάση και να ξεκινήσεις το κτίσιμο. Ήταν πολύ σημαντικό η βάση να είναι γερή και σταθερή για να διατηρηθεί η κατασκευή. Άρα το σκάψιμο ήταν ανάλογο και της μορφολογίας του εδάφους, μέχρι να βρεις το κατάλληλο για βάση. Το κτίσιμο ξεκινούσε πάντα με πέτρες μεγάλες, σταθερές και πλατιές. Κατά τη δόμηση πρέπει να σταυρώνεις τις πέτρες, να υπάρχουν μέσα διαφόρων μεγεθών πέτρες αλλά και κάθε τόσο να γυρίζεις προς τα μέσα μεγάλες πέτρες (το λεγόμενο δόντι) για να μπορεί να συγκρατήσει και προς τα μέσα. Πίσω από τις δόμες τοποθετούνταν οι πέτρες οι οποίες δεν ήταν κατάλληλες για κτίσιμο στην πρόσοψη (σκάρτες) με σκοπό να φιλτράρουν το νερό. Μεριμνούσες πάντα να μένει κάποιος χώρος ελεύθερος για τοποθέτηση των συγκεκριμένων πέτρων. Επίσης αν στο συγκεκριμένο σημείο κατέβαινε ορμητικό νερό μετά από έντονη βροχόπτωση ή κάποιος χείμαρρος, τοποθετούσε μεγαλύτερες πέτρες για να αντέξουν την πίεση της ροής του νερού αλλά και με πιο μεγάλα διαστήματα μεταξύ τους, έτσι ώστε να μπορεί να απομακρύνεται ευκολότερα το νερό. Αυτό ήταν ιδιαίτερα σημαντικό για τη σταθερότητα της κατασκευής. Η σταθερότητα της κατασκευής εξασφαλιζόταν με το σταύρωμα της πέτρας που προαναφέρθηκε αλλά και με το γύρισμα κάποιων

από αυτών προς τα μέσα. Όσον αφορά τα εργαλεία που χρησιμοποιούνταν αυτά είναι ο κούσπος, το μαρτέλλι, η μάτσα, το φτυάρι και η τσάπα για το ξεχόρτισμα. Το μυστικό είναι η υπομονή, να ακολουθείς πάντα μια σειρά για να εξασφαλίσεις τη σταθερότητα του τοίχου και να τοποθετείς την κατάλληλη πέτρα στο κατάλληλο σημείο με υπομονή.

Από που έχετε αυτές τις πληροφορίες; Ασχολούμαι ο ίδιος με την κατασκευή τους και επίσης από αναρτήσεις που υπάρχουν στην ιστοσελίδα του Τμήματος Γεωργίας. Επίσης λόγω επαγγέλματος και εμπειρίας.

20) Γνωρίζετε από που συλλέγονταν οι πρώτες ύλες (πέτρες) για την κατασκευή τους; Ποιές από αυτές τις πέτρες θεωρούνταν ιδανικές για χρήση τους; Συλλέγονταν από το χωράφι που θα καλλιεργούσαν. Σε αντίθετη περίπτωση και βάση των Ευρωπαϊκών κονδυλίων, έπρεπε να τις αγοράσεις. Σημαντικό όμως να είναι πέτρα της περιοχής, όχι από άλλη περιοχή. Οι πέτρες αξιοποιούνταν όλες, μεγάλες και μικρές. Όσες δεν είχαν την κατάλληλη όψη έμπαιναν στο πίσω μέρος του τοίχου.

21) Αν γνωρίζετε, ποιος σας έμαθε τη τέχνη; Λόγω επαγγέλματος έχω και την ανάλογη εμπειρία.

22) Πιστεύετε ότι έχει περιοριστεί η χρήση της ξερολιθιάς στις μέρες μας; Ναι

23) Αν ναι, για ποιους λόγους πιστεύετε ότι έχει περιοριστεί σήμερα η χρήση τους; Η απομάκρυνση από τα χωριά και η ελάχιστη βοήθεια που δίνεται από το κράτος έχει περιορίσει σήμερα την ενασχόληση με αυτές. Είναι και αρκετός ο κόπος και τα έξοδα και δεν έχεις το ανάλογο κέρδος. Τα Ευρωπαϊκά κονδύλια που δίνονται διατηρούν λίγο την παράδοση.

24) Ποιες ενέργειες πιστεύετε ότι μπορούν να γίνουν για να αναβιώσει ξανά η ενασχόληση με τις ξερολιθιές; Να επιστρέψει ο κόσμος πίσω στα χωριά και να ασχοληθεί ξανά με τη γεωργία. Δεν συμφέρει να πηγαινοέρχεσαι κάθε μέρα στο χωριό από την πόλη για το κτίσιμό τους, είναι πολλά τα έξοδα αλλά και ο κόπος με ελάχιστο το κέρδος.

25) Έχετε υπόψη σας τα «σχολεία» που υπάρχουν στην Κύπρο για την εκμάθηση της τέχνης; Ναι, στο Όμοδος. Έχουν γίνει τελευταία κάποιες ενέργειες για να ενταχθεί στα σχολεία των ορεινών περιοχών.

Πιστεύετε γενικά ότι η εκμάθηση της τέχνης της ξερολιθιάς είναι χρήσιμη; Πιστεύω είναι χρήσιμο για κάποιον που είναι το επάγγελμά του να γνωρίζει τη τέχνη. Για κάποιον που δεν είναι το επάγγελμά του αλλά κατέχει κάποια κομμάτια γης που περιέχουν ξερολιθιές είναι χρήσιμο σε περίπτωση που χρειαστούν επισκευές οι ξερολιθιές του να γνωρίζει τα βασικά για την κατασκευή τους.

26) Είστε πρόθυμος να διδάξετε (εφόσον βέβαια γνωρίζετε) την τέχνη και στις επόμενες γενιές; Δεν έχω κάποια αντίρρηση, το κάνω ήδη λόγω της δουλειάς μου.

27) Μια πιθανή ανάπτυξη των ξερολιθιών που υπάρχουν θα βοηθήσει στη τουριστική ανάπτυξη και την προώθηση της περιοχής σας; Βεβαίως. Η παράδοση του κάθε τόπου προσελκύει τον τουρίστα και οι ξερολιθιές αποτελούν μέρος της παράδοσης του νησιού. Για εμένα η δουλειά που γινόταν παλιά είναι αξιοζήλευτη.

➤ Συνέντευξη 5: Χ. Κ. (Άγιος Αμβρόσιος)

Ημερομηνία: 11/2/2020

Περιοχή: Άγιος Αμβρόσιος

Όνοματεπώνυμο (αρχικά): Χ. Κ.

- 1) Φύλο: Άρρεν
- 2) Ποιά είναι η σχέση σας με την περιοχή; Περιστασιακή παραμονή / Εργάζομαι στην περιοχή
- 3) Ηλικία: 31-40 ετών
- 4) Οικογενειακή κατάσταση: Άγαμος
- 5) Έχετε παιδιά; Όχι
- 6) Σπουδές: Γεωπόνος με μεταπτυχιακό
- 7) Επάγγελμα: Γεωπόνος σε οινοποιείο
- 8) Ασχολείστε με τη γεωργία; Ναι
- 9) Ασχολείστε με τη γεωργία: Επαγγελματικά, 28 χρόνια
- 10) Που βρίσκεται η γη στην οποία δραστηριοποιείστε σε σχέση με τον τόπο διαμονής σας; Βρίσκεται σε μικρή απόσταση από τον τόπο διαμονής μου
- 11) Ποια φυτά καλλιεργείτε; Αμπέλια
- 12) Η γη που καλλιεργείται είναι: Ιδιοκτησία του οινοποιείου που εργάζομαι
- 13) Υπάρχουν ξερολιθιές στο χωριό που καλλιεργείτε; Ναι
- 14) Οι ξερολιθιές αυτές γνωρίζετε πότε έχουν δημιουργηθεί; Όχι ακριβώς αλλά ορισμένες είναι άνω των 100 ετών ενώ άλλες δημιουργούνται μέχρι και σήμερα
- 15) Τι χρήση έχουν; Για δημιουργία αναβαθμίδων και συγκράτηση του εδάφους
- 16) Τι γνωρίζετε γενικά για τις ξερολιθιές; Είναι παραδοσιακά κτισμένες σε επικλινή εδάφη, κυρίως σε εκτάσεις που καλύπτονταν ή ακόμη καλύπτονται από αμπελώνες
- 17) Γιατί στην Κύπρο τις αποκαλούμε «δόμες»; Ίσως από τη λέξη δόμηση
- 18) Εκτός από τις ξερολιθιές στη γη που καλλιεργείτε, ξέρετε εάν υπάρχουν ξερολιθιές κοντά στο χωριό που διαμένετε; Ναι
Σε ποια σημεία του χωριού υπάρχουν; Σε όλα τα γύρω χωριά που είχαν και έχουν αμπέλια ή δενδρώδεις καλλιέργειες

Ποια είναι η χρήση τους σήμερα; Έχουν πολλές χρήσεις όπως γεωργική, διαχωρισμός οικοπέδων, συγκράτηση εδάφους, οριοθέτηση και μαντριά

Τι καλλιέργειες υποστήριζαν; Αμπελώνες κυρίως

19) Γνωρίζετε, ανάλογα με το σκοπό που εξυπηρετούσαν, πως κατασκευάζονταν (τεχνική) οι ξερολιθιές; Κατασκευάζονταν με πέτρες μέσα από τον αμπελώνα. Οι μεγάλες πέτρες τοποθετούνταν στη βάση του τοίχου και οι μικρότερες πιο πάνω. Από πίσω ο τοίχος γέμιζε με μικρότερες πέτρες. Τα κύρια εργαλεία που χρησιμοποιούνταν είναι ο κούσπος, η μάτσα και το φτυάρι.

Από που έχετε αυτές τις πληροφορίες; Ασχολούμαι ο ίδιος με την κατασκευή τους, από προφορικές μαρτυρίες αλλά και από γραπτές πληροφορίες του Τμήματος Γεωργίας.

20) Γνωρίζετε από που συλλέγονταν οι πρώτες ύλες (πέτρες) για την κατασκευή τους; Ποιές από αυτές τις πέτρες θεωρούνταν ιδανικές για χρήση τους; Κυρίως απ' τον αμπελώνα τα παλαιότερα χρόνια, ενώ σήμερα τις αγοράζουν από λατομεία.

21) Αν γνωρίζετε, ποιος σας έμαθε τη τέχνη; Οι παλαιότεροι τεχνίτες

22) Πιστεύετε ότι έχει περιοριστεί η χρήση της ξερολιθιάς στις μέρες μας; Ναι

23) Αν ναι, για ποιους λόγους πιστεύετε ότι έχει περιοριστεί σήμερα η χρήση τους; Κυρίως λόγω της εγκατάλειψης του κυπριακού αμπελώνα

24) Ποιες ενέργειες πιστεύετε ότι μπορούν να γίνουν για να αναβιώσει ξανά η ενασχόληση με τις ξερολιθιές; Αναβίωση ξανά της γεωργίας.

25) Έχετε υπόψη σας τα «σχολεία» που υπάρχουν στην Κύπρο για την εκμάθηση της τέχνης; Όχι, δεν το γνωρίζω.

Πιστεύετε γενικά ότι η εκμάθηση της τέχνης της ξερολιθιάς είναι χρήσιμη; Είναι χρήσιμη για κάποιο που ασχολείται με τη γεωργία σε ορεινές περιοχές.

26) Είστε πρόθυμος να διδάξετε (εφόσον βέβαια γνωρίζετε) την τέχνη και στις επόμενες γενιές; Ναι

27) Μια πιθανή ανάπλαση των ξερολιθιών που υπάρχουν θα βοηθήσει στη τουριστική ανάπτυξη και την προώθηση της περιοχής σας; Είναι ακόμη ένα αξιοθέατο για την περιοχή μου, οπότε πιστεύω ότι θα βοηθήσει.

➤ **Συνέντευξη 6: Α. Γ. (Κοιλάνι)**

Ημερομηνία: 11/2/2020

Περιοχή: Κοιλάνι

Όνοματεπώνυμο (αρχικά): Α. Γ.

1) Φύλο: Άρρεν

2) Ποιά είναι η σχέση σας με την περιοχή; Περιστασιακή παραμονή

3) Ηλικία: 18-30 ετών

- 4) **Οικογενειακή κατάσταση:** Άγαμος
- 5) **Έχετε παιδιά;** Όχι
- 6) **Σπουδές:** Πτυχίο στη Γεωπονική Σχολή Βόλου στην κατεύθυνση φυτικής παραγωγής και μεταπτυχιακό στο Τε.Πα.Κ.
- 7) **Επάγγελμα:** Γεωπόνος σε οινοποιείο
- 8) **Ασχολείστε με τη γεωργία;** Ναι
- 9) **Ασχολείστε με τη γεωργία:** Επαγγελματικά, 3 χρόνια
- 10) **Που βρίσκεται η γη στην οποία δραστηριοποιείστε σε σχέση με τον τόπο διαμονής σας;** Βρίσκεται σε μεγάλη απόσταση από τον τόπο διαμονής μου (~40km)
- 11) **Ποια φυτά καλλιεργείτε;** Αμπέλια
- 12) **Η γη που καλλιεργείται είναι:** Ιδιοκτησία της επιχείρησης στην οποία εργάζομαι
- 13) **Υπάρχουν ξερολιθιές στο χωριό που καλλιεργείτε;** Ναι
- 14) **Οι ξερολιθιές αυτές γνωρίζετε πότε έχουν δημιουργηθεί;** Πάνω από 100 χρόνια πριν και φτιάχνονται ακόμη μέχρι και σήμερα
- 15) **Τι χρήση έχουν;** Στήριξη εδάφους των αγροτεμαχίων
- 16) **Τι γνωρίζετε γενικά για τις ξερολιθιές;** Η κύρια χρήση τους ήταν για τη στήριξη των εδαφών στα διάφορα αγροτεμάχια, καθώς οι περιοχές των κρασοχωριών είναι απότομες με πολλούς γκρεμούς.
- 17) **Γιατί στην Κύπρο τις αποκαλούμε «δόμες»;** Πιθανόν γιατί δομούν το αγροτεμάχιο και σε πολλές περιπτώσεις το διαχωρίζουν.
- 18) **Εκτός από τις ξερολιθιές στη γη που καλλιεργείτε, ξέρετε εάν υπάρχουν ξερολιθιές κοντά στο χωριό που διαμένετε;** Ναι
Σε ποια σημεία του χωριού υπάρχουν; Μέσα στο χωριό καθώς και περιφερειακά
Ποια είναι η χρήση τους σήμερα; Συγκράτηση εδάφους και οριοθέτηση.
Τι καλλιέργειες υποστήριζαν; Αμπέλια και ελιές
- 19) **Γνωρίζετε, ανάλογα με το σκοπό που εξυπηρετούσαν, πως κατασκευάζονταν (τεχνική) οι ξερολιθιές;** Τα υλικά που χρησιμοποιούσαν για την κατασκευή τους ήταν πέτρες μέσα από το ίδιο το τεμάχιο. Οι μεγαλύτερες πέτρες τοποθετούνταν στη βάση και οι μικρότερες από πάνω και από πίσω. Το μυστικό για τη σταθερότητα της κατασκευής ήταν το γέμισμα με μικρότερες πέτρες και περίπου 50 cm πλάτος. Όσον αφορά τα εργαλεία, η πιο πολλή δουλειά γινόταν με τα χέρια, ενώ χρησιμοποιούσαν επίσης ζώα για τη μεταφορά των πέτρων και τσάπες.
- Από που έχετε αυτές τις πληροφορίες;** Ασχολούμαι ο ίδιος με την κατασκευή τους, γνωρίζω άτομα που έχουν ασχοληθεί με την κατασκευή τους και από γραπτές πληροφορίες του Τμήματος Γεωργίας Κύπρου.

- 20) Γνωρίζετε από που συλλέγονταν οι πρώτες ύλες (πέτρες) για την κατασκευή τους; Ποιές από αυτές τις πέτρες θεωρούνταν ιδανικές για χρήση τους; Ασβεστόλιθοι κυρίως μέσα από τα τεμάχια.
- 21) Αν γνωρίζετε, ποιος σας έμαθε τη τέχνη; Έμαθα τη τέχνη από τους παλαιότερους / γηραιότερους του χωριού.
- 22) Πιστεύετε ότι έχει περιοριστεί η χρήση της ξερολιθιάς στις μέρες μας; Όχι
- 23) Αν ναι, για ποιους λόγους πιστεύετε ότι έχει περιοριστεί σήμερα η χρήση τους; Καμιά απάντηση
- 24) Ποιες ενέργειες πιστεύετε ότι μπορούν να γίνουν για να αναβιώσει ξανά η ενασχόληση με τις ξερολιθιές; Αποζημιώσεις
- 25) Έχετε υπόψη σας τα «σχολεία» που υπάρχουν στην Κύπρο για την εκμάθηση της τέχνης; Όχι
Πιστεύετε γενικά ότι η εκμάθηση της τέχνης της ξερολιθιάς είναι χρήσιμη; Είναι χρήσιμη όταν αυτή γίνεται με προηγμένη τεχνολογία και όχι με τα χέρια όπως γινόταν στο παρελθόν.
- 26) Είστε πρόθυμος να διδάξετε (εφόσον βέβαια γνωρίζετε) την τέχνη και στις επόμενες γενιές; Εξαρτάται από τα μέσα που θα χρησιμοποιηθούν
- 27) Μια πιθανή ανάπλαση των ξερολιθιών που υπάρχουν θα βοηθήσει στη τουριστική ανάπτυξη και την προώθηση της περιοχής σας; Η παράδοση και η γραφικότητα των κρασοχωριών θα αναδειχθεί, όμως δεν φτάνει μόνο αυτό.

➤ Συνέντευξη 7: Δ. Δ. (Πάχνα)

Ημερομηνία: 15/2/2020

Περιοχή: Πάχνα

Όνοματεπώνυμο (αρχικά): Δ. Δ.

- 1) Φύλο: Άρρεν
- 2) Ποιά είναι η σχέση σας με την περιοχή; Μόνιμος κάτοικος
- 3) Ηλικία: >50 ετών
- 4) Οικογενειακή κατάσταση: Έγγαμος
- 5) Έχετε παιδιά; Ναι, 4
- 6) Σπουδές: Πήγα μέχρι το δημοτικό σχολείο
- 7) Επάγγελμα: Γεωργός – Εργάτης (τώρα είμαι συνταξιούχος)
- 8) Ασχολείστε με τη γεωργία; Ναι. Τώρα περισσότερο βοηθώ τα παιδιά μου.
- 9) Ασχολείστε με τη γεωργία: Περιστασιακά – Ερασιτεχνικά (τώρα). Ασχολούμαι με τη γεωργία από μικρός όπου βοηθούσα τους γονείς μου.
- 10) Που βρίσκεται η γη στην οποία δραστηριοποιείστε σε σχέση με τον τόπο διαμονής σας; Σε μικρή απόσταση από τον τόπο διαμονής μου.
- 11) Ποια φυτά καλλιεργείτε; Αμπέλια (κυρίως) και λίγες ελιές

- 12) Η γη που καλλιεργείται είναι:** Ιδιοκτησία μου
- 13) Υπάρχουν ξερολιθιές στο χωριό που καλλιεργείτε;** Ναι
- 14) Οι ξερολιθιές αυτές γνωρίζετε πότε έχουν δημιουργηθεί;** Γύρω στο 1950 όταν άρχισα να ασχολούμαι με τη γεωργία βοηθώντας τους γονείς μου.
- 15) Τι χρήση έχουν;** Καθάρισμα του χωραφιού από τις πέτρες που υπήρχαν μέσα σε αυτό και συγκράτηση του εδάφους
- 16) Τι γνωρίζετε γενικά για τις ξερολιθιές;** Δεν έχουν κάποια συσχέτιση με την παράδοση, αλλά αποτελούσαν την καθημερινή ασχολία των κατοίκων της τότε εποχής με σκοπό να εξασφαλίσουν το απαραίτητο εισόδημα μέσω της γεωργίας για την οικογένειά τους. Ήταν η «ζήση» τους.
- 17) Γιατί στην Κύπρο τις αποκαλούμε «δόμες»;** Εμείς τις αποκαλούσαμε τοίχο, όχι δόμες. Όμως πιθανότατα να προέρχεται από το ρήμα δομώ.
- 18) Εκτός από τις ξερολιθιές στη γη που καλλιεργείτε, ξέρετε εάν υπάρχουν ξερολιθιές κοντά στο χωριό που διαμένετε;** Ναι
- Σε ποια σημεία του χωριού υπάρχουν;** Γύρω από το χωριό αλλά και στα γύρω χωριά. Κοντά στην Πάχνα υπάρχουν αρκετές ξερολιθιές που αποτελούν σημείο αναφοράς για το πως κατασκευάστηκαν.
- Ποια είναι η χρήση τους σήμερα;** Συγκράτηση εδάφους, γεωργική χρήση αλλά και διαχωρισμός οικοπέδων (χρήση ως «σύνορα»).
- Τι καλλιέργειες υποστήριζαν;** Αμπέλια κυρίως
- 19) Γνωρίζετε, ανάλογα με το σκοπό που εξυπηρετούσαν, πως κατασκευάζονταν (τεχνική) οι ξερολιθιές;** Πρώτα πρώτα σκάβαμε το έδαφος για να δημιουργήσουμε μια σταθερή βάση. Ακολούθως κτίσαμε τη ξερολιθιά, στην οποία δίναμε μια μικρή κλίση προς το χωράφι, για να μην καταρρεύσει κατά τη διάρκεια των ορμητικών νερών μετά από βροχή. Η σταθερότητα της κατασκευής εξασφαλιζόταν επίσης με μικρά χαλίκια, τα οποία γέμιζαν τα κενά που δημιουργούνταν από τις μεγαλύτερες πέτρες που τοποθετούνταν αρχικά. Ορισμένοι μάλιστα τραβούσαν «ράμμα» έτσι ώστε ο τοίχος να παραμείνει σε ευθεία γραμμή. Τα εργαλεία που χρησιμοποιούσαμε ήταν ο κούσπος, το φτυάρι, το λιβέρι (σίδερο) για μετακίνηση των μεγάλων πετρών, η μάτσα για το σπάσιμο της πέτρας, το μαρτέλι και η σφήνα που χρησιμοποιείται επίσης για το σπάσιμο της πέτρας.
- Από που έχετε αυτές τις πληροφορίες;** Ασχολήθηκα ο ίδιος με την κατασκευή τους, δεν τις έχω γραπτές ή κάτι άλλο.
- 20) Γνωρίζετε από που συλλέγονταν οι πρώτες ύλες (πέτρες) για την κατασκευή τους; Ποιές από αυτές τις πέτρες θεωρούνταν ιδανικές για χρήση τους;** Οι πέτρες συλλέγονταν από το χωράφι, το οποίο καθάριζαν από αυτές για την καλλιέργειά του. Αξιοποιούνταν όλες οι πέτρες. Όσες είχαν καλή όψη τοποθετούνταν μπροστά και όσες ήταν σκάρτες χρησιμοποιούνταν για γέμισμα.

- 21) **Αν γνωρίζετε, ποιος σας έμαθε τη τέχνη;** Ο πατέρας μου μου έμαθε τη τέχνη.
- 22) **Πιστεύετε ότι έχει περιοριστεί η χρήση της ξερολιθιάς στις μέρες μας;** Ναι
- 23) **Αν ναι, για ποιους λόγους πιστεύετε ότι έχει περιοριστεί σήμερα η χρήση τους;** Περιορίστηκε κυρίως επειδή οι νέοι δεν ασχολούνται πλέον με αυτή την ασχολία, γιατί άλλαξε ο τρόπος ζωής τους. Όπως συμβαίνει και στην Πάχνα, οι νέοι απομακρύνονται από την περιοχή και μένουν πίσω οι μεγαλύτεροι σε ηλικία κάτοικοι, αφού έχουν σαν προτεραιότητά τους τις σπουδές αρχικά και την εύρεση εργασίας στη συνέχεια. Παλιά δεν ίσχυαν αυτά.
- 24) **Ποιες ενέργειες πιστεύετε ότι μπορούν να γίνουν για να αναβιώσει ξανά η ενασχόληση με τις ξερολιθιές;** Δεν το πιστεύω, είναι δύσκολο πλέον να βρεις κάποιους να ασχοληθούν με τις ξερολιθιές. Είναι και το κόστος μεγάλο για μια τέτοια ασχολία.
- 25) **Έχετε υπόψη σας τα «σχολεία» που υπάρχουν στην Κύπρο για την εκμάθηση της τέχνης;** Ναι. Έχω ακουστά για τη σχολή στο Όμοδος.
Πιστεύετε γενικά ότι η εκμάθηση της τέχνης της ξερολιθιάς είναι χρήσιμη; Σίγουρα είναι χρήσιμη για πολλούς λόγους.
- 26) **Είστε πρόθυμος να διδάξετε (εφόσον βέβαια γνωρίζετε) την τέχνη και στις επόμενες γενιές;** Το έκανα ήδη στα παιδιά μου αυτό για να συνεχίσουν να ασχολούνται με τα χωράφια που έχω.
- 27) **Μια πιθανή ανάπλαση των ξερολιθιών που υπάρχουν θα βοηθήσει στη τουριστική ανάπτυξη και την προώθηση της περιοχής σας;** Αρέσει στους τουρίστες η παράδοση. Ήδη η Πάχνα έχει αρκετούς μόνιμους κατοίκους, οι οποίοι δεν είναι Κύπριοι αλλά προσελκύονται από τη γραφικότητα του χωριού. Όταν κάποιος δει μια ξερολιθιά στη φύση, θα τον κάνει να αναρωτηθεί για την ιστορία και την παράδοση που έχει αυτή στο συγκεκριμένο σημείο. Αυτό είναι ο σεβασμός στην παράδοση.

➤ **Συνέντευξη 8: Π. Μ. (Όμοδος)**

Ημερομηνία: 22/2/2020

Περιοχή: Όμοδος

Όνοματεπώνυμο (αρχικά): Π. Μ.

- 1) **Φύλο:** Άρρεν
- 2) **Ποιά είναι η σχέση σας με την περιοχή;** Μόνιμος κάτοικος
- 3) **Ηλικία:** >50 ετών
- 4) **Οικογενειακή κατάσταση:** Έγγαμος
- 5) **Έχετε παιδιά;** Ναι, 4
- 6) **Σπουδές:** Μέχρι το δημοτικό σχολείο

- 7) **Επάγγελμα:** Γεωργός - Κτηνοτρόφος
- 8) **Ασχολείστε με τη γεωργία;** Ναι
- 9) **Ασχολείστε με τη γεωργία:** Περιστασιακά – Ερασιτεχνικά (τώρα).
Ασχολούμαι από μικρός
- 10) **Που βρίσκεται η γη στην οποία δραστηριοποιείστε σε σχέση με τον τόπο διαμονής σας;** Σε μικρή απόσταση από τον τόπο διαμονής μου.
- 11) **Ποια φυτά καλλιεργείτε;** Κυρίως αμπέλια
- 12) **Η γη που καλλιεργείται είναι:** Ιδιοκτησία μου
- 13) **Υπάρχουν ξερολιθιές στο χωριό που καλλιεργείτε;** Ναι
- 14) **Οι ξερολιθιές αυτές γνωρίζετε πότε έχουν δημιουργηθεί;** Οι περισσότερες κατασκευάστηκαν πριν από 100 – 200 χρόνια, ενώ υπάρχουν και κάποιες άλλες πιο πρόσφατες.
- 15) **Τι χρήση έχουν;** Ο σκοπός που εξυπηρετούσαν οι ξερολιθιές αυτές ήταν για την περίφραξη των κτημάτων μας και την προστασία τους από τα άγρια ζώα. Επίσης προστάτευαν το έδαφος από διάβρωση κατά τη διάρκεια έντονων βροχοπτώσεων.
- 16) **Τι γνωρίζετε γενικά για τις ξερολιθιές;** Για τους πιο παλιούς οι ξερολιθιές αποτελούσαν μέρος της καθημερινότητάς τους, δηλαδή την καθημερινή τους απασχόληση, με σκοπό να εξασφαλίσουν το εισόδημά τους και να μπορέσουν να συντηρήσουν τις οικογένειές τους.
- 17) **Γιατί στην Κύπρο τις αποκαλούμε «δόμες»;** Ίσως επειδή κτίζονταν, δομούσαν.
- 18) **Εκτός από τις ξερολιθιές στη γη που καλλιεργείτε, ξέρετε εάν υπάρχουν ξερολιθιές κοντά στο χωριό που διαμένετε;** Ναι
Σε ποια σημεία του χωριού υπάρχουν; Υπάρχουν σε πολλά σημεία γύρω από το Όμοδος, όπου υπάρχουν καλλιέργειες και το έδαφος έχει κάποια κλίση.
Ποια είναι η χρήση τους σήμερα; Συγκράτηση εδάφους, περίφραξη, προστασία των καλλιεργειών.
Τι καλλιέργειες υποστήριζαν; Αμπέλια κυρίως
- 19) **Γνωρίζετε, ανάλογα με το σκοπό που εξυπηρετούσαν, πως κατασκευάζονταν (τεχνική) οι ξερολιθιές;** Αρχικά συλλέγονταν οι πέτρες από το χωράφι για να καθαρίσει και ακολούθως κτιζόταν ο τοίχος από ξερολιθιά. Οι μεγαλύτερες πέτρες τοποθετούνταν στη βάση και στην πρόσοψη και οι μικρότερες τοποθετούνταν είτε για να γεμίζουν τα κενά είτε από πίσω. Σημαντικό ότι εκμεταλλεύονταν όλες οι πέτρες. Δινόταν στο τοίχο μια μικρή κλίση προς τα μέσα για να εξασφαλιστεί τη σταθερότητά του. Επίσης, επειδή παλαιότερα δεν υπήρχαν γεωργικά μηχανήματα και τρακτέρ για διευκόλυνση, ο τοίχος κατασκευαζόταν με το χέρι και με τη χρήση εργαλείων όπως ο κούσπος, η τσάπα, η μάτσα και το φτυάρι.

Από που έχετε αυτές τις πληροφορίες; Έχω ασχοληθεί από μικρή ηλικία με την κατασκευή τους.

- 20) Γνωρίζετε από που συλλέγονταν οι πρώτες ύλες (πέτρες) για την κατασκευή τους; Ποιές από αυτές τις πέτρες θεωρούνταν ιδανικές για χρήση τους; Συλλέγονταν από το χωράφι για να καθαρίσει από αυτές και να μπορέσει να καλλιεργηθεί. Αξιοποιούνταν όλες οι πέτρες, και αυτές που είχαν καλή όψη και τοποθετούνταν μπροστά και οι άλλες που έμπαιναν πίσω ή ενδιάμεσα.
- 21) Αν γνωρίζετε, ποιος σας έμαθε τη τέχνη; Έμαθα τη τέχνη από τους γονείς μου.
- 22) Πιστεύετε ότι έχει περιοριστεί η χρήση της ξερολιθιάς στις μέρες μας; Ναι
- 23) Αν ναι, για ποιους λόγους πιστεύετε ότι έχει περιοριστεί σήμερα η χρήση τους; Άλλαξαν οι συνήθειες των νεότερων ανθρώπων οι οποίοι απομακρύνονται τα τελευταία χρόνια από τις ορεινές περιοχές με σκοπό να σπουδάσουν και να βρουν μια καλύτερη δουλειά. Δεν ασχολούνται πλέον με τα χωράφια τους όπως οι παλαιότεροι.
- 24) Ποιες ενέργειες πιστεύετε ότι μπορούν να γίνουν για να αναβιώσει ξανά η ενασχόληση με τις ξερολιθιές; Ίσως με κάποια κίνητρα από το κράτος, όπως επιδοτήσεις. Πιστεύω όμως ότι είναι αρκετά δύσκολο.
- 25) Έχετε υπόψη σας τα «σχολεία» που υπάρχουν στην Κύπρο για την εκμάθηση της τέχνης; Ναι, τα τελευταία χρόνια γίνεται μια προσπάθεια στο χωριό μου.
Πιστεύετε γενικά ότι η εκμάθηση της τέχνης της ξερολιθιάς είναι χρήσιμη; Πιστεύω ότι είναι αρκετά χρήσιμη.
- 26) Είστε πρόθυμος να διδάξετε (εφόσον βέβαια γνωρίζετε) την τέχνη και στις επόμενες γενιές; Βέβαια εάν χρειαστεί.
- 27) Μια πιθανή ανάπτυξη των ξερολιθιών που υπάρχουν θα βοηθήσει στη τουριστική ανάπτυξη και την προώθηση της περιοχής σας; Σίγουρα θα βοηθήσει. Ο κόσμος ταυτίζεται με την παράδοση και οι ξερολιθιές αποτελούν μέρος αυτής. Ήδη το χωριό παρουσιάζει τα τελευταία χρόνια μεγάλη τουριστική ανάπτυξη από ντόπιους και ξένους τουρίστες και μια πιθανή ανάπτυξη σίγουρα θα αυξήσει την προσέλευση αυτή.

➤ Συνέντευξη 9: Σ. Ζ. (Ανώγυρα - Λόφου)

Ημερομηνία: 3/3/2020

Περιοχή: Ανώγυρα - Λόφου

Όνοματεπώνυμο (αρχικά): Σ. Ζ.

- 1) Φύλο: Άρρεν
- 2) Ποιά είναι η σχέση σας με την περιοχή; Περιστασιακή παραμονή

- 3) **Ηλικία:** 31-40 ετών
- 4) **Οικογενειακή κατάσταση:** Έγγαμος
- 5) **Έχετε παιδιά;** Ναι, 3
- 6) **Σπουδές:** Ακαδημαϊκές σπουδές - βιολογία
- 7) **Επάγγελμα:** Βιολόγος - Ερπετολόγος
- 8) **Ασχολείστε με τη γεωργία;** Ναι
- 9) **Ασχολείστε με τη γεωργία:** Περιστασιακά – Ερασιτεχνικά. Ασχολούμαι τα τελευταία 10 – 15 χρόνια.
- 10) **Που βρίσκεται η γη στην οποία δραστηριοποιείστε σε σχέση με τον τόπο διαμονής σας;** Σε μικρή απόσταση από τον τόπο διαμονής μου.
- 11) **Ποια φυτά καλλιεργείτε;** Αμπέλια, ρόδια, μήλα, αχλάδια, αμύγδαλα, σύκα, ελιές αλλά σε μικρές ποσότητες. Οι ροδιές είναι λίγο περισσότερες.
- 12) **Η γη που καλλιεργείται είναι:** Ιδιοκτησία μου
- 13) **Υπάρχουν ξερολιθιές στο χωριό που καλλιεργείτε;** Ναι
- 14) **Οι ξερολιθιές αυτές γνωρίζετε πότε έχουν δημιουργηθεί;** Οι περισσότερες ξερολιθιές είναι ηλικίας 2 αιώνων και φτιάχτηκαν από τους προγόνους μας.
- 15) **Τι χρήση έχουν;** Οι πιο παλιοί κατασκεύαζαν τις ξερολιθιές για να εξομαλύνουν την κλίση του χωραφιού και να μπορέσουν να το καλλιεργήσουν αλλά και για προστασία από τη διάβρωση.
- 16) **Τι γνωρίζετε γενικά για τις ξερολιθιές;** Σχετίζονται με την παράδοση, επειδή ο τρόπος κατασκευής τους είναι καθαρά παραδοσιακός. Επίσης κάθε περιοχή έχει τη δική της τεχνοτροπία κατασκευής ξερολιθιάς και δόμης. Για παράδειγμα σε κάποιες ημιορεινές περιοχές (π.χ. Λεύκαρα) οι ξερολιθιές είναι από πλάκες, ενώ στις πιο ορεινές περιοχές (π.χ. Τρόδος) οι ξερολιθιές είναι κατασκευασμένες από πέτρες σαν τούβλα. Οι πρώτες ύλες κατασκευής, δηλαδή οι πέτρες, διαφέρουν από περιοχή σε περιοχή. Η προέλευση της πέτρας σου παρουσιάζει ένα κομμάτι από την τεχνοτροπία της κατασκευής.
- 17) **Γιατί στην Κύπρο τις αποκαλούμε «δόμες»;** Υπάρχει ένα μπέρδεμα με τους όρους ξερολιθιά, δόμη και αναβαθμίδα. Οι ξερολιθιές κατασκευάζονταν για να ξεχωρίζουν τα τεμάχια μεταξύ τους, σαν συνοριακή διαφορά ενώ δόμη ονομάζεται η ξερολιθιά που βρίσκεται πάνω στην αναβαθμίδα. Στην Κύπρο οι πιο πολλές αναβαθμίδες είναι δόμες, δηλαδή τεχνιτές. Η ετυμολογία της λέξης πιθανόν να προέρχεται από το ρήμα δομώ.
- 18) **Εκτός από τις ξερολιθιές στη γη που καλλιεργείτε, ξέρετε εάν υπάρχουν ξερολιθιές κοντά στο χωριό που διαμένετε;** Ναι
- Σε ποια σημεία του χωριού υπάρχουν;** Υπάρχουν ξερολιθιές στην είσοδο του χωριού, στα διάφορα αγροτεμάχια γύρω από αυτό όπως και ξερολιθιές που υπάρχουν σε περιοχές με κατοικίες.
- Ποια είναι η χρήση τους σήμερα;** Γεωργική χρήση, Διαχωρισμός οικοπέδων, Συγκράτηση εδάφους, Οριοθέτηση, Απομάκρυνση της πέτρας από το

τεμάχιο και αποθήκευση της πέτρας σε ειδικές κατασκευές που μοιάζουν με πύλους και βρίσκονται κεντρικά του τεμαχίου.

Τι καλλιέργειες υποστήριζαν; Αμπέλια κυρίως και οπωροφόρα. Στην περιοχή της Ανώγυρας κυρίως χαρουπιές.

19) Γνωρίζετε, ανάλογα με το σκοπό που εξυπηρετούσαν, πως κατασκευάζονταν (τεχνική) οι ξερολιθιές; Αρχικά, έχεις το τεμάχιο σου με την ανάλογη κλίση του. Εντοπίζεις το κομμάτι που θα κατασκευάσεις τη ξερολιθιά (περίπου στη μέση του τεμαχίου) και χαράζεις μια μεγάλη γραμμή, η οποία και αποτελεί το θεμέλιο της κατασκευής σου. Στη βάση τοποθετείς τις δυνατές πέτρες για να στηριχθεί η ξερολιθιά σε καλά θεμέλια και δίνεις μια κλίση προς τα πίσω. Στη συνέχεια, τοποθετείς πιο αδύνατες πέτρες προς τα πάνω, δίνοντας παράλληλα και την κατάλληλη κλίση. Πρέπει επίσης να υπάρχουν 2 σειρές με πέτρες: η πρώτη σειρά είναι και η δυνατή σειρά, η πρόσοψη δηλαδή της ξερολιθιάς που αντέχει τις φθορές και η πίσω είναι η σειρά που προστατεύει την κατασκευή από το χώμα. Σημαντικό επίσης και στον τρόπο κατασκευής της ξερολιθιάς να φεύγει το νερό και να μην συγκρατείται. Οι μικρές πέτρες τοποθετούνταν ενδιάμεσα και σε κάποιες περιπτώσεις αφήνονταν μικρά κενά για 2 λόγους: για να φεύγει το νερό και για να φωλιάζουν τα μικρά ζώα. Αυτό φυσικά εξαρτώταν και από τον τεχνίτη. Τα εργαλεία που χρησιμοποιούνταν ήταν το σφυρί, ο κούσπος, η αξίνα και η σφήνα. Τέλος, για την ολοκλήρωση του τοίχου χρειαζόταν μια ομάδα ατόμων μέχρι να το υλοποιήσουν, για να βοηθά ο ένας τον άλλο.

Από που έχετε αυτές τις πληροφορίες; Έχω ασχοληθεί ο ίδιος με την κατασκευή τους αλλά καθαρά σε ερασιτεχνική βάση, καθώς βοηθούσα στην ανακατασκευή ξερολιθιών που είχαμε στο χωριό και είχαν υποστεί φθορές. Γνώρισα επίσης και κάποιους άλλους που έχουν ασχοληθεί με την κατασκευή τους σε κάτι σεμινάρια που είχα παρακολουθήσει παλαιότερα και μου είπαν κάποια πράγματα, ενώ και μέσω γραπτών και προφορικών μαρτυριών μάζεψα κάποιες πληροφορίες.

20) Γνωρίζετε από που συλλέγονταν οι πρώτες ύλες (πέτρες) για την κατασκευή τους; Ποιές από αυτές τις πέτρες θεωρούνταν ιδανικές για χρήση τους; Οι πέτρες συλλέγονταν από το χωράφι που θα γινόταν το κτίσιμο της ξερολιθιάς, ενώ αξιοποιούνταν όλες από αυτές, καθώς δεν υπήρχε η οικονομική δυνατότητα για αγορά καλύτερου είδους πέτρας από κάπου αλλού. Εξαρτάται πάντα από την οικονομική δυνατότητα που έχει αυτός που θα κατασκευάσει τη ξερολιθιά.

21) Αν γνωρίζετε, ποιος σας έμαθε τη τέχνη; Έμαθα τη τέχνη από τους πιο παλιούς.

22) Πιστεύετε ότι έχει περιοριστεί η χρήση της ξερολιθιάς στις μέρες μας; Ναι έχει περιοριστεί αρκετά.

- 23) Αν ναι, για ποιους λόγους πιστεύετε ότι έχει περιοριστεί σήμερα η χρήση τους;** Ο πρώτος λόγος είναι η εγκατάλειψη της υπαίθρου και ο περιορισμός των γεωργών στις μέρες μας. Ο δεύτερος λόγος είναι ότι δεν υπάρχουν οι τεχνίτες όπως παλιά, είναι δύσκολο να τους βρεις. Ο τρίτος λόγος αφορά την ύπαρξη των μηχανημάτων στις μέρες μας, τα οποία μπορούν εύκολα και απλά να «κόψουν» το χωράφι και να προσθέσουν μπετόν για τη συγκράτηση του εδάφους. Αυτός ο τρόπος είναι και οικονομικότερος.
- 24) Ποιες ενέργειες πιστεύετε ότι μπορούν να γίνουν για να αναβιώσει ξανά η ενασχόληση με τις ξερολιθιές;** Αρχικά μέσω της χρηματοδότησης από τον Κυπριακό Οργανισμό Αγροτικών Πληρωμών (ΚΟΑΠ) για την κατασκευή ξερολιθιών και τα σχέδια που παραθέτει αναφορικά με τις προδιαγραφές που πρέπει να τηρεί κάποιος για την κατασκευή μιας ξερολιθιάς. Παρόλα αυτά, ορισμένες φορές γίνονται και κάποια λάθη στον έλεγχο της κατασκευής από τους υπεύθυνους, καθώς οι ξερολιθιές δεν κατασκευάζονται με το σωστό τρόπο πάντα. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να δίνεται μεν η χρηματοδότηση από τον ΚΟΑΠ αλλά η ξερολιθιά να περιλαμβάνει αρκετά λάθη. Επίσης το κράτος έχει την υποχρέωση να δημιουργήσει τα κατάλληλα εργαστήρια για την εκμάθηση της τέχνης από τους κατάλληλους τεχνίτες, όπως επίσης και να ενημερώσει τον κόσμο για τις τιμές και το κόστος που θα έχει η κατασκευή. Γενικότερα όμως, στις μέρες μας ο κόσμος ενδιαφέρεται περισσότερο για το οικονομικό κομμάτι παρά για την κατασκευή.
- 25) Έχετε υπόψη σας τα «σχολεία» που υπάρχουν στην Κύπρο για την εκμάθηση της τέχνης;** Ναι κάτι έχω ακουστά.
Πιστεύετε γενικά ότι η εκμάθηση της τέχνης της ξερολιθιάς είναι χρήσιμη; Ναι, θεωρώ ότι είναι πάρα πολύ χρήσιμη, ιδίως για τους νέους οι οποίοι έχουν σκοπό να ασχοληθούν με την ύπαιθρο.
- 26) Είστε πρόθυμος να διδάξετε (εφόσον βέβαια γνωρίζετε) την τέχνη και στις επόμενες γενιές;** Είμαι πρόθυμος, ότι γνωρίζω θα το πω.
- 27) Μια πιθανή ανάπλαση των ξερολιθιών που υπάρχουν θα βοηθήσει στη τουριστική ανάπτυξη και την προώθηση της περιοχής σας;** Θεωρητικά ναι. Πρέπει η οποιαδήποτε ανάπλαση γίνει να έχει σαν στόχο να βοηθήσει το τουριστικό προϊόν της χώρας μας. Δυστυχώς όμως υστερούμε πολύ σαν κράτος στην αξιοποίηση των φυσικών ομορφιών του τόπου μας και το κράτος έχει σχηματίσει μια λάθος αντίληψη για τον ποιοτικό τουρισμό. Δίνει περισσότερη σημασία στη διασκέδαση του τουρίστα παρά στην επαφή του με την ύπαιθρο. Πρέπει να γίνει ένα πλάνο από τον Κυπριακό Οργανισμό Τουρισμού έτσι ώστε να βοηθήσει και να αναδείξει τις ορεινές περιοχές, συνεπώς και τις ξερολιθιές μαζί με αυτές. Πρέπει να γίνει αυτή η σύνδεση αλλά με το σωστό τρόπο.

➤ **Συνέντευξη 10: Γ. Γ. (Δορά)**

Ημερομηνία: 4/3/2020

Περιοχή: Δορά

Όνοματεπώνυμο (αρχικά): Γ. Γ.

- 1) Φύλο: Άρρεν
- 2) Ποιά είναι η σχέση σας με την περιοχή; Περιστασιακή παραμονή
- 3) Ηλικία: >50 ετών
- 4) Οικογενειακή κατάσταση: Έγγαμος
- 5) Έχετε παιδιά; Ναι, 3
- 6) Σπουδές: Απόφοιτος λυκείου.
- 7) Επάγγελμα: Γεωργός
- 8) Ασχολείστε με τη γεωργία; Ναι
- 9) Ασχολείστε με τη γεωργία: Ασχολούμαι επαγγελματικά για 40 χρόνια.
- 10) Που βρίσκεται η γη στην οποία δραστηριοποιείστε σε σχέση με τον τόπο διαμονής σας; Σε μικρή απόσταση από τον τόπο διαμονής μου. Ασχολούμαι σε αρκετές κοντινές περιοχές.
- 11) Ποια φυτά καλλιεργείτε; Αμπέλια κυρίως.
- 12) Η γη που καλλιεργείται είναι: Ιδιοκτησία μου, ενώ νοικιάζω και ένα μικρό κομμάτι.
- 13) Υπάρχουν ξερολιθιές στο χωριό που καλλιεργείτε; Ναι
- 14) Οι ξερολιθιές αυτές γνωρίζετε τότε έχουν δημιουργηθεί; Υπάρχουν οι πρόσφατες ξερολιθιές που δημιουργήθηκαν τα τελευταία 5-6 χρόνια, ενώ οι παλαιότερες έχουν ηλικία μεγαλύτερη των 100 ετών.
- 15) Τι χρήση έχουν; Προστασία από τη διάβρωση και οριοθέτηση των τεμαχίων.
- 16) Τι γνωρίζετε γενικά για τις ξερολιθιές; Οι ξερολιθιές αποτελούσαν πιο παλιά την καθημερινή ασχολία των εκάστοτε κατοίκων της περιοχής. Στις μέρες μας αυτό έχει αλλάξει και γίνεται πλέον μόνο με τις επιχορηγήσεις που δίνονται από την κυβέρνηση, όχι όπως παλαιότερα.
- 17) Γιατί στην Κύπρο τις αποκαλούμε «δόμες»; Δεν γνωρίζω με σιγουριά.
- 18) Εκτός από τις ξερολιθιές στη γη που καλλιεργείτε, ξέρετε εάν υπάρχουν ξερολιθιές κοντά στο χωριό που διαμένετε; Ναι
Σε ποια σημεία του χωριού υπάρχουν; Υπάρχουν ξερολιθιές στα αγροτικά τεμάχια γύρω από το χωριό.
Ποια είναι η χρήση τους σήμερα; Συγκράτηση εδάφους και οριοθέτηση.
Τι καλλιέργειες υποστήριζαν; Αμπέλια κυρίως.
- 19) Γνωρίζετε, ανάλογα με το σκοπό που εξυπηρετούσαν, πως κατασκευάζονταν (τεχνική) οι ξερολιθιές; Συλλέγονταν αρχικά οι πέτρες από το χωράφι με σκοπό να «καθαρίσει» από αυτές. Οι μεγαλύτερες πέτρες τοποθετούνταν στη βάση σαν θεμέλιο και οι μικρότερες στα κενά που

άφηναν οι πιο μεγάλες πέτρες. Επίσης οι πιο μικρές πέτρες τοποθετούνταν και για το φιλτράρισμα του νερού που θα διαπερνούσε τον τοίχο. Δεν χρησιμοποιούσαν ποτέ χώμα για αυτό τον σκοπό, γιατί μετά ο τοίχος θα «φούσκωνε». Τα κύρια εργαλεία που χρησιμοποιούνταν κατά την κατασκευή ήταν ο κούσπος και η μάτσα, για το σπάσιμο της πέτρας.

Από που έχετε αυτές τις πληροφορίες; Έχω ασχοληθεί ο ίδιος με την κατασκευή τους.

20) Γνωρίζετε από που συλλέγονταν οι πρώτες ύλες (πέτρες) για την κατασκευή τους; Ποιές από αυτές τις πέτρες θεωρούνταν ιδανικές για χρήση τους; Οι πέτρες συλλέγονταν από το χωράφι, ενώ όσοι δεν είχαν ικανοποιητικό αριθμό αναγκάζονταν να αγοράσουν πέτρες. Δεν υπήρχαν ιδανικές πέτρες, αξιοποιούνταν όλες.

21) Αν γνωρίζετε, ποιος σας έμαθε τη τέχνη; Έμαθα τη τέχνη από τους πιο παλιούς.

22) Πιστεύετε ότι έχει περιοριστεί η χρήση της ξερολιθιάς στις μέρες μας; Ναι

23) Αν ναι, για ποιους λόγους πιστεύετε ότι έχει περιοριστεί σήμερα η χρήση τους; Άλλαξαν οι εποχές και οι συνήθειες. Πλέον όσοι κατέχουν τις πρώτες ύλες (πέτρες) κατασκευάζουν τις ξερολιθιές. Για τους υπόλοιπους η αγορά της πέτρας είναι αρκετά ακριβή και δεν συμφέρει οικονομικά.

24) Ποιες ενέργειες πιστεύετε ότι μπορούν να γίνουν για να αναβιώσει ξανά η ενασχόληση με τις ξερολιθιές; Μέσω των διαφόρων σχεδίων της κυβέρνησης.

25) Έχετε υπόψη σας τα «σχολεία» που υπάρχουν στην Κύπρο για την εκμάθηση της τέχνης; Όχι

Πιστεύετε γενικά ότι η εκμάθηση της τέχνης της ξερολιθιάς είναι χρήσιμη; Πιστεύω ότι είναι χρήσιμη μόνο για όσους ασχολούνται, λόγω του επαγγέλματός τους, με τη τέχνη. Για τους υπόλοιπους πιστεύω πως όχι.

26) Είστε πρόθυμος να διδάξετε (εφόσον βέβαια γνωρίζετε) την τέχνη και στις επόμενες γενιές; Αν χρειαστεί ναι.

27) Μια πιθανή ανάπλαση των ξερολιθιών που υπάρχουν θα βοηθήσει στη τουριστική ανάπτυξη και την προώθηση της περιοχής σας; Θα βοηθήσει μόνο αν γίνει η ανάπλαση σε αυτές που είναι ορατές από τους κεντρικούς δρόμους και υπάρχει εύκολη πρόσβαση στον κόσμο. Οι υπόλοιπες που δεν υπάρχει εύκολη πρόσβαση πιστεύω πως όχι.

➤ **Συνέντευξη 11: N. N. (Βουνί)**

Ημερομηνία: 7/3/2020

Περιοχή: Βουνί

Όνοματεπώνυμο (αρχικά): N. N.

- 1) **Φύλο:** Άρρεν
- 2) **Ποιά είναι η σχέση σας με την περιοχή;** Μόνιμος κάτοικος
- 3) **Ηλικία:** >50 ετών
- 4) **Οικογενειακή κατάσταση:** Έγγαμος
- 5) **Έχετε παιδιά;** Ναι, 4
- 6) **Σπουδές:** Μέχρι το δημοτικό σχολείο
- 7) **Επάγγελμα:** Γεωργός, οικοδόμος και παλιός κοινοτάρχης του χωριού. Πλέον είμαι συνταξιούχος.
- 8) **Ασχολείστε με τη γεωργία;** Ναι
- 9) **Ασχολείστε με τη γεωργία:** Επαγγελματικά, για 50 χρόνια.
- 10) **Που βρίσκεται η γη στην οποία δραστηριοποιείστε σε σχέση με τον τόπο διαμονής σας;** Βρίσκεται στον τόπο διαμονής μου.
- 11) **Ποια φυτά καλλιεργείτε;** Αμπέλια.
- 12) **Η γη που καλλιεργείται είναι:** Ιδιοκτησία μου
- 13) **Υπάρχουν ξερολιθιές στο χωριό που καλλιεργείτε;** Ναι
- 14) **Οι ξερολιθιές αυτές γνωρίζετε πότε έχουν δημιουργηθεί;** Οι παλιές έχουν ηλικία > 100 χρόνια, ενώ υπάρχουν και οι πιο πρόσφατες που κατασκευάστηκαν τα τελευταία 50 χρόνια.
- 15) **Τι χρήση έχουν;** Συγκράτηση του εδάφους των αναβαθμίδων και καθαρισμός του τεμαχίου από τις πέτρες.
- 16) **Τι γνωρίζετε γενικά για τις ξερολιθιές;** Δεν είχαν κάποια ιδιαίτερη σχέση με την παράδοση, ήταν η καθημερινή ασχολία μας παλαιότερα.
- 17) **Γιατί στην Κύπρο τις αποκαλούμε «δόμες»;** Δομή, από το ρήμα δομώ.
- 18) **Εκτός από τις ξερολιθιές στη γη που καλλιεργείτε, ξέρετε εάν υπάρχουν ξερολιθιές κοντά στο χωριό που διαμένετε;** Ναι
Σε ποια σημεία του χωριού υπάρχουν; Υπάρχουν σε όλα τα χωράφια γύρω από το χωριό και γενικότερα σε όλα τα κρασοχώρια της επαρχίας Λεμεσού.
Ποια είναι η χρήση τους σήμερα; Γεωργική χρήση, Διαχωρισμός οικοπέδων, Συγκράτηση εδάφους.
Τι καλλιέργειες υποστήριζαν; Πάντα αμπέλια στο Βουνί, καθώς από παλιά θεωρείτω κρασοχώρι.
- 19) **Γνωρίζετε, ανάλογα με το σκοπό που εξυπηρετούσαν, πως κατασκευάζονταν (τεχνική) οι ξερολιθιές;** Δεν μπορούσε ο οποιοσδήποτε να ασχοληθεί με την κατασκευή μιας ξερολιθιάς, έπρεπε να ήταν τεχνίτης. Οι μεγαλύτερες πέτρες δημιουργούσαν μια σταθερή βάση και οι μικρότερες γέμιζαν τα κενά, έτσι ώστε να σταθεροποιείται η κατασκευή. Το μυστικό για να κρατήσει και να αντέξει την πίεση μια ξερολιθιά ήταν το σταύρωμα των πετρών μεταξύ τους. Τα εργαλεία που χρησιμοποιούνταν ήταν το ξινάρι, το φτυάρι, ο κούσπος και η μάτσα.
Από που έχετε αυτές τις πληροφορίες; Έχω ασχοληθεί ο ίδιος με την κατασκευή τους.

- 20) Γνωρίζετε από που συλλέγονταν οι πρώτες ύλες (πέτρες) για την κατασκευή τους; Ποιές από αυτές τις πέτρες θεωρούνταν ιδανικές για χρήση τους; Οι πέτρες συλλέγονταν από το ίδιο το χωράφι και αξιοποιούνταν όλες, ακόμη και αυτές που δεν είχαν καλή εμφάνιση και τοποθετούνταν για γέμισμα του τοίχου.
- 21) Αν γνωρίζετε, ποιος σας έμαθε τη τέχνη; Έμαθα τη τέχνη από τους γονείς μου.
- 22) Πιστεύετε ότι έχει περιοριστεί η χρήση της ξερολιθιάς στις μέρες μας; Ναι
- 23) Αν ναι, για ποιους λόγους πιστεύετε ότι έχει περιοριστεί σήμερα η χρήση τους; Δεν ενδιαφέρονται οι νέοι πλέον να ασχοληθούν με τη γεωργία και τα χωράφια, θέλουν την ησυχία τους. Άλλαξε ο τρόπος ζωής.
- 24) Ποιες ενέργειες πιστεύετε ότι μπορούν να γίνουν για να αναβιώσει ξανά η ενασχόληση με τις ξερολιθιές; Μόνο όσοι χρησιμοποιούν τη τέχνη στις δουλειές τους θα ασχοληθούν ξανά, οι υπόλοιποι δεν ενδιαφέρονται.
- 25) Έχετε υπόψη σας τα «σχολεία» που υπάρχουν στην Κύπρο για την εκμάθηση της τέχνης; Ναι το έχω.
Πιστεύετε γενικά ότι η εκμάθηση της τέχνης της ξερολιθιάς είναι χρήσιμη; Είναι χρήσιμο, αλλά πρέπει παράλληλα να ενδιαφέρεσαι για τη τέχνη.
- 26) Είστε πρόθυμος να διδάξετε (εφόσον βέβαια γνωρίζετε) την τέχνη και στις επόμενες γενιές; Ναι, είμαι πρόθυμος.
- 27) Μια πιθανή ανάπλαση των ξερολιθιών που υπάρχουν θα βοηθήσει στη τουριστική ανάπτυξη και την προώθηση της περιοχής σας; Δύσκολο πολύ, δεν βλέπω να υπάρχει ενδιαφέρον. Δεν το πιστεύω.

➤ Συνέντευξη 12: Φ. Ν. (Ανώγυρα)

Ημερομηνία: 7/3/2020

Περιοχή: Ανώγυρα

Όνοματεπώνυμο (αρχικά): Φ. Ν.

- 1) Φύλο: Άρρεν
- 2) Ποιά είναι η σχέση σας με την περιοχή; Μόνιμος κάτοικος
- 3) Ηλικία: 31-40 ετών
- 4) Οικογενειακή κατάσταση: Έγγαμος
- 5) Έχετε παιδιά; Ναι, 3
- 6) Σπουδές: Απόφοιτος λυκείου
- 7) Επάγγελμα: Λατόμος – Κοινοτάρχης Ανώγυρας
- 8) Ασχολείστε με τη γεωργία; Όχι
- 9) Ασχολείστε με τη γεωργία; Όχι
- 10) Που βρίσκεται η γη στην οποία δραστηριοποιείστε σε σχέση με τον τόπο διαμονής σας; Στον τόπο διαμονής μου και σε μικρή απόσταση από αυτό

- 11) Ποια φυτά καλλιεργείτε; Δεν καλλιεργώ
- 12) Η γη που καλλιεργείται είναι; Δεν καλλιεργώ
- 13) Υπάρχουν ξερολιθιές στο χωριό που καλλιεργείτε; Ναι
- 14) Οι ξερολιθιές αυτές γνωρίζετε πότε έχουν δημιουργηθεί; Οι πιο παλιές είναι σίγουρα μεγαλύτερες των 50 ετών, ενώ οι νεότερες κατασκευάστηκαν μέσω του σχεδίου 14-20 για αναδιάρθρωση των ξερολιθιών.
- 15) Τι χρήση έχουν; Αντιστήριξη χωμάτων
- 16) Τι γνωρίζετε γενικά για τις ξερολιθιές; Δεν γνωρίζω αν είχαν κάποια συσχέτιση παλαιότερα, στις μέρες μας κατασκευάζονται κυρίως μέσω του σχεδίου που προαναφέρθηκε.
- 17) Γιατί στην Κύπρο τις αποκαλούμε «δόμες»; Προέρχεται από τη δομή, γιατί στην ουσία πρόκειται για μια κατασκευή.
- 18) Εκτός από τις ξερολιθιές στη γη που καλλιεργείτε, ξέρετε εάν υπάρχουν ξερολιθιές κοντά στο χωριό που διαμένετε; Ναι
 Σε ποια σημεία του χωριού υπάρχουν; Γύρω από το χωριό σε διάφορα σημεία.
 Ποια είναι η χρήση τους σήμερα; Γεωργική, διαχωρισμός οικοπέδων, συγκράτηση εδάφους, οριοθέτηση, μαντριά, αντιστήριξη
 Τι καλλιέργειες υποστήριζαν; Συνήθως υποστήριζαν αμπέλια, ενώ στην περιοχή της Ανώγυρας χαρουπιές κυρίως.
- 19) Γνωρίζετε, ανάλογα με το σκοπό που εξυπηρετούσαν, πως κατασκευάζονταν (τεχνική) οι ξερολιθιές; Ο πιο συνηθισμένος τρόπος κατασκευής μιας ξερολιθιάς είναι το μάζεμα της πέτρας από τα χωράφια και η τοποθέτησή τους τη μια πάνω στην άλλη με τέτοιο τρόπο έτσι ώστε να εξασφαλίζεται σταθερότητα. Η πρακτική που ακολουθείται για να μένει σταθερός ο τοίχος είναι το σταύρωμα της πέτρας αλλά και η μικρή κλίση προς τα πίσω. Χρησιμοποιούνταν τόσο οι μεγάλες όσο και οι μικρές πέτρες για την κατασκευή του τοίχου. Οι μεγάλες για τη βάση και οι μικρές για το γέμισμα των κενών μεταξύ των μεγάλων. Σημαντικό για τη σταθερότητα της κατασκευής επίσης η δημιουργία βάσης μέσω σκαψίματος περίπου 15 – 20 εκατοστών. Η τεχνική αυτή σε κάποιες περιπτώσεις διέφερε ανάλογα και με τη χρήση της ξερολιθιάς: για διαχωρισμό οικοπέδων για παράδειγμα, όπου ήταν ορατές και οι δύο πλευρές του τοίχου, η τεχνική ήταν διαφορετική σε σύγκριση με τη ξερολιθιά που κατασκευαζόταν για συγκράτηση του εδάφους. Ενώ σε κάποιες άλλες περιπτώσεις η τεχνική επηρεαζόταν από την περιοχή και από το είδος πετρωμάτων που υπήρχε σε κάθε περιοχή. Όσον αφορά τα εργαλεία που χρησιμοποιούνταν, αυτά ήταν η μάτσα, το φτυάρι και η τσάπα.
 Από που έχετε αυτές τις πληροφορίες; Ασχολούμαι ο ίδιος με την κατασκευή τους.

- 20) Γνωρίζετε από που συλλέγονταν οι πρώτες ύλες (πέτρες) για την κατασκευή τους; Ποιές από αυτές τις πέτρες θεωρούνταν ιδανικές για χρήση τους; Συλλέγονταν από το χωράφι που θα γινόταν η κατασκευή και αξιοποιούνταν όλες οι πέτρες: οι μεγαλύτερες για το μπροστινό μέρος της κατασκευής και οι μικρότερες από πίσω σαν φίλτρα για το νερό.
- 21) Αν γνωρίζετε, ποιος σας έμαθε τη τέχνη; Ήταν λατόμος ο παππούς μου και από μικρός ασχολούμουν με αυτά.
- 22) Πιστεύετε ότι έχει περιοριστεί η χρήση της ξερολιθιάς στις μέρες μας; Ναι, εκτός για τα αμπέλια τα οποία επιχορηγούνται.
- 23) Αν ναι, για ποιους λόγους πιστεύετε ότι έχει περιοριστεί σήμερα η χρήση τους; Υπάρχουν διαφορετικοί και ευκολότεροι τρόποι κατασκευής τοίχων αντιστηρίξεως με διάφορα υλικά.
- 24) Ποιες ενέργειες πιστεύετε ότι μπορούν να γίνουν για να αναβιώσει ξανά η ενασχόληση με τις ξερολιθιές; Να συνεχιστεί το ευρωπαϊκό κονδύλι για να μπορεί να δίνει οικονομική βοήθεια στον κόσμο να ασχοληθεί ξανά.
- 25) Έχετε υπόψη σας τα «σχολεία» που υπάρχουν στην Κύπρο για την εκμάθηση της τέχνης; Όχι.
Πιστεύετε γενικά ότι η εκμάθηση της τέχνης της ξερολιθιάς είναι χρήσιμη; Είναι χρήσιμο για να μπορεί κάποιος να χρησιμοποιήσει τη τέχνη είτε για προσωπική του χρήση είτε για οικονομικό όφελος για τον ίδιο.
- 26) Είστε πρόθυμος να διδάξετε (εφόσον βέβαια γνωρίζετε) την τέχνη και στις επόμενες γενιές; Βέβαια.
- 27) Μια πιθανή ανάπτυξη των ξερολιθιών που υπάρχουν θα βοηθήσει στη τουριστική ανάπτυξη και την προώθηση της περιοχής σας; Σίγουρα θα βοηθήσει.

- Συνέντευξη 13: Ίδρυμα ΛΑΟΝΑ (η συνέντευξη αυτή αφορά το ίδρυμα ΛΑΟΝΑ, υπεύθυνο για την κυπριακή ύπαιθρο και γι' αυτό μόνο ορισμένες από τις ερωτήσεις έχουν απαντηθεί)

Ημερομηνία: 13/3/2020

Περιοχή: -

Όνοματεπώνυμο (αρχικά): Ά. Γ. (Ίδρυμα ΛΑΟΝΑ για την αναβίωση της κυπριακής υπαίθρου - έτος ίδρυσης 1992)

- 1) Φύλο: -
- 2) Ποιά είναι η σχέση σας με την περιοχή; -
- 3) Ηλικία: -
- 4) Οικογενειακή κατάσταση: -

- 5) Έχετε παιδιά; -
- 6) Σπουδές; -
- 7) Επάγγελμα; -
- 8) Ασχολείστε με τη γεωργία; -
- 9) Ασχολείστε με τη γεωργία; -
- 10) Που βρίσκεται η γη στην οποία δραστηριοποιείστε σε σχέση με τον τόπο διαμονής σας; -
- 11) Ποια φυτά καλλιεργείτε; -
- 12) Η γη που καλλιεργείται είναι; -
- 13) Υπάρχουν ξερολιθιές στο χωριό που καλλιεργείτε; -
- 14) Οι ξερολιθιές αυτές γνωρίζετε πότε έχουν δημιουργηθεί; -
- 15) Τι χρήση έχουν; -
- 16) Τι γνωρίζετε γενικά για τις ξερολιθιές; Η ξερολιθιά χρησιμοποιήθηκε από την αρχαιότητα ως ένας τρόπος δημιουργίας σταθερού υπόβαθρου, για να καλλιεργούνται επικλινείς επιφάνειες γης. Έχει το πλεονέκτημα ότι συγκρατεί τα εδάφη και παράλληλα, λόγω της ξηρής δόμησης επιτρέπει να φιλτράρεται διαμέσου των λίθων η ροή του νερού. Στις μέρες μας η ξερολιθιά έχει αναγνωριστεί ως μέρος της πολιτιστικής μας παράδοσης, ως οικότοπος για ερπετοειδή και επίσης ως σύστημα αναχαίτισης των πλημμυρών που προκύπτουν από τις σφοδρές καταιγίδες λόγω κλιματικής αλλαγής.
- 17) Γιατί στην Κύπρο τις αποκαλούμε «δόμες»; Δεν γνωρίζουμε.
- 18) Εκτός από τις ξερολιθιές στη γη που καλλιεργείτε, ξέρετε εάν υπάρχουν ξερολιθιές κοντά στο χωριό που διαμένετε; -
Σε ποια σημεία του χωριού υπάρχουν; -
Ποια είναι η χρήση τους σήμερα; -
Τι καλλιέργειες υποστήριζαν; -
- 19) Γνωρίζετε, ανάλογα με το σκοπό που εξυπηρετούσαν, πως κατασκευάζονταν (τεχνική) οι ξερολιθιές; Γενικά ανάλογα με το πέτρωμα της περιοχής ήταν και το σύστημα επιλογής και τοποθέτησης λίθων, που ως επί το πλείστον ήσαν μεγάλοι λίθοι με μικρά χαλίκια στα ενδιάμεσα. Στην περιοχή της Πιτσιλιάς όπου η λιθοδομή γινόταν συχνά από γυναίκες, οι επιλεγέντες λίθοι είναι αισθητά μικρότεροι.
Από που έχετε αυτές τις πληροφορίες; Από προφορικές μαρτυρίες και γραπτές πληροφορίες.
- 20) Γνωρίζετε από που συλλέγονταν οι πρώτες ύλες (πέτρες) για την κατασκευή τους; Ποιές από αυτές τις πέτρες θεωρούνταν ιδανικές για χρήση τους; Συλλέγονταν από τα γύρω χωράφια ώστε να “ξεπετρίσουν” τα χωράφια που ήταν κατάλληλα για καλλιέργεια. Αξιοποιούνταν όλες οι πέτρες για το κτίσιμο.
- 21) Αν γνωρίζετε, ποιος σας έμαθε τη τέχνη; -

- 22) Πιστεύετε ότι έχει περιοριστεί η χρήση της ξερολιθιάς στις μέρες μας; Ναι**
- 23) Αν ναι, για ποιους λόγους πιστεύετε ότι έχει περιοριστεί σήμερα η χρήση τους;** Η εγκατάλειψη της γεωργίας είναι ο κύριος λόγος περιορισμού της ξερολιθιάς και λόγω εγκατάλειψης δεν συντηρούνται με το συνεπακόλουθο της διάβρωσης του εδάφους.
- 24) Ποιες ενέργειες πιστεύετε ότι μπορούν να γίνουν για να αναβιώσει ξανά η ενασχόληση με τις ξερολιθιές;** α) Ευαισθητοποίηση των αρμοδίων για την σημασία της ξερολιθιάς στις μέρες μας όσον αφορά την συγκράτηση του εδάφους και την αναχαίτηση των πλημμυρών. β) Κατάρτιση νεότερης γενιάς στην τέχνη της λιθοδομής γ) Καταγραφή της μεθόδου λιθοδομής. δ) Προσφορά οικονομικών κινήτρων για επιδότηση της ξερολιθιάς – πράγμα που ήδη γίνεται μέσω του Γεωργικού Ταμείου. ε) Όση όμως αποκατάσταση και να γίνει, αν δεν αξιοποιηθούν οι δόμες, είτε με καλλιέργεια ή άγρια βλάστηση και με ανάλογη συντήρηση της λιθοδομής, το πρόβλημα της φθοράς θα επανεμφανιστεί.
- 25) Έχετε υπόψη σας τα «σχολεία» που υπάρχουν στην Κύπρο για την εκμάθηση της τέχνης; Ναι**
Πιστεύετε γενικά ότι η εκμάθηση της τέχνης της ξερολιθιάς είναι χρήσιμη;
Οπωσδήποτε
- 26) Είστε πρόθυμος να διδάξετε (εφόσον βέβαια γνωρίζετε) την τέχνη και στις επόμενες γενιές; Είμαστε πρόθυμοι να οργανώσουμε κατάρτιση.**
- 27) Μια πιθανή ανάπλαση των ξερολιθιών που υπάρχουν θα βοηθήσει στη τουριστική ανάπτυξη και την προώθηση της περιοχής σας;** Η ανάπλαση έχει πάντα θετικά αποτελέσματα από οπτικής αισθητικής άποψης, ιδιαίτερα τώρα που η ξερολιθιά αποτελεί μέρος της παγκόσμιας άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς (UNESCO 2018). Ως εκ τούτου, μπορεί να προσελκύσει το τουριστικό ενδιαφέρον, με ευρύτερη οικονομική επίπτωση στην περιοχή. Προσοχή όμως ενόσω χρησιμοποιούμε πέτρες που βρίσκονται μέσα στα χωράφια για να αναπλάσουμε κατεστραμμένες δόμες, το έργο είναι θετικό. Όταν αρχίζουμε να δημιουργούμε δόμες εκ νέου, με νέο υλικό, αυτό το υλικό είναι προϊόν εξόρυξης και λατόμευσης, ενέργειες που σήμερα θεωρούνται οικολογικά επιβλαβείς.

ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΤΩΝ ΑΝΑΛΟΓΑ ΜΕ ΤΗΝ ΗΛΙΚΙΑ

Ηλικία	Όνομα
<18	
18-30	Απόστολος Γρηγορίου
31-40	Μάριος Ιωάννου, Χριστόδουλος Καραολή, Σάββας Ζώτος, Φοίβος Νικολάου
41-50	
>50	Χάρης Αθηνόδωρου, Ανδρέας Ελισσαίου, Παναγιώτης Σάββα, Διονύσης Διονυσίου, Παναγιώτης Μαλάς, Γιώργος Γεωργίου, Νικόλας Νέρουππος

ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΤΩΝ ΑΝΑΛΟΓΑ ΜΕ ΤΗ ΣΧΕΣΗ ΤΟΥΣ ΜΕ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ

Απάντηση	Όνομα
Μόνιμος κάτοικος	Χάρης Αθηνόδωρου, Διονύσης Διονυσίου, Παναγιώτης Μαλάς, Νικόλας Νέρουππος, Φοίβος Νικολάου
Εποχιακή παραμονή	
Περιστασιακή παραμονή	Ανδρέας Ελισσαίου, Παναγιώτης Σάββα, Μάριος Ιωάννου, Χριστόδουλος Καραολή, Απόστολος Γρηγορίου, Σάββας Ζώτος, Γιώργος Γεωργίου

ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΤΩΝ ΑΝΑΛΟΓΑ ΜΕ ΤΟ ΕΠΙΠΕΔΟ ΜΟΡΦΩΣΗΣ

Επίπεδο μόρφωσης	Όνομα
Δημοτικό σχολείο	Παναγιώτης Σάββα, Διονύσης Διονυσίου, Παναγιώτης Μαλάς, Νικόλας Νέρουππος
Γυμνάσιο	Ανδρέας Ελισσαίου
Λύκειο	Γιώργος Γεωργίου, Φοίβος Νικολάου
Πτυχιακές σπουδές	Χάρης Αθηνόδωρου, Μάριος Ιωάννου
Μεταπτυχιακές σπουδές	Χριστόδουλος Καραολή, Απόστολος Γρηγορίου
Διδακτορικό	Σάββας Ζώτος

ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΤΩΝ ΑΝΑΛΟΓΑ ΜΕ ΤΟ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ

Επάγγελμα	Όνομα
Γεωργός	Χάρης Αθηνόδωρου, Παναγιώτης Σάββα, Διονύσης Διονυσίου, Παναγιώτης Μαλάς, Γιώργος Γεωργίου, Νικόλας Νέρουππος
Εργολάβος	Ανδρέας Ελισσαίου
Κτίστης	Μάριος Ιωάννου
Γεωπόνος	Χριστόδουλος Καραολή, Απόστολος Γρηγορίου
Βιολόγος	Σάββας Ζώτος
Λατόμος	Φοίβος Νικολάου

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙΙ – Κατάλογος Εικόνων:

Εικόνα 1: Χάρτης της Κύπρου (Πηγή: Διαδραστικά βιβλία)	9
Εικόνα 2: Γεωγραφική θέση και ανάγλυφο της Κύπρου (Πηγή: Δ19)	10
Εικόνα 3: Δάση τραχείας πεύκης στην Κύπρο (Πηγή: Mamchenkon, 2008).....	11
Εικόνα 4: Φωτογραφία από την κοιλάδα των κέδρων στην Πάφο (Πηγή: Cyprus, 2014)	13
Εικόνα 5: Αλοφυτική βλάστηση στην Κύπρο (Πηγή: ΚΥΚΠΕΕ, 2007)	14
Εικόνα 6: Κρόκος ο κυπριακός (Πηγή: Hand R., 2011).....	15
Εικόνα 7: Ο καρπός (χαρούπι) και τα φύλλα της χαρουπιάς (Πηγή: fperegrine, 2016).....	16
Εικόνα 8: Το δέντρο της ελιάς (Πηγή: Γεωργία, 2017).....	20
Εικόνα 9: Συνηθισμένη διάταξη αμπελώνων στο χωράφι (Πηγή: Αγρότυπος, 2019)	20
Εικόνα 10: Όργανο του χωραφιού με τη χρήση βοδιών (Πηγή: Αποστόλου, 2012)	23
Εικόνα 11: Συμετοχή όλων των μελών της οικογένειας στη διαδικασία του θερισμού με σκοπό τη συγκομιδή της σοδειάς τους (Πηγή: Αποστόλου, 2012).....	24
Εικόνα 12: Μεταφορά των δεματίων με τη χρήση ζώων (Πηγή: Αποστόλου, 2012)	25
Εικόνα 13: Το παραδοσιακό "αρβάλι" που χρησιμοποιείται για το κοσκίνισμα των σιτηρών (Πηγή: Αποστόλου, 2012).....	25
Εικόνα 14: Φωτογραφία από το εσωτερικό του χαρουπόμυλου στη Λεμεσό (Πηγή: Βασιλειάδου).....	27
Εικόνα 15: Παραδοσιακά προϊόντα που έχουν σαν πρώτη ύλη παρασκευής τους το χαρούπι (Πηγή: Λαζάρου, 2018).....	28
Εικόνα 16: Παραδοσιακός πολτός σταφυλιού (Πηγή: Γενεθλή, 2017).....	29
Εικόνα 17: Ξερολιθιές στο τοπίο της Κύπρου (Πηγή: Προσωπικό αρχείο).....	30
Εικόνα 18: Τοίχος αντιστήριξης από ξερολιθιά στο χωριό Άγιος Θεράπων (Πηγή: Θεοδοσίου, 2015).....	31
Εικόνα 19: Ξερολιθιά από το χωριό Πολύστυπος (Πηγή: Θεοδοσίου, 2015).....	32
Εικόνα 20: Τοίχος αντιστήριξης από ξερολιθιά στο χωριό Άγιος Θεράπων της επαρχίας Λεμεσού (Πηγή: Θεοδοσίου, 2015)	33
Εικόνα 21: Δόμες στην Κύπρο (Πηγή: Προσωπικό αρχείο).....	35
Εικόνα 22: Λιθόστρωτο δάπεδο στο χωριό Καλοπαναγιώτης (Πηγή: Θεοδοσίου, 2015).....	36
Εικόνα 23: Στεγάδι σε αμπελώνα στο χωριό Άλωνα (Πηγή: Θεοδοσίου, 2015).....	37
Εικόνα 24: Ελεύθερη προσωπική αποτύπωση που δείχνει την ορθή τοποθέτηση των πετρών πλήρωσης στα κοιλώματα του τοίχου (Πηγή: Παγκρατίου, 1996).....	39
Εικόνα 25: Ελεύθερη προσωπική αποτύπωση που απεικονίζει την τομή ενός ξερολιθικού τοίχου και την τοποθέτηση του κάθε είδους πέτρας σε αυτό (Πηγή: Παγκρατίου, 1996)	39
Εικόνα 26: Τα 5 είδη πέτρας που αποτελούν το ξερολιθικό τοίχο (Πηγή: Παγκρατίου, 1996)	41
Εικόνα 27: Ελεύθερη προσωπική αποτύπωση που απεικονίζει τα 5 είδη πέτρας του ξερολιθικού τοίχου (Πηγή: Παγκρατίου, 1996)	41
Εικόνα 28: Ελεύθερη αποτύπωση με τα κύρια εργαλεία που χρησιμοποιούσαν οι τεχνίτες για την κατασκευή της ξερολιθιάς (Προσωπικό αρχείο)	42
Εικόνα 29: Λογότυπο της Πολιτιστικής Διαδρομής Αφροδίτη (Πηγή: Cyprus, 2019).....	48
Εικόνα 30: Ορυχείο χαλκού στην Κύπρο (Πηγή: Cyprus, 2019).....	48

Εικόνα 31: Φωτογραφία από την Ανατολική Πολιτιστική Διαδρομή και συγκεκριμένα το λόφο που βρίσκεται το μοναστήρι του Σταυροβουνίου (Πηγή: Cyprus, 2019).....	49
Εικόνα 32: Μια από τις παραλίες της Δυτικής Πολιτιστικής Διαδρομής (Πηγή: Cyprus, 2019)	50
Εικόνα 33: Χάρτης της Κύπρου στον οποίο φαίνονται οι 7 διαδρομές του κρασιού καθώς και ορισμένα από τα οινοποιεία (Πηγή: Anon., 2019)	51
Εικόνα 34: Σήμανση διαδρομών του κρασιού με σχετική ενημερωτική πινακίδα (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)	52
Εικόνα 35: Διαδρομή του κρασιού Λαόνα - Ακάμας (Πηγή: Κωνσταντίνου, 2015).....	53
Εικόνα 36: Διαδρομή του κρασιού Βουνί Παναγιάς - Αμπελίτης (Πηγή: Κωνσταντίνου, 2015)	54
Εικόνα 37: Διαδρομή του κρασιού Κοιλιάδα του Διαρίζου (Πηγή: Κωνσταντίνου, 2015)	55
Εικόνα 38: Διαδρομή του κρασιού Κρασοχώρια της Λεμεσού (Πηγή: Κωνσταντίνου, 2015)	56
Εικόνα 39: Διαδρομή της Κουμανταρίας (Πηγή: Κωνσταντίνου, 2015)	57
Εικόνα 40: Διαδρομή της Πιτσιλιάς (Πηγή: Κωνσταντίνου, 2015).....	58
Εικόνα 41: Διαδρομή του κρασιού ορεινής Λάρνακας - Λευκωσίας (Πηγή: Κωνσταντίνου, 2015).....	59
Εικόνα 42: Το παραδοσιακό Λευκαρίτικο κέντημα (Πηγή: UNESCO, 2012)	60
Εικόνα 43: "Πιτίλλα" από τη Λάπηθο (Πηγή: UNESCO, 2012)	60
Εικόνα 44: Ζευγάρι καλαθοπλεκτών στη Μεσόγη (Πηγή: UNESCO, 2012)	61
Εικόνα 45: Αρκατένα κουλούρια κατά τη διάρκεια του φουρνίσματος (Πηγή: UNESCO, 2012)	62
Εικόνα 46: Φωτογραφία αρχείου από την πανήγυρη του κατακλυσμού στη Λάρνακα τη δεκαετία του '50 (Πηγή: UNESCO, 2012)	62
Εικόνα 47: Ο χορός των ρούχων της νύφης (Πηγή: UNESCO, 2012).....	63
Εικόνα 48: Ύφανση "φυθκιώτικου" στους παραδοσιακούς αργαλειούς (Πηγή: UNESCO, 2012).....	64
Εικόνα 49: Αγγειοπλάστρια εν ώρα εργασίας (Πηγή: UNESCO, 2012)	64
Εικόνα 50: Κυπριακός παραδοσιακός χορός από το αρχείο του Λαογραφικού Ομίλου Λεμεσού	65
Εικόνα 51: Τα παραδοσιακά Κοιλανιώτικα γλυτζιστά (Πηγή: UNESCO, 2012).....	66
Εικόνα 52: Κατά τη διάρκεια παρασκευής του ζυμωτού ππαλουζέ (Πηγή: UNESCO, 2012) .	67
Εικόνα 53: Η τοποθεσία της διαδρομής στα κρασοχώρια της Λεμεσού (Πηγή: Cyprushighlights, 2010)	70
Εικόνα 54: Τοποθεσία του πάρκου στη διαδρομή	71
Εικόνα 55: Το πάρκο Oleastro (Πηγή: Δ1).....	72
Εικόνα 56: Το πάρκο Oleastro (Πηγή: Δ1).....	72
Εικόνα 57: Τοποθεσία του μουσείου στη διαδρομή	73
Εικόνα 58: Το εξωτερικό του μουσείου (Πηγή: Δ2)	73
Εικόνα 59: Το εσωτερικό του μουσείου (Πηγή: Δ2).....	74
Εικόνα 60: Τοποθεσία του οινομουσείου στη διαδρομή	74
Εικόνα 61: Το εξωτερικό μέρος του οινομουσείου (Πηγή: Δ5)	75
Εικόνα 62: Διάφορα παραδοσιακά προϊόντα εντός του οινομουσείου (Πηγή: Δ5).....	75
Εικόνα 63: Τοποθεσία του θεάτρου στη διαδρομή	76
Εικόνα 64: Κάτοψη του αρχαίου θεάτρου Κουρίου (Πηγή: Δ6)	77

Εικόνα 65: Τοποθεσία του ιερού στη διαδρομή.....	77
Εικόνα 66: Κομμάτια από τα ερείπια του ιερού (Πηγή: Δ7)	78
Εικόνα 67: Κομμάτι από τα ερείπια του ναού (Πηγή: Δ7)	78
Εικόνα 68: Τοποθεσία του κάστρου στη διαδρομή	79
Εικόνα 69: Εξωτερική όψη του κάστρου (Πηγή: Τμήμα Αρχαιοτήτων)	80
Εικόνα 70: Κατάλοιπα εργοστασίου παραγωγής ζάχαρης ανατολικά του κάστρου (Πηγή: Τμήμα Αρχαιοτήτων).....	80
Εικόνα 71: Κάτοψη του κάστρου (Πηγή: Τμήμα Αρχαιοτήτων).....	81
Εικόνα 72: Τοποθεσία μοναστηριού στη διαδρομή	81
Εικόνα 73: Το μοναστήρι του Τιμίου Σταυρού στην Ανώγυρα (Πηγή: Δ7)	82
Εικόνα 74: Τοποθεσία οινοποιείου στη διαδρομή	83
Εικόνα 75: Εξωτερική εικόνα του οινοποιείου (Πηγή: Vlassides, 2019).....	83
Εικόνα 76: Χρήσεις γης της υπό μελέτη περιοχής (Πηγή: Copernicus, 2018)	84
Εικόνα 77: Χρήσεις γης στο νότιο κομμάτι της διαδρομής κοντά στο χωριό Αυδήμου (Πηγή: Copernicus, 2018).....	85
Εικόνα 78: Χρήσεις γης στο βορειοδυτικό κομμάτι της διαδρομής (Πηγή: Copernicus, 2018)	85
Εικόνα 79: Χρήσεις γης στο βορειότερο σημείο της διαδρομής (Πηγή: Copernicus, 2018) ..	86
Εικόνα 80: Χρήσεις γης στο ανατολικό κομμάτι της διαδρομής (Πηγή: Copernicus, 2018)...	86
Εικόνα 81: Χαρουπιές μαζί με ξερολιθιές λίγο έξω από το χωριό Ανώγυρα (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)	87
Εικόνα 82: Αμπελώνες λίγο έξω από το χωριό Πάχνα (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)	88
Εικόνα 83: Άγρια βλάστηση σε αρκετά σημεία της διαδρομής (Πηγή: Προσωπικό αρχείο) .	88
Εικόνα 84: Δασική βλάστηση στο βόρειο κομμάτι της διαδρομής (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)	89
Εικόνα 85: Δασική βλάστηση κατά μήκος της διαδρομής στο βόρειο κομμάτι (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)	90
Εικόνα 86: Η πρώτη από τις δύο περιοχές Natura 2000 στη διαδρομή (Πηγή: Ιστοσελίδα δικτύου Natura).....	90
Εικόνα 87: Η δεύτερη περιοχή Natura 2000 στη διαδρομή (Πηγή: Ιστοσελίδα δικτύου Natura)	91
Εικόνα 88: <i>Arabis kennedyae</i> και <i>Crocus cyprius</i> (Πηγή: Δ4)	92
Εικόνα 89: Κοινός χάρτης, ο οποίος περιλαμβάνει τόσο τη διαδρομή του κρασιού (κόκκινο χρώμα) όσο και αυτή της ξερολιθιάς (μπλε χρώμα).....	101
Εικόνα 90: Χάρτης διαδρομής της ξερολιθιάς στην ορεινή Λεμεσό.....	102
Εικόνα 91: Προτεινόμενο λογότυπο για τη διαδρομή της ξερολιθιάς	102
Εικόνα 92: Τοίχος από ξερολιθιά κοντά στο χωριό Ανώγυρα (Πηγή: Προσωπικό αρχείο) ..	103
Εικόνα 93: Περιοχή με ξερολιθιές στη διαδρομή Ανώγυρα - Πάχνα (Πηγή: Προσωπικό αρχείο).....	104
Εικόνα 94: Ο μεγάλος ξερολιθικός τοίχος στο δρόμο Ανώγυρα - Πάχνα (Πηγή: Προσωπικό αρχείο).....	104
Εικόνα 95: Άλλη όψη του μεγάλου ξερολιθικού τοίχου στη διαδρομή (Πηγή: Προσωπικό αρχείο).....	104
Εικόνα 96: Τοπίο με ξερολιθιές στο δρόμο Ανώγυρα - Πάχνα (Πηγή: Προσωπικό αρχείο).	105

Εικόνα 97: Αμπελώνας με ξερολιθιές λίγο πριν από το χωριό Πάχνα (Πηγή: Προσωπικό αρχείο).....	105
Εικόνα 98: Ξερολιθικός τοίχος κοντά στην είσοδο του χωριού Πάχνα (Πηγή: Προσωπικό αρχείο).....	105
Εικόνα 99: Ξερολιθιές στο δρόμο προς Μαλιά (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)	106
Εικόνα 100: Ξερολιθιές στο δρόμο προς Μαλιά (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)	106
Εικόνα 101: Ξερολιθιές σε λόφο (Πηγή: Προσωπικό αρχείο).....	107
Εικόνα 102: Λόφος με ξερολιθιές λίγο έξω από το χωριό Μαλιά (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)	107
Εικόνα 103: Ξερολιθιές στο δρόμο Μαλιά - Βάσα (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)	108
Εικόνα 104: Ξερολιθιές με άγρια βλάστηση στο δρόμο Μαλιά - Βάσα (Πηγή: Προσωπικό αρχείο).....	108
Εικόνα 105: Ξερολιθικός τοίχος λίγο έξω από το χωριό Βάσα (Πηγή: Προσωπικό αρχείο). ..	109
Εικόνα 106: Ξερολιθικοί τοίχοι στο δρόμο Βάσας - Ομόδους (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)..	109
Εικόνα 107: Θέα με ξερολιθιές από το χωριό Όμοδος (Πηγή: Προσωπικό αρχείο).....	110
Εικόνα 108: Θέα με ξερολιθιές από το δρόμο Κοιλάνι - Βουνί (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)	111
Εικόνα 109: Αμπελώνες με ξερολιθιές του οινοποιείου Βλασίδη στο Κοιλάνι (Πηγή: Προσωπικό αρχείο).....	111
Εικόνα 110: Ξερολιθιές στο οινοποιείο Βλασίδη στο Κοιλάνι (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)..	112
Εικόνα 111: Οινοποιείο Βλασίδη στο Κοιλάνι (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)	112
Εικόνα 112: Ξερολιθιές στο δρόμο Βουνί - Άγιος Αμβρόσιος (Πηγή: Προσωπικό αρχείο) ..	113
Εικόνα 113: Ξερολιθιές με άγρια βλάστηση στο δρόμο προς Άγιο Αμβρόσιο (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)	113
Εικόνα 114: Ξερολιθιές με άγρια βλάστηση στο δρόμο προς Άγιο Αμβρόσιο (Πηγή: Προσωπικό αρχείο).....	113
Εικόνα 115: Παλιές ξερολιθιές σε λόφο λίγο έξω από τον Άγιο Αμβρόσιο (Πηγή: Προσωπικό αρχείο).....	114
Εικόνα 116: Ξερολιθιές σε λόφο στο δρόμο Άγιος Αμβρόσιος - Λόφου (Πηγή: Προσωπικό αρχείο).....	114
Εικόνα 117: Ξερολιθιές με άγρια βλάστηση στο δρόμο Άγιος Αμβρόσιος - Λόφου (Πηγή: Προσωπικό αρχείο).....	115
Εικόνα 118: Ξερολιθικά τοπία στο δρόμο Άγιος Αμβρόσιος - Λόφου (Πηγή: Προσωπικό αρχείο).....	115
Εικόνα 119: Ξερολιθιές στο δρόμο Άγιος Αμβρόσιος - Λόφου (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)	116
Εικόνα 120: Ξερολιθιές με δέντρα στο δρόμο Άγιος Αμβρόσιος - Λόφου (Πηγή: Προσωπικό αρχείο).....	116
Εικόνα 121: Τοπία με ξερολιθιές στον ίδιο δρόμο (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)	117
Εικόνα 122: Ξερολιθιές σε λόφο (Πηγή: Προσωπικό αρχείο).....	117
Εικόνα 123: Ξερολιθικός τοίχος λίγο έξω από το χωριό Λόφου (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)	118
Εικόνα 124: Ξερολιθικός τοίχος λίγο έξω από το χωριό Λόφου (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)	118
Εικόνα 125: Φωτογραφίες από τη Λόφου (Πηγή: Προσωπικό αρχείο).....	119
Εικόνα 126: Ξερολιθικός τοίχος στο χωριό Λόφου (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)	119
Εικόνα 127: Ξερολιθικός τοίχος στο χωριό Λόφου (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)	120

Εικόνα 128: Ξερολιθικός τοίχος στην εκκλησία του Προφήτη Ηλία έξω από το χωριό Λόφου (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)	120
Εικόνα 129: Θέα με ξερολιθιές έξω από το χωριό Λόφου (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)	121
Εικόνα 130: Χάρτης βοτανικής διαδρομής στην περιοχή.....	123
Εικόνα 131: Το ύψωμα Ροτσιά (αριστερά) και ο αιωνόβιος πεύκος στην κορυφή του υψώματος (δεξιά) (Πηγή: Προσωπικό αρχείο).....	124
Εικόνα 132: Η θέα που διακρίνεται από την κορυφή του υψώματος (αριστερά) και ο χώρος στάθμευσης κοντά στο ύψωμα (δεξιά) (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)	124
Εικόνα 133: Το φυτικό υλικό στο ύψωμα (Πηγή: Προσωπικό αρχείο).....	125
Εικόνα 134: Πανοραμική φωτογραφία από την κορυφή του υψώματος (Πηγή: Προσωπικό αρχείο).....	125
Εικόνα 135: Η "γέφυρα του Φράγκου" (Πηγή: Προσωπικό αρχείο).....	126
Εικόνα 136: Τα σκαλιά που κατηφορίζουν προς το ποτάμι και η ροή του νερού (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)	126
Εικόνα 137: Το καθιστικό που υπάρχει στο σημείο (αριστερά) και η διαδρομή που ακολουθεί το ποτάμι (δεξιά) (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)	127
Εικόνα 138: Φυτικό υλικό από το Φράγκικο γεφύρι (Πηγή: Προσωπικό αρχείο).....	127
Εικόνα 139: Το γεφύρι από μια άλλη όψη (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)	128
Εικόνα 140: Η παράλληλη με το Χα ποτάμι διαδρομή (Πηγή: Προσωπικό αρχείο).....	128
Εικόνα 141: Πλακόστρωτος δρόμος εντός του χωριού (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)	129
Εικόνα 142: Η γέφυρα που βρίσκεται εντός του χωριού (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)	129
Εικόνα 143: Η ροή του νερού από το Χα ποτάμι καθώς και φυτικό υλικό από την περιοχή (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)	130
Εικόνα 144: Το Πολιτιστικό Κέντρο Μανδριών και ο προαύλιός του χώρος στα δεξιά (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)	130
Εικόνα 145: Εικόνα από το σημείο Γ1 (Πηγή: Προσωπικό αρχείο).....	131
Εικόνα 146: Εικόνα από το φυτικό υλικό της περιοχής (Πηγή: Προσωπικό αρχείο).....	132
Εικόνα 147: Μια ακόμη γέφυρα από την περιοχή (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)	132
Εικόνα 148: Συνέχιση της διαδρομής προς τις Κάτω Πλάτρες (Πηγή: Προσωπικό αρχείο) .	133
Εικόνα 149: Κυρίαρχο είδος το <i>Pinus brutia</i> (Πηγή: Προσωπικό αρχείο).....	133
Εικόνα 150: Φωτογραφία από το σημείο Ε1 (Πηγή: Προσωπικό αρχείο).....	134
Εικόνα 151: Κυρίαρχο είδος ο πλάτανος (Πηγή: Προσωπικό αρχείο).....	134
Εικόνα 152: Φυτικό υλικό σημείου Ε2 (Πηγή: Προσωπικό αρχείο).....	135
Εικόνα 153: Σημείο επαναφοράς και πάλι στο ύψος του δρόμου (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)	135
Εικόνα 154: Η διαδρομή προς τις Κάτω Πλάτρες (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)	136
Εικόνα 155: Σημείο στάσης στη διαδρομή (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)	136
Εικόνα 156: Ένας από τους τρεις πελώριους αιωνόβιους δρύες της περιοχής (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)	137
Εικόνα 157: Το πέρασμα του ποταμού από την περιοχή (Πηγή: Προσωπικό αρχείο).....	137
Εικόνα 158: Το φυτικό υλικό της περιοχής σε συνδυασμό με τα παραδοσιακά καφενεία (αριστερά) και η υπό ανέγερση παιδική χαρά κοντά στο Χα ποτάμι (δεξιά) (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)	137
Εικόνα 159: Διαγραμματική απεικόνιση μέσω Autocad του φυτικού υλικού στη βοτανική διαδρομή.....	138

Εικόνα 160: Masterplan – Αποτύπωση Φυτικού υλικού υψώματος Ροτσιά.....	141
Εικόνα 161: Φυτοτεχνικό σχέδιο Υψώματος Ροτσιά	143
Εικόνα 162: Σημείο πραγματοποίησης των δύο τομών (A+B) στο σχέδιο φύτευσης	144
Εικόνα 163: Τομή AA' στο ύψωμα	144
Εικόνα 164: Τομή BB' στο ύψωμα.....	145
Εικόνα 165: Φωτογραφία από το οινοποιείο που διατηρεί ο κ. Χάρης στην περιοχή του Ομόδους. Διακρίνονται στο βάθος οι πέτρες που χρησιμοποιούνται για την κατασκευή ξερολιθικών τοίχων στο οινοποιείο (Πηγή: Προσωπικό αρχείο)	163